Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 3

Georg Penon

bron
Georg Penon, *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 3*. J.B. Wolters, Groningen 1884

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/peno002bijd03_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

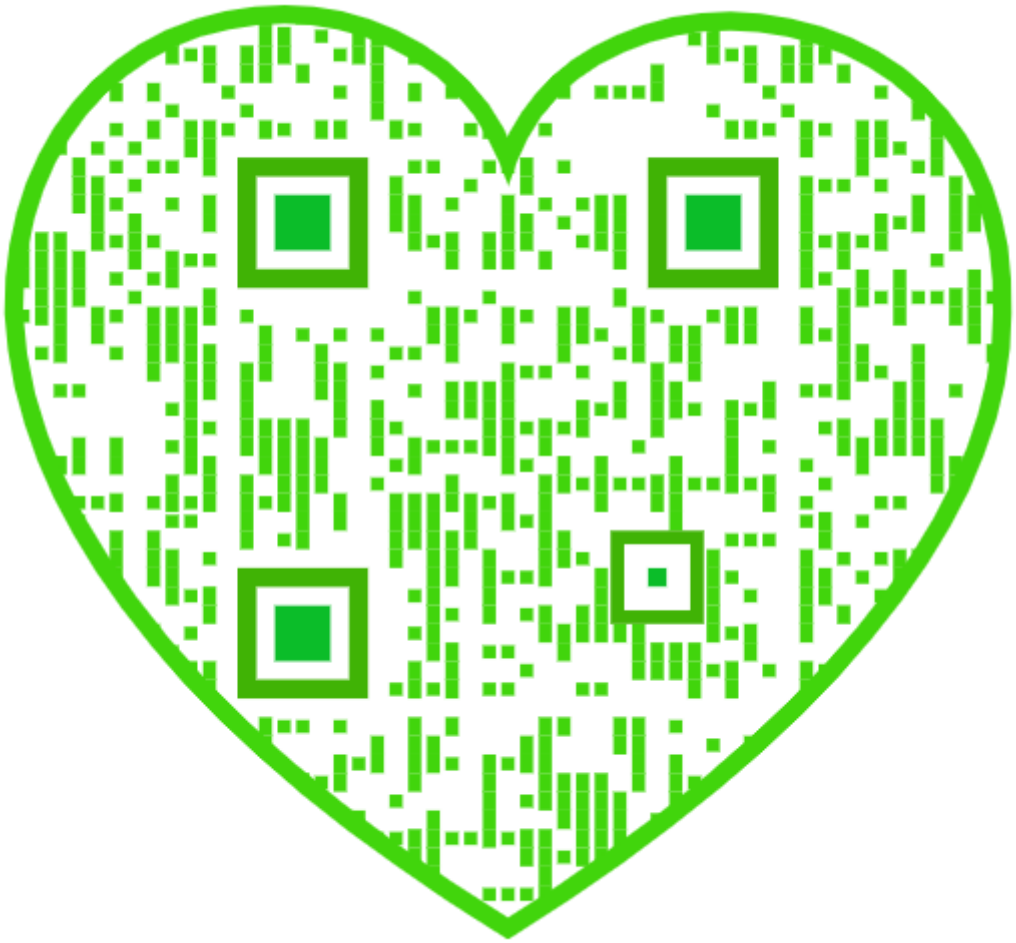

Pyramus en Thisbe.

Pyramus en Thisbe.

I.

Men kent twee Middelnederlandsche bewerkingen der geschiedenis van Pyramus en Thisbe.

In het *Belgisch Museum*, X, 89 vgg. vindt men de eene, die door J.F. Willems is afgedrukt naar het bekende belangrijke Hulthemsche handschrift, waarin het gedicht als No. CLIX voorkomt[1] onder den titel: *'Van tween kinderen die droeghen ene starcke minne, een ontfarmelijc dinc.'* Daaruit heeft Dr. E. Verwijs het verhaal in zijne *Bloemlezing uit Middelnederlandsche Dichters*, III, 1 vgg. overgenomen.

De tweede bewerking wordt gevonden in een handschrift, dat thans te Berlijn ligt, en is uitgegeven door Dr. Ernst Martin[2] in Haupts *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, XIII, 348 vgg. In 1877 heeft Dr. J. Verdam in de *Taalkundige Bijdragen*, I, 244 vgg. die tweede bewerking op nieuw gepubliceerd, terwijl hij den tekst voortdurend vergeleek[3] met dien, welke bij Willems is afgedrukt.

Er is groot verschil en toch ook weer groote overeenkomst tusschen die twee bewerkingen.

Groot verschil is er in het aantal verzen. De door Willems afgedrukte tekst, dien we voortaan W zullen noemen, heeft 288 versregels. Van de andere bewerking, door ons met V aangeduid,

1) *Vaderlandsch Museum*, III, 158.
2) *Handelingen en Mededeelingen van de Maatsch. van Ned. Lett. te Leiden*, 1867, bl. 32.
3) Dr. Verdam heeft het begin van 't verhaal uit het *Belgisch Museum* overgenomen.

ontbreekt het begin, en wel zoo veel, als in W in 64 verzen verhaald wordt, en toch is ze nog uitvoeriger, want men vindt er nog 381 verzen. 381 verzen in V komen dus, wat hun inhoud betreft, overeen met 288 - 64 = 224 verzen in W.

Tegenover groot verschil staat echter groote overeenkomst. Men heeft hier niet twee geheel verschillende verhalen der lotgevallen van Pyramus en Thisbe, met grootere of kleinere afwijkingen in den loop der geschiedenis; integendeel, men heeft één verhaal, in de eene bewerking alleen wat uitgebreider dan in de andere. Vele verzen in den eenen tekst komen geheel overeen met verzen in den anderen, en een nog grooter aantal kan worden aangehaald, waar wel verschil is, maar een verschil, dat niet grooter is dan men gewoonlijk bij verschillende teksten van een en hetzelfde gedicht in 't Middelnederlandsch aantreft. Ook de rijmwoorden en rijmklanken in beide bewerkingen komen dus zeer dikwijls overeen.

Hoe verhouden zich nu de teksten tot elkaar?

Is W eene verkorting van V, dat wil zeggen, is uit den tekst V, door weglating van verscheiden verzen, tekst W ontstaan?

Dit is niet aan te nemen. Want in W komen eenige verzen voor, die in V ontbreken. Ik wijs op W 251, 252, die door Dr. Verdam met alle recht in V zijn ingelascht als V 365, 366. Wellicht mag men met Dr. Verdam ook W 271, 272 in V invoegen. Bij eene verkorting zoude ook gewis hier en daar de samenhang geleden hebben, en had men wellicht sommige plaatsen, waar die verkorting had moeten voorkomen, geheel moeten omwerken. Dit is nu nergens het geval. Had men de bewerking V niet kunnen vergelijken, dan zou niemand op het denkbeeld gekomen zijn dat in den tekst bij Willems iets kon ontbreken.

Ik geloof dat men, na den tekst vergeleken te hebben, het geheel met Dr. Verdam eens zal zijn, waar deze zegt: ‘Hoewel het gedicht bij Willems aanmerkelijk korter is, en hier en daar zeer verschillende lezingen vertoont, zoo zijn toch de beide bewerkingen ontwijfelbaar uit eene en dezelfde bron voortgevloeid.’

Wij kunnen aannemen dat èn W èn V uit eene en dezelfde bron zijn voortgevloeid. Noemen wij die bron X, dan is W

gewis in vele opzichten dichter bij X dan V het is. Met andere woorden: terwijl W meer getrouw gebleven is aan X, is V vooral door den bewerker of afschrijver uitgebreid.

Thans, nu wij V met W kunnen vergelijken, zal de vraag kunnen gesteld en beantwoord worden of ook W niet, evenals we boven bij V zagen, op enkele plaatsen door verzen uit V zal dienen aangevuld te worden.

Naar mijne meening moet men na W 64 eene lacune aannemen. Op de vraag toch: 'Tysbe, sidi daer?' is haar antwoord gevolgd, dat in V 75, 76 wordt gevonden. En eerst dan kunnen de woorden volgen van W 65: 'Blide haddense den moet.'

Indien men W 77-85 vergelijkt met V 95-108, bemerkt men overeenkomst, ook in het rijm. Toch is de lezing in V beter. Dr. E. Martin zegt terecht: 'so ist der vorwurf *Ay Pyramus*, *ghine mint mi niet*, dort v. 79 ganz unmotiviert im anfang der unterredung gleich nach dem küssen der mauer.' Na W 78 schijnen twee tot vier regels te ontbreken.

Het is mogelijk dat na W 116 een paar regels ontbreken. Hierover spreken wij beneden, naar aanleiding van V 183-192. - Waarschijnlijk zijn ook na W 148 een paar regels uitgevallen, daar ook in W 163, 165, 191 van een bepaalden boom sprake is.

In 't geheel zouden dus acht of tien regels kunnen worden ingevoegd om de bewerking W volledig te maken. En dan zal, naar mijne meening, de tekst van W niet minder zijn dan die van V. Terwijl Dr. Verdam zoo juist W eenen korteren tekst noemt, is Dr. E. Martin bezig geweest de bewerking W in minachting te brengen. Hij spreekt van 'abkürzung' en 'abgekürzter form', alsof kort en verkort hetzelfde was. Hij gaat met zijne redeneering uit van de onderstelling dat V de oorspronkelijke bewerking is, en daar schuilt juist de fout.

Toch wil Dr. Martin, die voor W slechts afkeuring en voor V slechts lof heeft, wel toegeven dat in V 'einige breite' hinderlijk is.

Bij de beschouwing van die gedeelten, welke in V voorkomen, maar in W ontbreken, treffen we vele plaatsen aan, waarin een

reeds (in W en in V) gegeven denkbeeld wordt uitgewerkt of uitgebreid, b.v. V 93, 94, 166-170, 227-234, 247-254, 284-290, 349, 350, 399-404, 435, 436, 439 enz.

Over enkele plaatsen, die in V uitgebreid zijn, mogen hier eenige opmerkingen volgen.

a. V 109-154, waarnaast men W 85-90[1)] kan plaatsen, echter alleen in dien zin, dat die verzen staan ter plaatse, waar in V de regels 109-154 worden gevonden, daar in den inhoud weinig overeenkomst is. De verzen bevatten een vervolg van het gesprek van Pyramus en Thisbe, hun afscheid, zuchten en kermen, en eindelijk eene voortzetting van het gesprek ‘sanders morgens vroe’. Die verzen 109-154 zijn er niet hinderlijk, doen er geen kwaad, maar tot de ontwikkeling van het verhaal brengen ze ook niets bij. Zelfs is V 129-134 te veel gelijkende op V 177-180, dan dat niet ééne van beide plaatsen onder den invloed van de andere zoude gedicht zijn. Dr. E. Martin is van een ander gevoelen en zegt: ‘gegen Ovid und zum nachtheil der entwickelung werden die beiden unterredungen der liebenden, die am ersten tage und die am nächsten morgen, in eine einzige zusammengezogen.’ Het woord ‘zusammengezogen’, dat met zijne boven besproken meening over 't ontstaan van tekst W nauw samenhangt, kunnen we laten voor hetgeen het is. Maar ‘zum nachtheil der entwickelung’, die uitspraak had Martin moeten bewijzen, want niet iedereen zal hem dat toestemmen. En ‘gegen Ovid’! Maar, heeft eene vergelijking met Ovidi *Metam*. IV, 55 sqq. Martin dan niet geleerd dat ook op menig ander punt, in vele détails, onze bewerkingen van Ovidius' voorstelling afwijken?

b. V 183-192. Deze niet zeer schoone regels zullen wel niet alle echt zijn. Dat ‘onze yerste scout’ lijkt verdacht. Toch schijnen een paar regels van dit gedeelte ook in X te hebben gestaan, want anders zijn Thisbe's woorden V 200, 201 en W 124, 125 wel wat zonderling.

c. V 379-396. Ook dit gedeelte zal op rekening van den

1) Men lette er op dat ook in V 400-404 eene vergelijking wordt gevonden

bewerker van V zijn te stellen, en waarschijnlijk niet in X hebben gestaan. Men lette op ‘ongheval’ in V 377 en ‘onghevallich’ in V 397, en vergelijke daarmede W 263-268.

d. V 411-428. Hier vindt men ook eene uitbreiding. De bewerking W is hier in hare kortheid juister. En hoe mat zijn V 418 en 419 na V 408.

Soms is er tusschen W en V overeenkomst in den zin, maar verschil in het rijm. Men moet dan aannemen dat òf W òf V is omgewerkt.

Zoo vergelijke men W 69-72 met V 85-88. Het onzuivere rijm W 71, 72 spoort tot voorzichtigheid aan. Ik geloof niet dat die regels geheeld zijn door de verandering, welke door Dr. E. Verwijs in *Bloemlezing*, IV, 168 is voorgesteld.

Ook is er overeenkomst tusschen V 213, 214 en W 137, 138, waarbij men, ook met het oog op het rijm, niet nalate V 215-220 met W 139-144 te vergelijken.

Zoo kunnen ook W 259, 260 naast V 373, 374 worden geplaatst.

Ook met behoud der rijmwoorden is er soms toch sprake van omwerking. Zoo is V 300-308 opmerkelijk naast W 194-204. Hier is V stellig nader bij X dan W het is. En daar de bewerker van W met *mer dat*[1] verlegen was, kreeg men hier vrij onverstaanbare taal[2].

Met het oog op de vraag, welke regels in V en W al of niet in X kunnen hebben gestaan, is eene opgave van de overeen-

1) Oudemans, *Bijdrage tot een Mnl. Wb*. IV, 283, 234.

2) Dr. Verwijs, die in 1867 alleen tekst W kende, beschouwde W 199, 200 als ‘kennelijk ingeflanst’, en las in W 201 ‘Omme sijn’ enz. De vergelijking met tekst V leert dat de verandering nog juist geene emendatie is. Ook de andere lezingen, die Verwijs voorstelde (*Bloemlezing*, IV, 168), blijken nu niet alle juist te zijn. Er was en is volstrekt geen reden om in W 18 ‘Ende’ in ‘Maer’ te veranderen. In W 220 (V 328) is ‘minne’ het ware woord, en kan ‘men’ niet aangenomen worden. En bij de verbetering, door Verwijs voorgesteld op W 289, is ongelukkig ‘die sweerde’ onjuist verklaard. Men leze vooral hetgeen Dr. M. de Vries over deze plaats heeft geschreven in *Taal- en Letterbode*, I, 55 vgg., en het *Mnl. Wb*. van Verwijs en Verdam, I, 325.

komst der rijmklanken in beide teksten belangrijk. Hier volgt eene vergelijking der rijmen. De letters d g a r beteekenen: dezelfde gedachte, maar ander rijm.

W		**V**
		68-78
65, 66	=	79, 80
		81, 82
67, 68	=	83, 84
d g a r		85-88
73-76	=	89-92
		93, 94
77, 78	=	95, 96
		97-100
79, 80	=	101, 102
		103, 104
81-84	=	105-108
		109-154
91-102	=	155-166
		166-170
103-112	=	171-180
115, 116	=	181, 182
		183-192
117-136	=	193-212
d g a r		213, 214
137-140	=	215-218
143, 144	=	219, 220
		221, 222
145-148	=	223-226
		227-240
151-154	=	241-244
		245-254
159-180	=	255-276
		277-290
185-216	=	291-322
		323-326
219-222	=	327-330

		331, 332
223-226	=	333-336
		337, 338
229, 230	=	339, 340
		341-344
231-234	=	345-348
		349, 350
235-250	=	351-364
251, 252		
253-258	=	367-372
d g a r		373, 374
261-264	=	375-378
		379-396
267, 268	=	397, 398
		399-404
271, 272		
273-276	=	407-410
		411-428
279-284	=	429-434
		435, 436
285, 286	=	437, 438
		439-446.

II.

Het is van algemeene bekendheid dat de Middeleeuwsche schrijvers de geschiedenis van Pyramus en Thisbe hebben ontleend aan Ovidi *Metamorph*. IV, 55 sqq[1)].

Door hen, die geen Latijn kennen, kan gelezen worden Vondels vertaling, die gevonden wordt in zijn *Publius Ovidius Nazoos Herscheppinge*, 1671, bl. 99 vgg.[2)].

Indien het verhaal van Ovidius vergeleken wordt met de Middelnederlandsche bewerkingen, worden hier en daar belangrijke afwijkingen gevonden. Die afwijkingen betreffen bizonderheden, haast zoude men zeggen: kleinigheden. Toch kunnen die kleinigheiden belangrijk heeten, daar ze van groote waarde zijn bij de pogingen om vragen aangaande de herkomst eener bewerking op te lossen. Het is duidelijk dat men nadere verwantschap mag aannemen tusschen bewerkingen van een verhaal, die tot in kleine bizonderheden overeenstemmen, dan bij redacties, die daarin verschillen. Nu langzamerhand in vele landen meer algemeen bekend wordt wat er in de Middeleeuwen is geschreven, kan zonder twijfel veel gemakkelijker dan voorheen de verwantschap en overeenkomst van sagen, spoken enz., zoowel in de mondelinge overlevering als in de schriftelijke vaststelling[3)],

1) Over de bekendheid van het verhaal van Pyramus en Thisbe in de Oudheid en in de Middeleeuwen leze men vooral Erwin Rohde, *der griechische Roman und seine Vorläufer,* S. 143-145. Daar wordt ook gesproken van een ‘aus dieser Sage entstandenes Volkslied *Abendgang*’, dat in Uhlands *Volkslieder*, Nr. 90, I, p. 190 (vergelijk Uhlands *Schriften*, IV, 89 fgg.) wordt gevonden. Men vergelijke daarmede het ‘*Wachterlied*’ in de *Horae Belgicae*, II (2e Ausg.) 137 fgg. en XI, 234 fgg. Eigenaardig is het dat in de Casteleyns *Historie* (zie beneden, bl. 10 vgg.) de ‘waker’ ook genoemd wordt:

> ‘Een waker van op de mueren zach
> Thisbe dus kommen gaende alleene:
> Cierlicker en zach hy noyt gheene,
> Voor een Goddinne liet hyse gaen.’

2) Of in v. L. XI, 412 vgg.; v. VI. II, 887*a* vgg.

3) Wanneer eene sage of een verhaal uitmuntend is te boek gesteld, is de mogelijkheid voor divergeering, die anders zoo dikwijls voorkomt, grootendeels weggenomen.

worden aangewezen. Waar men nog niet zoo ver is dat die aanwijzing geschieden kan, dient men toch op zulke zaken te letten, en daarom ook over verschil en overeenkomst met andere bewerkingen te spreken.

Het zal hier voldoende zijn op het verschil in bizonderheden tusschen Ovidius en ons verhaal *Van tween kinderen* te wijzen. Iedereen is in staat beide teksten naast elkaar te leggen en te vergelijken. Hij ziet dan b.v. dat Apollo, Juno, Venus en Cupido, die in het Middelnederlandsche verhaal voorkomen, niet genoemd worden door Ovidius: dat dus daar de bewerking W uitgebreid is; terwijl daarentegen op het Ovidiaansche *sed vetuere patres* in W weinig nadruk wordt gelegd, en zoowel W als V het ‘onderspreken’ geheel anders hebben voorgesteld dan Ovidius in *Metam*. IV, 70: *Saepe* enz.

Met deze voorbeelden kunnen we hier volstaan. Wie vergelijkt vindt er genoeg om te constateeren dat W en V vrij een geenszins onverdienstelijke bewerkingen van Ovidius' verhaal mogen heeten. Zoo men heeft opgemerkt dat W en V ook in dezen verschillen, en dat V soms dichter bij Ovidius staat dan W, dan lette men er op dat daaruit nog niet noodzakelijk volgt dat V dichter bij X staat dan W. Want de bewerker van V kan in den tekst van X veranderingen hebben gemaakt, die het verhaal nog meer tot Ovidius deden naderen.

Willems voegde bij zijne uitgave van W de opmerking (*Belgisch Museum*, X, 98) dat hij het verhaal van Pyramus en Thisbe ‘voor fraaijer en beter bewerkt’ hield dan het Fransche in de *Fabliaux et contes de Barbazan*, éd. Méon, IV, p. 326.

Is er overeenkomst tusschen het Fransche gedicht en het Middelnederlandsche, zoodanig namelijk dat het Middelnederlandsche in het Fransche een voorbeeld heeft gehad? Het antwoord kan na vergelijking luiden: Neen. De Fransche bewerking is geheel anders; men zoude ze met eenen nieuweren term zuiverder lyrisch kunnen noemen. Eene juiste beoordeeling van het Middeleeuwsche Fransche gedicht wordt gevonden in de *Histoire littéraire de la France*, XIX, 765-767. Men leest er van den onbekenden dichter: ‘Son poëme, beaucoup plus long que

raisonnablement il n'aurait dû l'être, ne contient guère que des élégies, des complaintes: c'étaient sans doute là les morceaux, qui, récités par les jongleurs, faisaient le plus d'impression sur l'âme des auditeurs.' En wat verder: 'Les événements de cette fable sont bien ceux que raconte Ovide; mais le trouvère les a noyés dans un déluge de rimes monotones. Si les trouvères réussissaient ainsi à donner plus d'intérêt à leurs compositions, il faut convenir que leurs auditeurs ne rassemblaient guère à ceux pour qui composait le poëte latin, et encore moins aux lecteurs de notre temps[1].'

In Dirk Potters *Minnenloop*, II, 961 vgg. vindt men de geschiedenis van Pyramus en Thisbe ook verhaald. Potter begint aldus:

> 'In ouden geesten van Babylone
> Heb ic ghelesen hystorien schone.
> Sonderlinghe so deynck ic nu
> Om ene: die wil ic segghen u.'

En dan volgt de 'hystorie' van Pyramus en Thisbe. Al verklaart Dirk Potter ook dat hij 'scone hystorien' gelezen heeft 'in ouden geesten van Babylone', er is geen enkele reden om aan eene andere bron van zijn verhaal te denken dan aan de *Metamorphoses* van Ovidius, met welken dichter hij zeer vertrouwd is[2]. Hij wijkt hier en daar eenigszins van Ovidius af. In zijne bewerking vinden we niets, wat ons òf aan de Fransche bewerking, bij Méon te vinden, òf aan het verhaal *Van tween kinderen*

1) Als Mone in zijn *Uebersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, S. 133 het Middelnederlandsche gedicht *Van tween kinderen* heeft vermeld, voegt hij er bij: 'Der französische *Roman de Pyramis et Thysbé* scheint ausführlicher; Du Cange im *Glossar. lat.* III, 854 hat ihn benutzt.' Een Fransche *roman de Pyramis?* Men zoekt in Du Cange's *Glossarium*, nl. in de uitgave van Parijs, 1733 tot 1736, en vindt op de aangetogen plaats eenige versregels, die blijken te zijn de regels 437, 438 en 585 van het bij Méon afgedrukte en hier besproken gedicht.

2) Zie Leendertz' Inleiding op *Der Minnenloop*, XXIV, XXV, XXIX; Jonckbloets *Gesch. der Mnl. Dichtkunst*, III, 461.

herinnert. Potters verhaal staat in kunstwaarde verre achter bij dat laatste, waarvan Dr. Jonckbloet mijns inziens met recht heeft gezegd[1)] dat het ‘uitmuntend verhaald’ is.

III.

Dat de renaissance, door welker invloed zoo vele Middelnederlandsche verhalen en motieven in vergetelheid kwamen, er toe zou meewerken dat de historie van Pyramus en Thisbe meer algemeen bekend werd, mocht gerust verondersteld worden. Wanneer men met de schrijvers uit de periode der rederijkers vertrouwd is, wijst men terstond op den bekenden Matthijs de Casteleyn, den schrijver der *Conste van Rhetoriken*. Deze stelde de geschiedenis van Pyramus en Thisbe in een tooneelspel voor.

De titel der oudste uitgave luidt: *Pyramus en Thisbe, schoon Retorike amoureus bequame, es dit barblyke voor sulcken eersame*, terwijl men aan het einde leest: *Gheprent t' Hantwerpen binnen de cammerpoorte in den Mol, by my Henric Peeterssen van Middelburg* (zonder jaartal). Zie Prof. Visschers *Beknopte Gesch. der Ned. Lett.*, II, 53; Schotels *Gesch. der Rederijkers in Nederland*, I, 122, 123; Schotels *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes*, II, 121; en vooral *Belgisch Museum*, VII, 53, 54.

De naam des schrijvers komt in deze uitgave niet voor. Maar in de *Conste van Rhetoriken*, 188, zegt de Casteleyn zelf dat hij de schrijver is. Als hij van de ‘baladen van achten’ spreekt, merkt hij op (bl. 63 der uitgave van 1612):

> ‘Dit zijn baladen diemen nu useerd
> Langhe ghecalculeert en van grooter haven,
> Daer men geste wijs mede componeerd
> Al dat groote meesters competeerd,

1) *Gesch. der Mnl. Dichtkunst*, III, 305.

Ghelyck Pausen, Keysers, Cuenijngen en Graven,
Metgaders amoreusheyd van Venus slaven.
Veel cronijcken oock maectmer mooy en fris me.
Met die selve snede, om des ionghers laven,
Dichte ick mijnen bouck van Piraem ende Thisbe.'

In latere drukken is de naam van den schrijver er dan ook bijgevoegd. Zoo o.a. in de volgende uitgave: *'Historie van Pyramus ende Thisbe*, *speel-wijse ghestelt by wijlent Heer Mathys de Casteleyn*, *Priester ende excellent Poët. Tot Rotterdam*, *By Felix van Sambix*, *inden Bybel opt Steygher. Anno* 1612.'

De 'Historie', die 'speel-wijse ghestelt' is, kan een echt rederijkersproduct worden genoemd. Als proeve van taal en stijl vinde de 'Prologhe' hier eene plaats.

Prologhe[1)].

Menich goet exempel verwect
Van amoreusheyt, waerment vertrect
Die geerne reyne ghenuechte hoort
Twelc hier naer volghen zal perfect,
Van zuyver liefde onbevlect,
Hoe twee Ghelievers minlic accoort
Droeghen te zamen, ende alle discoort
Verstekende waren:
Dies elc hier menich vriendelijc woort
Zal openbaren.

In amoreusheyt lustelijc bloeyende
Als groene tacxkins in joncheyt groeyende
Waren dese Ghelievers te zamen,
Nacht, dach, tijt, ure en was vernoeyende
Elcx woorden, maer waren vreuchdelijc moeyende

1) Afgedrukt naar de uitgave van 1612. Wie een onderzoek mocht willen instellen naar de verschillende drukken van de Casteleyns werken, lette er op dat Ferd. van der Haeghen te Gent in zijne *Bibliotheca Belgica* veel daarover heeft medegedeeld.

Ghestadich in liefden, beede by namen,
Van Pyramus en Thisbe zonder blamen:
Ten principale
Zult hooren tscheyden ende tversamen
By gheestelijcken morale.

In Babylonien ter stede al zonder thoren
Zoo waren sy beede gheboren,
Elc byder oude van vyftien jaren
Zachmense affecte liefde oorboren.
Een beklaghelijc eynde zalmer af hooren,
Zoo 't speelwijs staet hier int verklaren:
Den wortele van liefden zal beswaren
Korts hem beeden,
Al was minsamich heurlieder vergaren
Druckich was tscheeden.

Wt strale van vrou Venus krachte
Elcander stelde dach by nachte
Om ghebruycken der liefden minne,
Daer Pyramus den ongheluckighen slachte,
Ontrent eenen Moerboom dede menighe klachte,
Met handen ghewronghen, en bedructen zinne,
Midts daer niet vindende syn keyserinne
Ter zelver ure,
Meynde dat hem syn liefste vriendinne
Daer stelde ter lure.

Aldus de belofte van hem beeden ghedaen was:
Thisbe alleene daer eerst ghegaen was,
Meenende Pyramus te vindene daer:
Deur een Leeuwinne sy zeere belaen was,
Die yselijc brieschte en tbachuys bevaen was,
Bloedich, liep drincken ter fonteynen klaer.
Thisbe ghevloden deur den vaer
Was int verdriet.
Hoe met hem beeden was groot misbaer
Zult hooren tbediet,
Want speelwijs vindt ghy hoe 't is gheschiet.

In het stuk zelf treden naast Pyramus, Thisbe, de moeder van Thisbe, de ‘cameriere’ van Thisbe's moeder, den vader van Pyramus, mede op Bedrieghelic waen en Fraudelic schijn, die elkaars ‘cosijns’ zijn.

De geschiedenis wordt geheel verhaald, zooals ze bij Ovidius te lezen is. De Casteleyn verklaart in het stuk zelf dat hij de historie uit Ovidius kent.

> ‘Pyramus was den jonc-man gheheeten,
> Thisbe de dochtere, wiens aerdich leven
> Is vanden Poëte Ovidio beschreven
> Int vierde boec, Metamorphoseos ghezeyt.’

De vorm en de inkleeding van de ‘Historie’ is gebrekkig. Een tooneelspel zoude het nauwelijks kunnen heeten. Zonder de figuren Bedrieghelic waen en Fraudelic schijn, die een deel der gebeurtenissen vertellen, zoude de Casteleyn er ook niet in zijn geslaagd het verhaal ‘speel-wijse’ te stellen. En wat een zonderling slot! De vader van Pyramus en de moeder van Thisbe, samen den dood der kinderen beweenende, verhalen elkaar eerst (naar Ovidius) 't zwart worden van de moerbeien, en dan zien ze in deze historie ‘een zonderlinghe ghelijckenisse[1)] vande Passie ons Heeren Iesu Christi’.

> ‘Om t' concluderen van onsen begrijpe,
> Dees Historie moraliserende,
> In inden verstande wel accorderende
> Byder Passie van Christus ghebenedijt.’

Maar terwijl wij verder lezen hoe Pyramus vergeleken kan worden met Gods zoon, Thisbe met de ‘devote’ ziel, en de

1) W. Kops noemt in zijne bekende *Schets eener Geschiedenisse der Rederijkeren*, bl. 251 deze gelijkenis ‘vreemd en schandelijk’, en voegt er de volgende bestraffing bij: ‘En vervolgends stapelt hij, Piramus bij den Zoone van God, Thisbe bij de menschelijke natuur vergelijkende, verscheidene gelijkenissen op elkander, die allen niet alleen zeer belachelijk, maar daar en boven ook onbestaanbaar zijn met den eerbied, aan onzen Zaligmaker verschuldigd.’ - Men kan vergelijken P. Marchands *Dictionaire Historique*, I, 105; II, 120.

muur met Adams misdaad, dwalen onwillekeurig onze gedachten af, en denken we aan het verhaal *Van tween kinderen*. Welk een verschil! En hadde de Casteleyn de middeleeuwsche bewerking gekend, wat gewis niet het geval is geweest, zoude hij, de ‘excellent poëet’, dan nog wel zelf hebben kunnen inzien hoe ver zijne *Historie* achterstaat bij het oudere verhaal?

In deze *Historie* vindt men geene verdeeling in tooneelen en bedrijven, maar boven ieder nieuw deel van het verhaal wordt de inhoud kort en in proza medegedeeld. Daardoor krijgt dit werk in vele opzichten het voorkomen van een volksboek. De plaatjes, die men hier en daar vindt, en die, evenals bij vele andere volksboeken, gedeeltelijk niets met dit verhaal te maken hebben, doen mede terstond aan een volksboek denken.

Dr. G.D.J. Schotel heeft deze *Historie* dan ook als zoodanig vermeld in zijne *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes*, II, 121. Hij voegt er bij dat de *Historie* gevolgd is ‘naar een ouden franschen roman van dien naam’. Die mededeeling is onjuist. Indien Dr. Schotel het werk, waarover hij schrijft, had *gelezen*, zoude hij de boven aangetogen woorden van de Casteleyn hebben gevonden[1)], waarin Ovidius uitdrukkelijk wordt genoemd. Maar hoe komt hij aan dien ‘ouden franschen roman’? Waarschijnlijk door Mone's boven (bl. 9, noot 1) vermelde mededeeling. Maar deze wees op een verband (dat echter niet bestond) tusschen den tekst in het Hulthemsche handschrift en het verhaal in Méons verzameling. Dat verband nu laat Dr. Schotel bestaan tusschen het Volksboek (= de *Historie* van de Casteleyn) en het Fransche gedicht! Onnoodig hier bij te voegen dat er geen woord van waar is.

1) Dr. Schotel noemt t.a.p. de Casteleyn niet als den schrijver, en schijnt vergeten te zijn wat hij in zijne *Gesch. der Rederijkers*, I, 122 vg. had geschreven. Hij heeft Mone (*Uebersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, S. 366) eenvoudig nageschreven, en deze beschouwt de *Historie* en de Casteleyns bewerking als twee verschillende werken!!

IV.

In 1623 verscheen te Enkhuizen eene *Tragedie van Pyramus en Thisbe*[1)], door Cornelis Pietersz. Biens geschreven. Deze uitgave heb ik niet gezien, maar wel eenen lateren druk van 1640. De titel van dien druk is *Treurspel van Piramus en Thisbe. Op den Reghel*, Wie d'eygen Herten-lust te yverich betracht, Wert lichtelijck daer door in prijkelen gebracht. *t' Amsterdam. Ghedruckt by Broer Jansz. woonende op de Nieuwe-zijds Achter-borgh-wal*, 1640.

De 'Voor-reden tot den Leser' luidt als volgt: 'Alsoo de heuchlijcke Rijmkonste ende de vermakelijcke Poësye my, als willende aanporren, om de ledige uren in haer vermaec te besteden, heb ic my beneersticht om tot haerder oeffeninghe mijn Penne te ghebruycken, ende de cleyne Wiecxkens (die noch teer en swack zijn) mede (op mijn maniere) uyt te breyden. Onder ander is dit cleyn Treur-speelken, dat ic nu so dan te samen ghestelt hebbe, ende alhier den goetwilligen Leser presentere, met bedingh, dat hy mijne fouten door gunste wil excuseren, ende dit (hoe wel slecht) danckelijck ontfanghen. Dese Historie waer van alhier ghehandelt wort, vint ghy in verscheyden Boecken: onder and'ren hebbe ick de beschrijvinghe vanden Poët Ovidius Naso ghevolcht, staende int beginsel sijns vierden Boecx der Transformatien, ende is daeromme onnodich eenighe voor-beschrijvinghe hier van te stellen, te meer, ter wijlen dit cort, ende de Historye selfs wel in yeders Memorye is. Alleen eenighe dinghen isset dien ick nae mijn Fantasye hier by ghevoecht hebbe. Ick weet wel, beminde Leser, dat ick Momus niet en sal ontgaen, want die noch al leeft, ende altijt ghereet staet yeders werck te berispen, maer teghen desen wil ick gheen wapen aennemen, anders, als een discretelijck oordeel eens gunstdraghenden Lesers, den welcken ick dit mijn werck wil toe-eyghenen, en hem (niet een Heydens Helicon, maer) den Hemelschen Regeerder bevelen. Vale. *C.P. Biens*.'

1) *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1843, II, 343. - Aldaar wordt ook nog vermeld eene uitgave in 4° van 1642, mede te Enkhuizen uitgegeven.

Een ‘gunstdraghende Leser’ zal, hoe dankbaar ook dat hem dit werk is toegeeigend, moeilijk iets anders van dit treurspel kunnen zeggen, dan dat het als tooneelstuk hoogst gebrekkig is en als gedicht zeer laag bij den grond.

Een overzicht van den inhoud volge hier.

Eerste handelingh. a. Gesprek van Piramus met zijnen vriend Philido over de liefde. Piramus vertelt dat hij Thisbe bemint[1]. *b.* Alleenspraak van Piramus. Hij vreest tegenwerking bij zijne ouders. Strijd tusschen zijne liefde als zoon en zijne liefde als minnaar. Doch de liefde voor Thisbe zegeviert (Piramus ‘binnen’’). *c.* Nescio treedt op, en vertelt den toehoorders dat dit is ‘een droevich werck’ en een ‘groot ongeluck’. Als hij Thisbe ziet naderen, ‘versteeckt hy hem aen een zy’. *d.* Thisbe, en spoedig daarna haar ‘gespeel’ Iuliana. Iuliana tracht Thisbe, die droevig gestemd is, afleiding te geven en haalt haar over om samen buiten de stad te gaan wandelen (beiden ‘binnen’), *e.* Weer treedt Nescio op, die dat wandelen buiten de stad afkeurt. Verhaal van wat zijn neef hem van allerlei vrijages had verteld. Als hij Piramus en Thisbe ziet naderen, ‘loopt hy aen d'een zy’. *f.* Gesprek van Piramus en Thisbe over hunne liefde. Daarop Thisbe ‘binnen’, *g.* Alleenspraak van Piramus. Piramus ‘binnen’. *h.* Nescio treedt weer op, en vertelt dat hij alles aan Thisbe's vader zal melden. Nescio ‘binnen’, *i.* Iuliana en Thisbe. Gesprek over de liefde. Piramus en Philido ‘vermeeren 't geselschap’. Weer een gesprek over den aard en de kracht der liefde.

Tweede handelingh. a. Alleenspraak van Thisbe's vader. Al is er in dit leven veel verdriet, hij leeft gelukkig, omdat hij eene lieve dochter, Thisbe, heeft. *b.* Gesprek van Thisbe met haren vader. Zij bemint Piramus. De vader weigert zijne toestemming te geven tot een huwelijk, omdat Piramus niet ‘van Werelts

1) ‘’t Is dan also, dat Liefd op 't hoochste is ghekomen
En beeft in my de plaats soo vastlijck ingenomen
Dat ick betueghelt ben door eenen lieve Maecht
En Thisbe is die geen die my den breydel draecht,
Die Peerle Alderschoonst, mijn sinne hout ghevanghen.
Soo dat ick ben vol pijn, vrees, vreuchd, hoop en verlanghen.’

goeden ghenoeghsaem is voorsien'[1]. De vader 'binnen'. *c.* Alleenspraak van Thisbe. Eerst eene klacht, dan het vaste besluit om toch Piramus' vrouw te worden. Thisbe 'binnen'. *d.* Klacht van Piramus, terwijl de Echo telkens zijn laatste woord herhaalt. Piramus 'binnen'. *e.* Klacht van Thisbe. *f.* Piramus en Thisbe. Thisbe's weifeling. Eindelijk kiest zij tusschen haren vader en Piramus. Vreugde van Piramus. Afspraak voor den volgenden nacht. Beiden 'binnen'. *g.* Nescio 'gewapent met een stock' en Philido. Het blijkt dat Nescio Piramus een pak slaag wilde geven, eensdeels omdat dit Thisbe's vader genoegen zoude doen, andersdeels omdat hij zelf Thisbe bemint.

Derde handelingh. a. Alleenspraak van Thisbe. Zij wacht buiten de stad op Piramus. *b.* 'Een verthooningh, alwaer een Leeu brullende verschijnt, ende Thisbe dit siende, spreeckt: 'Hee! wat's dat ick daer sie! ach waer sal ick nu vlieden.' Thisbe 'binnen'. 'Vluchtende laetse den doeck vallen.' *c.* Alleenspraak van Piramus. 'Hy doorsteeckt hem.' *d.* Alleenspraak van Thisbe, voor zij Piramus in den dood volgt.

Onder de bronnen noemde Biens in zijne voorrede Ovidius. Het blijkt dat hij dezen overal volgde. De 'verscheyden boecken', ook in de voorrede vermeld, kunnen geweest zijn vertalingen van Ovidius en wellicht mede andere geschriften, waarin allerlei geschiedenissen uit de classieke werken werden verhaald. Nergens is in dit treurspel van Biens iets te vinden, dat wijst op bekendheid met de *Historie van Pyramus ende Thisbe*, door de Casteleyn bewerkt. Toch zijn in de uitgave van 1640 van Biens' treurspel (ik herhaal dat ik den druk van 1623 niet gezien heb) plaatjes (houtsneden), die alle ook te vinden zijn in de

1) "t Is waer, des Jonghmans deucht ic niet en kan misprijsen,
Sijn heusch en braef gelaet, sijn reden wel bewijsen,
Sijn wel ghemaeckte Leen die werden niet veracht,
Sijn vrome Ouders, noch sijn eerbaerlijck gheslacht:
Maer wat is alles noch! wat zijn de dencht en eeren:
Soo wanneer men niet heeft het goet om te verteeren:
Dies als ick my versin, siet soo beslnyt ick vast,
Dat u dees Jonghelinck op 't minste niet en past.'

uitgave van 1612 van de Casteleyns *Historie*. En pasten sommige dier houtsneden, zooals ik reeds (bl. 14) heb opgemerkt, niet bij de *Historie* van de Casteleyn, nu passen zelfs eenige, die nog wel in de Casteleyns werk geschikt waren, niet bij Biens' treurspel, waar ze toch gevonden worden. Want de muur b.v., die de gelieven scheidt, bij Ovidius en de Casteleyn vermeld, en niet genoemd in Biens' *eerste handelingh*, wordt daar echter wel in de houtsnede gevonden, en de lezer van Biens' treurspel begrijpt van dat plaatje niets, tenzij hij het verhaal van Ovidius kent.

V.

Eene eigenaardige bewerking der geschiedenis van Pyramus en Thisbe zoude men M. Gramsbergens[1] *Kluchtighe Tragoedie, of den Hartoog van Pierlepon* kunnen noemen. Eigenaardig vooral om twee redenen: vooreerst daar het verhaal tot een kluchtspel is omgewerkt, vervolgens omdat hier van eene navolging van een der stukken van Shakespeare sprake is.

Ieder, die Shakespeare's *Midsummer-night's Dream* heeft gelezen, heeft de drieërlei bestanddeelen van dit tooneelspel opgemerkt. Naast Theseus en Hippolyta, naast Oberon en Titania is hem de parodie van Ovidius' verhaal van Pyramus en Thisbe opgevallen. ‘Our play is - zegt Quince - the most lamentable comedy and most cruel death of Pyramus and Thisbe[2].’ Bottom laat er onmiddellijk op volgen: ‘A very good piece of work, I assure you, and a merry.’ Het is den dichter uitmuntend gelukt tooneelvoorstellingen als deze door ongeoefende acteurs bespottelijk te maken. Naast Puck zal bij menig lezer Bottom

1) De voornaam is Matthijs; althans als men vertrouwen mag op Witsen Geysbeeks *Biogr. Wb.* II, 402.
2) In V, 1, heeft het den titel gekregen: ‘A tedious brief scene of young Pyramus, And his love Thisbe; very tragical mirth.’

the weaver in heugenis blijven[1)] met zijn: ‘Let me play Thisbe too,’ ‘Let me play the lion too,’ en ‘Where's Peasblossom?’

En als voor Theseus en Hippolyta het spel is opgevoerd, nadat men eerst den kostelijken proloog en de alleenspraak van den Muur heeft gehoord, dan moet men erkennen dat er veel waars lag in de woorden van Philostrate (V, 1):

> ‘A play there is, my lord, some ten words long;
> Which is as brief as I have known a play;
> But by ten words, my lord, it is too long,
> Which makes it tedious: for in all the play
> There is not one word apt, one player fitted.
> And tragical, my noble lord, it is;
> For Pyramus therein doth kill himself.
> Which when I saw rehears'd, I must confess,
> Made mine eyes water; but more merry tears
> The passion of loud laughter never shed.’

Met een gedeelte nu van Shakespeare's *Midsummer-night's Dream* komt Gramsbergens *Kluchtighe Tragoedie* overeen.

‘Een boer - aldus geeft Jhr. Mr. J. de Witte van Citters[2)] den inhoud weer - uit de Noordwijker Rederijkerskamer al rijmelende terugkeerende, wordt op straat te Leiden door eenige tooneelspelers beluisterd; zij spreken hem aan en hij toont lust om als medelid van hunne troep de planken te betreden. Zij veinzen dit aanbod aan te nemen, lichten hem voor vijfentwintig gulden op, die hij als zekerheid geven moet, en geven dan voor dat zij de proef van zijn talent willen nemen. Deze bestaat daarin dat zij hem als een hertog aankleeden, zich aanstellen of zij tot zijn gevolg behooren, en met hem den intrek in eene herberg nemen, ten einde te zien of hij een groot heer kan vertoonen. In de herberg spelen zij dan voor hem de kluchtige tragoedie

1) Wellicht herinnert menigeen zich dan ook nog de beschrijving van the pic-nic party der tooneelspelers in Marryats *Jacob Faithful* (Tauchn. Ed. p. 289).
2) *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1855, bl. 42.

Piramus en Thisbe, en het stuk eindigt daarmede dat zij, terwijl de boer slaapt, zich wegpakken en hem daarlaten om het gelag te betalen.'

Aangaande die overeenkomst tusschen Shakespeare's *Midsummer-night's Dream* en Gramsbergens *Kluchtighe Tragoedie*, en aangaande de gissingen hoe Gramsbergen met Shakespeare's tooneelspel kan zijn bekend geworden, raadplege men den *Algemeenen Korist- en Letterbode*, 1855, bl. 42-44; Mr. H.E. Moltzer, *Shakspere's Invloed op het Nederlandsch tooneel in de zeventiende eeuw*, bl. 53-61; den *Nederlandschen Spectator*, 1874, bl. 220-223; Dr. Jonckbloets *Gesch. der Ned. Lett.*, 3*e uitg.*, III, 86.

Terwijl hier de beschouwing dier overeenkomst en van de oorzaak daarvan achterwege kan blijven, dient alleen te worden geconstateerd dat van louter toevallige overeenkomst geen sprake kan zijn, dat integendeel veeleer van navolging moet worden gesproken. Daar nu geen enkele zaak bekend is, die kan doen vermoeden dat Shakespeare niet zelf[1)] tot het denkbeeld is gekomen om het verhaal van Pyramus en Thisbe als *interlude* te bezigen, kunnen we hier gerust zeggen dat de bewerking dezer historie tot een kluchtspel oorspronkelijk in Engeland heeft plaats gevonden, en dat door Gramsbergen, die op de een of andere wijze met die bewerking bekend was, in navolging daarvan, soms met overneming en nawerking van gedeelten van 't Engelsche spel, zijne *Kluchtighe Tragoedie of den Hartoog van Pierlepon* is geschreven.

M. Gramsbergens *Kluchtighe Tragoedie* viel in den smaak van het publiek dier dagen. Terecht zegt De Witte van Citters t.a.p.: 'De parodie is plat, doch verre van ongeestig; de schrijver heeft met goed gevolg zijne beelden uit het Amsterdamsche gemeene leven ontleend.' Wie een proefje van de taal wil hebben, die leze hetgeen Dr. J. van Vloten er in zijn

1) Over de bekendheid der geschiedenis van Pyramus en Thisbe in Engeland vóór en tijdens Shakespeare vergelijke men *Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft*, III, 155; XVII, 105.

Nederlandsch Kluchtspel, 2e dr., II, 202-205, uit heeft medegedeeld[1].

De *Kluchtighe Tragoedie* is het eerst gedrukt te Amsterdam in 1650 'by Tymon Houthaack, Voor Dirck Cornelisz. Houthaack, Boeckverkoper op de hoeck vande Nieuwe-zijds Kolck'. Volgens het titelblad is het stuk 'vertoont op d' Amsterdamsche Schouburg, den 17 van Loumaand, 1650'. - Verder werd het stuk (zonder jaar van uitgave) gedrukt 't' Amsterdam, voor Dirck Uittenbroeck'. - Dan werd het in 1657 te Amsterdam door J.J. Bouman uitgegeven. - En eindelijk werd het in 1679 uitgegeven 't' Amsterdam, by Michiel de Groot, Boeck-verkooper, woonende tusschen de twee Haerlemmer-sluysen, inde Grooten Bybel'. Waren de drie vroegere uitgaven in kwarto, deze laatste is in klein-octavo[2].

Als onjuist moet beschouwd worden de mededeeling van Joh. Hilman op bl. 267 van zijn *Alphabetisch Overzicht der Tooneelstukken* dat de eerste druk der *Kluchtighe Tragoedie* in 1648 in het licht is verschenen. De eerste druk is de boven vermelde van 1650. Ook het stuk zelf schijnt na 1648 te zijn geschreven, want de Waard zegt in de Tweede Uitkomst:

> 'Ik weet niet wat ik zeggen zal, zoo slegt gaat het mit ons tappen Men hoopte het zou mit de Vree beteren, en 't gaat 'er juist mee slappen.'

In 1700 werd het stuk weer uitgegeven en wel onder den titel: *Piramus en Thisbe of de bedrooge Hartog van Pierlepon,*

1) Aldaar wordt mede, II, 197-202 een gedeelte overgenomen van M. Gramsbergens *Klucht van de Levendighe Doodt, of Bedroogen Kassier*. Dat stuk is 'gespeelt op de Amsterdamsche Schouburgh, 1648,' zooals te lezen staat op den titel der (eenig bekende) uitgave 't' Amsterdam, by Dirck Cornelisz. Houthaeck, Boeckverkooper op de hoeck van de Nieuwe-zijds Kolck. Anno 1649.'

2) Vergelijk over de verschillende uitgaven, ook over die van 1700 en 1752, den *Algemeenen Konst- en Letterbode*, 1855, bl. 42; *Catalogus van Tooneelstukken in bezit van de Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden*, No. 3190, 6231, 6232, 7421, 7422; *Catalogus (Alphabetisch Overzicht) van Joh. Hilman*, No. 4017, 4153; en *Bibliographische Adversaria*, IV, 123.

Boertige Tragedie. t' Amsterdam, By de Erfg. van J. Lescailje, op de Middeldam, op de hoek van de Vischmarkt. Deze druk kan genoemd worden eene omwerking der *Kluchtighe Tragoedie* van 1650, en volkomen juist is het dat men hier Gramsbergens naam op den titel heeft weggelaten. Men heeft hier enkele tooneelen verplaatst, soms het spel wat verkort, nu en dan ook uitdrukkingen veranderd. Ik kan niet inzien dat het geheel er beter door geworden is, en Gramsbergens stuk van 1650 had gerust onveranderd kunnen blijven.

Deze uitgave van 1700 is in 1752 herdrukt (onveranderd) en uitgegeven 't' Amsteldam, by Izaak Duim, Boekverkooper op den Voorburgwal, op den hoek van de Stilsteeg'.

Het zal bijna onnoodig zijn hier nog bij te voegen dat in al deze uitgaven der *Kluchtighe Tragoedie* niets wordt gevonden, dat herinnert aan de bewerkingen van M. de Casteleyn en C.P. Biens.

VI.

M. Gramsbergens *Kluchtighe Tragoedie* viel dus in den smaak. Maar door sommigen - zoo gaat het altijd - werd dat tooneelspel niet geprezen. Onder dezen moeten wij Adriaan Bastiaensz. Leeuw noemen.

A. Leeuw gaf in 1669[1)] uit: *Klucht van Pyramus en Thisbe, ofte Boertig Treurspel*. Het is, volgens den titel, 'gespeelt op d' Amsterdamsche Schouwburg'.

Vóór het stuk vindt men het navolgende bericht aan de *Lachlievende Konstbeminners:* 'Zo ik my niet bedrieg, breng ik UE. hier stof om te lachen; want om te lachen is 'et, ongetwijffelt, in 't Hoogduits gemaakt, en om te lachen heb ik het overgezet, en alrede in het overzetten daar zelf menigmaal om gelachen, om dat 'et belachelik is, te weten, een Boertig Treur-

1) 't' Amsterdam, by Jacob Lescailje, Boekverkooper op den Middeldam, naast de Vismarkt.'

spel: maar zo ik my in mijn meining bedrogen vinde, dat gy 'er niet om kunt, nochte wilt lachen, zo is 'et niet een boon waardt. - En schoon ik Hartoog Aalbrecht van Beyeren, Graaf van Hollandt, etc. met zijn Hofgezin, tot Toezienders in 'et zelve gestelt heb, om daar mede te lachen, zo zal echter, om hun lachen, deze stof niet gelden, zo gy bywylen met hem, of tusschen beiden, niet mede lacht. - Inmiddels mogt my iemant zeggen, gy nodigt onze lachlust op dit belachelik werk, en my dunkt dat gy zelf belachelik zijt, om dat gy ons een stof te voorschijn brengt, die voortaan, zo nu en dan, al by de twintig jaren, in M. Gramsbergens Kluchtige Tragedie, of den Hartoog van Pierlepon, op onzen Schouwburg, is vertoont. - Maar om daar een weinig van te spreken, het vertonen van dat werk heeft my oorzaak gegeven, dat ik deze Klucht by der. handt heb genomen; want ik zeg recht uit, dat de stof van Pyramus en Thisbe, in gemelde M. Gramsbergens werk, niet te pas komt, om dat de Speelders hen zelven in onordentlike moeiten steken, daar zy geen geneugte noch voordeel van kunnen hebben, 't geen beide 't oogwit is waar zy quansuis na doelen: want het kan hen lieden geen vermaak geven malkanderen te zien spelen, nademaal zy Comedianten zijn, en men kan in het werk niet zien dat zy 'er eens een dronk wijn of bier van hebben, dewijl zy hen zelven geen tijdt geven, om den boer Mieuwes Teeuwesz, die zy voor hebben te foppen, een lustig gelach aan te zetten. - En om weder tot onze stof te komen, het blijkt klaar, dat onze botte, plompe en eenvoudige Redenrijkers in dat stuk vry gaauwer zijn; want hoe slecht en belachelic dat zy ten Hoof hunne kunst vertoonen, en hoe veel Varkens (of misslagen) dat zy maken, zy maken 't echter met hun kreupel verstandt zodanig, dat zy, ten aanzien van dien tijdt, een brave somme drinkgeldt krygen, hun wit bekomen, en alzo prijsselik de Papegay schieten. - UE. bescheidenheit, Lachlievende Konstbeminners, gelieve dit Boertig Werk dan zo voor lief aan te nemen, tot dat ik genegentheit en gelegentheit hebbe, UE. iets aardiger en waardiger toe te brengen. Ondertusschen blyve ik UE. zeer ootmoedige, vrywillige en toegenegene dienaar A. Leeuw. - Den 3. Juny, 1669.'

In dit bericht aan de ‘Lachlievende Konstbeminners’ geeft Adriaan Leeuw eene minder juiste voorstelling van de waarde van M. Gramsbergens *Kluchtighe Tragoedie*. Ze kunnen er geen voordeel van hebben, zegt hij. Maar die vijfentwintig gulden dan, die Mieuwes heeft gegeven ‘tot zekerheid datje van de Companie bent’. Ze hebben er geen geneugte van, luidt het verder. Maar ze vinden dat dat lid van de ‘Noortwijker Kamer’ ‘een recht kolfje na ons hand’ is, en amuseeren zich met hun avontuur in de herberg te Leiden. De ‘Sevende Uitkomst’ schijnt door A. Leeuw niet begrepen te zijn.

Deze *Klucht van Pyramus en Thisbe* is, zooals in 't voorbericht ook te lezen stond, ‘in 't Hoogduits gemaakt,’ en door A.B. Leeuw ‘overgezet’.

Wie de geschiedenis der stukken van Shakespeare en het bekend worden er van in Duitschland kent zal terstond aan Gryphius' *Peter Squenz* denken. Daar voeren eenige dorpsrederijkers de kluchtige historie van Pyramus en Thisbe voor Koning Theodoras op, die ‘den nunmehr vergangenen Reichs-Tag glücklich geendet, auch anwesende Abgesandten mit guter Vergnügung abgefertiget’ heeft. In de *Klucht* van A. Leeuw wordt dezelfde historie gespeeld voor Hartoog Aalbrecht van Beyeren, Graaf van Hollandt enz.

Bij vergelijking[1)] van beide stukken blijkt dat werkelijk de *Klucht* van A. Leeuw eene vertaling is van Gryphius' *Peter Squenz*. De Vertaler heeft alleen ‘Der Dritte Auffzug’ van Gryphius' *Peter Squenz* bewerkt, en door eenige wijzigingen in het begin daarvan gemaakt dat het voorgaande bij Gryphius door hem kon worden weggelaten. Daardoor is de vertaling, alhoewel de eenheid bewaard is, korter geworden, en is menig tooneeltje vol leven verdwenen. Zoo mist men hier dan ook o.a. de lijst der stukken, die door het gezelschap van Peter Squenz kunnen gespeeld worden, en het geestige gesprek, dat

1) Ik gebruikte daarvoor de uitgave van 1877 van Gryphius' *Peter Squenz*, uitgegeven als No. 6 der *Neudrücke deutscher Litteraturwerke des* XVI *und* XVII *Jahrhunderts*. In de inleiding wijst Dr. W. Braune aan dat de eerste druk van 't jaar 1657 is.

naar aanleiding van die lijst tusschen Peter en den koning wordt gevoerd[1].

Slaafs vertalen deed A. Leeuw niet. Wat hem in zijn origineel niet beviel wijzigde hij; de namen der personen, die in de *Klucht* optreden, zijn andere dan Gryphius gebruikte. Vrij vertalen mocht hij tot zekere hoogte, want het was er toch op berekend om dien schoolmeester en zijne dorpsgenooten allerlei dwaasheden te laten vertellen. Maar vrij vertalen is niet hetzelfde als iets anders geven dan het origineele stuk heeft, omdat men 't oorspronkelijke niet begrijpt. Soms moet men bij het vergelijken twijfelen aan des Vertalers kennis van 't Hoogduitsch.

Gryphius schrijft (S. 21):

> ‘Ein kühner Degen heist Piramus.’

Adriaan Leeuw vertelt ons:

> ‘Dan zal Pyramus aan komen vegen
> Met een zeer langen wakkeren degen.’

Naast Gryphius' woorden (S. 21):

> ‘Piramus verspricht ihr zu helfen
> Sagt, sie solte nicht so gelffen,’

staat A.B. Leeuws bewerking:

> ‘Pyramus belooft haar te helpen,
> Zy zou haar in geen kommer stelpen.’

Ook hier zal men, al moge men met Meester Jochem zeggen (in Langendijks *Don Quichot*): ‘t Komt zo in 't rijm te pas,’ zich afvragen: Heeft A. Leeuw begrepen wat *gelffen*[2] is?

Als Gryphius (S. 24) żegt:

> ‘Gleich wie die Küh-Blum auff dem Acker
> Verwelckt, die früh gestanden wacker
> So trucknet aus der Liebesschmertz
> Der Menschen ihr gar junges Hertz,’

1) Ook een ander tooneelspel van A. Gryphius (*Leo Armenius*) is door Adriaan Leeuw vertaald, en in 1659 te Amsterdam bij Jacob Lescaille uitgegeven. Het stuk is ‘vertoont op d' Amsterdamsche Schouwburgh’.
2) *Ned. Wb. Derde Reeks*, I, 201; ten Doornkaat Koolmans *Wb. der ostfriesischen Sprache*, I, 584.

dan is *trucknen* natuurlijk *trocknen*[1] en niet *drücken*; en bij Gryphius volgt er onmiddelijk op: 'O Wasser! O Wasser!' A. Leeuw vertaalt:

> 'Gelijk als de Paardebloem vergaat,
> Die al zeer vroeg op 't Veldt schoon staat,
> Zo drukt ook meê de Minnesmert
> Der menschen al te jeugdig Hert.
> O water! water!'

Op meer plaatsen nog[2] vraagt men zich af of men hier moet denken aan opzettelijke wijziging of aan het minder goed verstaan van het origineel. Soms is bepaald aan het laatste te denken[3].

Opmerkelijk is de vertaling der volgende regels van Gryphius (S. 21):

> 'Hilff Gott das sind treffliche *Vers*.
> Nach Art der alten Pritschmeister[4] Reymen.'

Daarvoor vindt men bij A. Leeuw:

> 'Bylo! dat zijn treffelike Vaarzen.
> Ia, na de manier der Hollandtsche Kronijx-rijmen van Melis Stokke.'

Doch reeds genoeg over de vertaling. Indien men nu Shakespeare's *Midsummer-night's Dream* vergelijkt eerst met A. Leeuws *Klucht*, om daarna de *Klucht* nog weer tegelijk met Gramsber-

1) Zoo bij Gryphius S. 19: 'ein Schnuptuch zu Abtruckung der Thränen'.
2) Zoo b.v. Gryphius S. 25: 'Das ist wider Ehr und Redligkeit' = A. Leeuws: 'dat is waarachtig niet eers genoeg'; Gryphius S. 26: 'Ich sinne bey mir die länge und quer' = A. Leeuws: 'Ik bender hoe langer hoe quader aan'; Gryphius S. 39: 'Thisbe springet ihm auff die Achseln' = A. Leeuws: 'Thisbe springt hem op de heupen'; Gryphius S. 41: 'Ich wil es in die *Regul detri* setzen' = A. Leeuws: 'ik wilt op gaan sommeren door den *Regul detri*'; enz.
3) Vergelijk nog Dr. R.A. Kollewijn, *Ueber den Einfluss des holländischen Dramas auf Andreas Gryphius*, S. 46.
4) Vergelijk over die *Pritschmeister* Kobersteins *Grundriss der Geschichte der deutschen Nationalliteratur*, 5e *Aufl. von Karl Bartsch*, I (1872), *S.* 292.

gens *Tragoedie* te lezen, dan blijkt dat er 'groote overeenkomst[1]' is tusschen Adriaan Leeuws *Klucht* en Shakespeare, *dus* tusschen de hier besproken stukken van Gryphius en Shakespeare. Hoe Gryphius, die in zijn stuk eene toen zeer bekende klucht van Dr. Daniel Schwenter schijnt[2] gevolgd te hebben, hier tot navolging van Shakespeare is gekomen, is nog geenszins duidelijk. Zeker is het dat Gryphius de Engelsche taal verstond. Dat de klucht van Schwenter niet bewaard gebleven is maakt dat men hier wel steeds verschillende meer of minder waarschijnlijke gissingen naast elkander zal behouden. Men kan daarover o.a. vergelijken: *Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft,* V, 359*;* Genée, *Geschichte der Shakespeare'schen Dramen in Deutschland, S*. 52, 174-179; den *Nederlandschen Spectator*, 1874, bl. 221; en F. Th. Richter in Ersch und Grubers *Allgemeine Encyklopädie, Erste Section, Band* 95, *S.* 389.

Zeker is het dat A.B. Leeuw slechts heeft vertaald wat Gryphius hem aanbood. Boven meldde ik (bl. 24, noot 1) dat de eerste druk van *Peter Squenz* van 1657 was. Toch is het bekend dat het stuk eerder vervaardigd is. In het Voorbericht (zie noot 2) wordt gezegd dat het door Gryphius 'gantz in Vergessen gestellet [war], als selbter mit wichtigern Sachen bemühet'. Zouden deze woorden niet aanwijzen dat de tijd der vervaardiging ligt vóór het begin van zijn verblijf te Glogau, dus in 't algemeen vóór 1649 of 1650? F.Th. Richter heeft gezegd (t.a.p. S. 389): 'Die Zeit der Bearbeitung läszt sich nicht bestimmen;' dat is waar, maar in de woorden van het Voorbericht heeft men naar mijne meening toch eenige aanwijzing van den tijd[3].

Daar Gryphius' *Peter Squenz* eerst in 1657 is uitgegeven, kan van invloed van Gryphius op Gramsbergen geen sprake zijn. En bij onderzoek is mij gebleken dat in Gryphius' stuk niets is

1) Dr. Jonckbloet, *Gesch. der Ned. Lett.*, 3*e uitg.*, IV, 452.
2) Vergelijk het bericht aan den 'Groszgünstigen Hochgeehrten Leser' vóór den *Peter Squenz*.
3) Verg. Dr. R.A. Kollewijn, *Ueber den Einfluss des holländischen Dramas auf Andreas Gryphius, S.* 44.

te vinden wat aan invloed van Gramsbergen op Gryphius zoude doen denken (aangenomen dan, wat geenszins bewezen is, dat Gryphius' stuk *na* 1650 is geschreven). Er is groot verschil tusschen beide stukken, èn wat het geheel[1)], èn wat de bizonderheden betreft.

VII.

In het tweede deel van J. Pluimers *Gedichten*, dat in 1723 te Leiden ‘by De Janssoons vander Aa’ verscheen[2)], wordt gevonden een Treurspel *Piramus en Thisbe*.

De inhoud is als volgt: Amestris, koningin van Babylonië, heeft na den dood van haren echtgenoot als vorstin geregeerd, heelt duizend volkeren overwonnen, en toch ‘strekt haar de Scepter-staf niet als tot verdriet’. Want haar zoon, Belus, wordt ouder, en het volk, dat in hem den toekomstigen vorst ziet, viert hem. Het dankbare volk heeft Amestris een standbeeld opgericht om hare heldendaden en de verfraaiing van Babylon.

1) Van A. Leeuws *Klucht* zegt Dr. Jonckbloet (t.a.p.): ‘‘t Is een dartele grap, nog overdrevener, maar ook vroolijker dan Gramsbergens *Hartoog van Pierlepon*.’
2) In het *Alphabetisch Overzicht der Tooneelstukken van J. Hilman* wordt op bl. 57 eene uitgave van 1692 vermeld. Deze onjuiste mededeeling is waarschijnlijk ontstaan, doordat men niet heeft gelet op de omstandigheid dat dit stuk niet staat in het in 1692 verschenen *eerste* deel, maar in het in 1723 uitgekomen *tweede* deel van J. Pluimers *Gedichten*. - Opmerking verdient hetgeen in de ‘Voorreden’ van dat tweede deel aangaande Pluimer en Vondel wordt gezegd: ‘Het mocht zelfs onzen Dichter (Pluimer) gebeuren zeer gemeenzaam om te gaan met den grooten Vondel, dien gelukkigen Volbouwer der nederlantsche spraake, eene veilige baak voor alle Zangeren, door zyn vergode Poëzy al lange der sterflykheit onttogen; meermaalen betuigde de Heer Pluimer met alle hartelykheit, hoe veel hy Vondels onderwys in de Dichtkunde schuldigh was, gelykerwys hy, naa het overlyden van dien Prins der Dichteren, altoos eene zuivere eerbiedenisse voor 's Mans nagedachtenisse hadde; en wie onder de Dichters en Zangers eerbiedight niet den Naam van Vondel?’

Maar thans ziet zij met argwaan en afgunst den toenemenden invloed haars zoons, en vreest dat ‘het morrende gemeen’ dezen op den troon zal stellen. Doch er is meer dat haar onrustig en gejaagd maakt. Zij bemint, zooals ze aan hare vertrouwde, Barsine, mededeelt, Piramus, den zoon van Arsaces. Die liefde blijft aan het Hof niet onopgemerkt. Haar zoon merkt, even als Arsaces, uit haren blos en hare blikken wien zij hare liefde schenkt. Piramus alleen ziet er niets van; hij denkt slechts aan zijne geliefde Thisbe. Thisbe is de dochter van Narbal, die met den hoveling en ‘legervoogd’ Arsaces, Piramus' vader, vroeger in groote vijandschap leefde, en door diens toedoen in ballingschap is gezonden, en in den vreemde is gestorven. Arsaces is tegen een huwelijk van Thisbe en Piramus, vooreerst, zooals hij aan zijn vertrouwde, Likas, mededeelt, omdat hij niet wil dat zijn eenig kind met de dochter zijns vijands trouwt, en dan mede omdat hij hoopt dat Piramus de echtgenoot der Koningin en daardoor Koning zal worden. Aan Amestris, die met hem spreekt over Belus en hare vrees voor eenen opstand, raadt Arsaces dat zij een tweede huwelijk aanga met iemand, ‘die Belus uwe zoon zyn hoogmoet dempen kan en weeren van de troon’. Op hare vraag wie die man moet zijn, antwoordt hij dat daarover haar hart moet beslissen. Verder verklaart ze, hoewel ze eerst anders gezind scheen, zich thans sterk tegen een huwelijk van Piramus en Thisbe. Piramus, wien ze dit zegt, wil niet afzien van zijne liefde voor Thisbe. Thans wil de Koningin zich op Thisbe wreken, en verklaart aan Arsaces dat ze zijnen zoon de kroon wil geven. Belus deelt Thisbe mede dat de Koningin verliefd is en hem aldus de kroon wil ontrooven. Hij heeft echter vele vrienden en veel invloed in 't leger, en zoude zich nog sterker gevoelen, indien Thisbe hem hare liefde wou schenken. Zij weigert, waarop Belus, schoon hij haar bemint, belooft dat Piramus haar echtgenoot zal worden. Piramus spreekt met Thisbe, die hem met de plannen der Koningin bekend maakt. Als Piramus van een huwelijk met de Koningin niets wil weten, dreigt Arsaces hem dat hij hem ‘door de wonden en 't bloed van Narbal zal doen beven’. Piramus geeft in schijn toe. Thans dient, zegt Arsaces tot Likas, Belus gedood

te worden. Arsaces overlegt met de Koningin dat hij des nachts in het geheim krijgslieden in de stad zal brengen en Belus zal gevangennemen, met behulp van den Hoofdman van Belus' Lijfwacht, Hirkus, dien hij tot zijne partij meent te hebben overgehaald. Belus eischt van Amestris dat aan Arsaces het bevel over 't leger wordt ontnomen en hij (Belus) als opperbevelhebber wordt aangesteld. Amestris weigert. Twist tusschen Belus en Amestris. Belus wil met behulp van zijne lijfwacht en het leger de plannen van Amestris verhinderen. Thisbe vraagt Belus of Piramus haar verlaten heeft. Belus vertelt haar de plannen der Koningin, die hij kent door Hirkus, die geveinsd heeft tot de partij van Arsaces te behooren. Thisbe wil, ondanks de duidelijkste bewijzen, niet gelooven dat Piramus schuldig is. Strijd in Babylon. Belus overwint, en neemt Piramus gevangen. Thisbe weet zich toegang tot de gevangenis te verschaffen, en verneemt van Piramus dat zijne liefde voor haar nooit uit zijn hart geweken is. Belus wil aan Piramus de vrijheid schenken, als Thisbe met hem (Belus) wil huwen. Jammerklachten van Thisbe. Zij wil sterven. Daar nadert Piramus, door Likas uit de gevangenis bevrijd. Hij wil wegens al de gevaren, die hem bedreigen, vluchten, en weet Thisbe over te halen om mee te gaan naar 't woud, ‘bij Ninus' graf’. Belus blijft overwinnaar in den strijd, en verklaart aan zijne moeder dat hij voortaan Koning zal zijn. Als Belus Piramus uit de gevangenis laat halen, blijkt dat deze met Thisbe ontvlucht is. Men brengt Arsaces als gevangene in Babylon. Deze verhaalt hoe zijn zoon Piramus zich gedood heeft, toen hij den bebloeden sluier van Thisbe en de voetstappen van eenen leeuw gezien had, en hoe Thisbe, na hem (Arsaces) verteld te hebben dat zij voor den leeuw gevlucht was, bij het zien van Piramus' lijk ook zich zelve heeft doorstoken. De Koningin wil ook zich zelve dooden, doch daarin wordt zij door Hirkus en Belus verhinderd. Tot slot jammerklachten van Arsaces.

Eene zoo uitvoerige mededeeling van den inhoud was hier noodig om aan te toonen dat Pluimers Treurspel geene groote verdiensten heeft. Al kan men niet ontkennen dat de liefde van Piramus voor Thisbe, die van Belus voor Thisbe en die van Amestris voor Piramus geenszins slecht uitgevonden zijn met het

oog op de verwikkeling in het stuk, toch is de uitwerking zeer gebrekkig. Eenheid, karakters, karaktervastheid, alles ontbreekt. De taal is overdreven deftig en gemaakt, en soms is om dien statigen toon te verkrijgen de gedachte zoo verwrongen dat men twee- tot driemaal moet lezen om den zin te begrijpen.

Zonderling is het verhaal van Pyramus en Thisbe hier gebruikt. Het is duidelijk dat men even goed twee andere namen had kunnen nemen, en dat die gelieven zich even goed elders dan juist bij Ninus' graf hadden kunnen dooden. Toch schijnt Pluimer[1)] er prijs op te hebben gesteld dat het verhaal van Ovidius, hoe wonderlijk hier ook in eenen strijd om de macht in Babylon betrokken, in zijn geheel den hoorder bekend wordt. Immers als Thisbe ergens met Ismene, hare vertrouwde, spreekt, krijgt men ook de geschiedenis van den muur met al den aankleve van dien te hooren. Als proeve van de taal moge dat verhaal hier volgen (bl. 255 vg.):

‘En, myn Ismene, zoo 't U nog te vooren staet,
Ons Lusthof nevens dat van Piramus gelegen,
Verhinderde evenwel die vreugt: want alle wegen
Van heimelyk gesprek belette een dikke muur:
Maer onze zelfde min verzoete weêr dat zuur,
En wees ons onverwacht, om onze hoop te vleien,
In spyt van al het geen ons zocht van een te scheien,
Aen 't einde van de muur een heimelyke spleet:
Ik zag die eerst, en deed myn Piramus de weet.
Die kleene toegang scheen zich naer ons leed te voegen,
En was vertrouweling van al ons ongenoegen:
Daer was het, dat hy my vernoegt, zyn min en smert
Te kennen gaf, en al 't verborgen van zyn hert.
Maer ach! wel hondertmael was onze min verlegen,
Dat eens een Vader, ons, langs die gestole wegen
Elkander sprekende, onvoorziens betrappen zouw.
Daer telde hy my op de dagen van zyn rouw:
En ik hem weêr 't getal van al myn ongelukken.

1) Zie over dezen dichter o.a. van der Aa's *Biogr. Wb.* XV, 366 vg.

aant.

Zoo zoet en bitter liet de min zyn vrucht ons plukken.
Ontstelde ons eenig leet, daer klaegden we onzen nood.
En menigmael was ons misnoegen wel zoo groot
Dat wy ons hart niet als door tranen konden uitten;
Maer een aenvallig woort kon al zyn tranen stuiten,
En hy verdroogde, door zyn zuchten, weêr een deel
Van myne. Wat geklag, wat morring, en hoe veel
Onnutte wenschen dichte ons brein! als we, ongeduldig
In ons verdriet, de muur en Goden zelve, als schuldig,
Ons leet verweten. Maer wanneer dat droevige uur
Van scheiden naekte, dan ontstak een feller vuur
Ons beider harten nog met meêr genegentheden;
En duizent tedere beloften, duizent eeden,
Versterkten dan op nieu onze onderlinge trouw.'

VIII.

Mone vermeldt in het *Uebersicht der niederländischen Volks-Literatur ällerer Zeit*, S. 229 een 'Treurlied van Piramus en Tisbe', dat uit 13 achtregelige Strophen bestaat. Hij noemt het treurlied 'eine Elegie, die zu einer Romanze zu gehören scheint'.

Volgens Mone komt het lied zoowel in de *Antwerpener Liedersammlung* als in de *Genter Sammlung* voor. Over die Sammlungen is aldaar S. 190 vg. het noodige gezegd.

Dr. G.D.J. Schotel heeft in zijne *Vaderlandsche Volksboeken*, II, 121 Mone's bericht overgenomen, maar verkeerd overgenomen. Hij zegt dat de 'sproke' van Pyramus en Thisbe 'meermalen in dichtmaat is gebragt, o.a. vindt men in het *Antwerpsch Liedeboek* een Treurlied van Pyramus en Thisbe'. Maar *Antwerpsch Liedeboek* is iets geheel anders dan *Antwerpener Liedersammlung!* Bij *Antwerpsch Liedeboek* zoude men, juist om dat *boek*, nooit aan de *Antwerpener Liedersammlung* denken. Veeleer aan het *Antwerpener Liederbuch vom Jahre* 1544, dat Hoffmann von Fallersleben in 1855 als elfde deel der *Horae Belgicae* heeft

uitgegeven. In dat *Antwerpener Liederbuch* komt het Treurlied niet voor[1].

Men vindt het lied in eene verzameling Volksliederen, die in het bezit is van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, en in den *Catalogus*, I, 309 vermeld[2] wordt. Het is mogelijk dat het ook nog elders voorkomt, doch in elk geval wordt het niet dikwijls aangetroffen. Daarom vinde het hier eene plaats.

Het droevig Beklag, van den Herder Piramus, die door liefde om zyn Herderin Thisbe, zich selven doorsteken heeft, en hoe dat de Herderin hem dood vindende leggen, haar met zijn eygen dege ook het leven benam. Op de Voys: Van 't Tortelduyfje.

O Hemel hoort mijn klagt eer ik moet sterve
Al om een schoon Godin die ik moet derve
Ik soek haer over al, Wie of mijn trooste sal
In mijne droeve sucht, En groote ongenugt.
Den Boom daar ikze vont vol van genugte
Die brocht ons voort de angenaamste vrugte,
De tackjens sagh men staen, Met Roosjes zwaar belaen,
En daar wy in het groen, Ons Schaepjes gingen voen.
Sy is by een Fonteyn mijn gaan ontloopen
Soo dat voor mijn eijlaes niet staet te hoopen
Als kermen en verdriet, Maar zy en hoort mijn niet,
En lacht om mijn gevley, Hoe dat ik klaegh of schrey.
Wel waerom of ick zucht en droevig klage,
't Schijnt datze in mijn heeft niet veel behage;
Ik en geloof niet meer, De Jonge Dochters teer;
Want[3] zijn van binnen niet Als menze buyten ziet.

1) In No. CXVIII komt de naam Thisbe voor, maar dat lied is van gansch anderen aard.
2) 'Eene verzameling van 4 à 500 deels Volks-, deels Straatliedjens, (doorgaans zonder plaats of jaar van druk, doch nit geheel den loop der XVIIIde Eeuw, omstreeks van 1650-1750, gedrukt).'
3) In het lied staat 'Wakt'.

Met mijnen degen dan wil ick mijn doorsteken
En sal die smert met mijn eyge doodt wreken,
Adieu dan wreede Maeght, Die een ander behaegt;
Ik sterf om u de dood Om dat ghy mijn verstoot.
En soo heeft Pyramus zijn lijf verslonden,
Sijn doode Lichaem heeft zijn Lief gevonden,
Al by een schoone boom, Daer zy docht wellekoom,
Te zijn al by haer Lief, Maer ley daer kout en stijf.

Thisbe.

O Dagh o blijden Dagh, Ick heb gevonden,
Mijn Lief daer ick door Trou aen ben verbonden,
Mijn Herder Piramis Sie ik daar slape is,
En rust wat op zijn hand, Al aen de waterkant.
Ick wil hem niet verstooren in zijn slapen,
Hy is vermoeyt en gaet om rust te rapen,
Slaept Herder slaept gerust Tot dat ghy uwen lust,
Sult hebben doorgebracht, Al waert den heele nacht.
Ick wil terwijl mijn Schaepjes noch gaen weyde,
Maer wacker make eer ick van hem scheyde;
O Hemel! 't dient beschreyt, Mijn dunkt dat hy dood leyd,
Al by die schoonen boom, Daer 't bloed leyd als een stroom.
Cupydo gy hebt zijn hert en ziel bedorven,
Alleen door Minnebrand is hy gestorven;
Daer leyd zijn edel bloed, gestort onder de voet
Ick beef, ik schrick en schroom, Als ik genaak den Boom.
O Boom o schoonder Boom vol van ghenuchtten,
Geen wonder dat ghy draeght soo schoone vruchten;
Ghy die besproeyt nu is, Met bloed van Piramis,
Ontfanght ook door de Min, 't Bloed van zijn Herderin.
'k Wil met zijn degen mijn nu ook doorsteke
Ik wil zijn dood nu met de mijne wreecke,
En schryven op ons Graf, Met groote Letters af,
Herder en Herderin, Gestorven door de Min.
Spiegelt u Jonkmans en Dochters te gare
Stelt geen tijd uyt om met u Lief te paren,
Hebt ghy malkaer bemint, Soo Trouw dan ook ghezwint;
Want door lang wagten snoot Raakt meenig aan zijn doodt.

Moeielijk zal het zijn den tijd der vervaardiging van dit treurlied of deze klacht[1] te bepalen. Waarschijnlijk is het in de XVIIe eeuw ontstaan.

Het lied is gewis in de XVIIe en XVIIIe eeuw algemeen bekend geweest. In het tweede deel van *Apollo's Kermis-Gift*, in 1743 in den Haag bij Jan van den Bergh uitgegeven[2], wordt op bl. 141 een gedicht *Aan de Zon* gevonden met de *Stem: Van den Herder Piramus*. In den omstreeks dienzelfden tijd verschenen bundel *Apollo's St Nicolaas- Gift* (Leiden, Johannes van Kerckhem) vindt men drie verzen, die de aanwijzing hebben der *'Stem: Van de Herder Piramis'*[3]. Het derde dier verzen, *Vrijsters Minne-Klagt over 't afsterven van haar Minnaar*, is hetzelfde gedicht - doch hier en daar met vrij wat veranderingen - als het tweede gedeelte van *Het droevig Beklag*. Alleen ontbreekt daar de laatste strophe. Als men nu overweegt dat Piramus' klacht in 6 strophen wordt medegedeeld, waaraan dus eene klacht van Thisbe ook in 6 strophen juist zoude aansluiten (beter dan eene in 7 strophen), en als men verder bedenkt dat het laatste couplet van *Het droevig Beklag* weinig bij 't geheele stuk past, dan mag men gewis die laatste strophe wel voor een later bijvoegsel van moraliseerenden aard houden.

Uit al deze bewerkingen der geschiedenis van Pyramus en Thisbe[4] blijkt dat Ovidius' verhaal van 'de allezins onderhoudende en gracelijke sage van Pyramus en Thisbe'[5] geenszins 'in Dietse onghemaket' gebleven is.

1) Dr. Schotel noemt het in zijne *Vaderlandsche Volksboeken*, II, 259 *'Klagt van Piramus over Thisbe'*.
2) Van dit tweede deel verscheen ook eene uitgave, zonder opgave van jaar, te Dordrecht bij Hendrik Walpot.
3) In de afdeeling *Minne-Zangen*, bl. 3 en 4; en in de *Herders-Zangen* bl. 14.
4) Men vergelijke nog J. Vollenhoves *Poëzy* (1685), bl. 594 vgg.
5) Prof. Visschers *Bekn. Gesch. der Ned. Lett.* I, 213.

Brieven van en aan Geeraerdt Brandt.

Brieven van en aan Geeraerdt Brandt.

I.

Hier volgen eenige brieven van Jan de Bisschop aan Geeraerdt Brandt.

'Jan de Bisschop of Joan de Biskop - aldus wordt in van der Aa's *Biogr. Wb.* II, 571 medegedeeld - was te 's-Gravenhage geboren in het jaar 1646. Hij was een beroemd Advocaat voor het Hof van Holland, en tevens een beminnaar en beoefenaar van de Schilderkunst. Hij legde veel bekwaamheid aan den dag in het schilderen met olieverw; doch zijn grootste bekwaamheid bestond in het vervaardigen van teekeningen met het penseel en de pen, waarin hij zoo kunstig de bijzondere wijze van handeling der eerste meesters wist na te bootsen, dat kenners met den eersten opslag van het oog konden zien of zijne teekening gevolgd was naar eene schilderij van Tintoret, Bassan, Carats, Paul Veroneze, Rubbens of Van Dijk; waarom dan ook deze stukken bij de liefhebbers zeer gezocht waren. - Behalve andere losse prenten, heeft men van hem een geëtst werk met standbeelden, getiteld: *Paradigmata graphices variorum artificum, tabulis aeneis, Pars* I *et* II, Hagae 1671, fol., van hetwelk twee drukken van hetzelfde jaar bestaan; de eene, door Bisschop, die zich daarin Episcopius noemt, zelven uitgegeven, bevat 102 platen; de andere door Nicolaas Visscher in het licht gezonden, telt 113 platen. Hij overleed in 1686.'

In Immerzeels bekend werk *De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders*, I, 57 en in Kramms vervolg op dat werk, I, 96 vg. vindt men nog eenige bizonderheden, hier voor ons van minder belang[1)].

1) Men zou verder nog knnnen vergelijken *Navorscher*, XVII, bl. 171 vg., en Obreens *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, IV, 76, 83 en 138. (In het register had men aldaar op bl. 326 in den Advocaat Bisschop en Jan de Bisschop niet twee verschillende personen moeten zien.)

Joan de Haes meldt in zijn *Leven van Geeraert Brandt*, bl. 59, als hij van Brandts vrienden spreekt, het volgende: ‘Ook hieldt hy broederlijke vrientschap met zijnen zwager Joan de Bisschop, die mede een dochter van Barleus tot vrou hadt, een' rechtsgeleerden en zinlijk liefhebber der schilder- en tekenkunst, die hy met uitnemenden lof geoefent heeft.’

Uit den eersten brief van 12 Mei 1653 kan voldoende worden aangetoond dat het in het *Biogr. Wb.* opgegeven geboortejaar onjuist is.

Tevens geeft die eerste brief door dat ‘salutat vos etiam soror’ een antwoord op eene vraag, die door mij in *Bijdragen*, II, 87 is gesteld. De ‘Monsr. bisschop’, over wien Suzanne van Baerle spreekt in haren brief aan Brandt van 6 Juli 1650, is blijkbaar Jan de Bisschop. De ‘joffr. bisschop’, die vermeld wordt in haren brief van 26 Februari 1651, is dus de zuster van Jan. Zij was, even als haar broeder, bevriend met de familie van Baerle in Katwijk. Op haar huwelijk met D. Gerart Heemskerk (4 Juni 1652) maakte Brandt een gedicht, waarover in *Bijdragen*, II, 33 vgg., 65 is gesproken.

Deze Gerard Heemskerk was van 1649 tot 1653 predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te Zegwaart en Zoetermeer, en van 1653 tot het begin van 1661 predikant te Alkmaar. Toen legde hij wegens lichaamszwakte zijnen dienst neder, en ging te Nieuwkoop wonen, waar hij in 1663, toen de predikant dier plaats C. Bremer te Leiden beroepen was, weer predikant werd (12 Juni). Hij is in 1667 in de bediening dier gemeente overleden[1)]. Hierdoor wordt het duidelijk waarom Jan de Bisschop den 23 Augustus 1664 naar Nieuwkoop wilde gaan, en waarom hij er den 10 September 1666 logeerde (zie den tweeden en den vierden brief).

Jan de Bisschop spreekt in den vierden brief van ‘frere van Leeuwen’. Zijne schoonzuster Jozyne van Baerle was 19 Mei 1648 gehuwd met J. Leenaerts (*Bijdragen*, II, 87), en na den dood van dezen Leenaerts was zij te Nieuwkoop komen wonen

1) J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 101, 177 en 242.

om in de nabijheid harer zuster Suzanne te zijn. Den 29 October 1658 trad zij aldaar in het huwelijk met eenen weduwnaar Kornelis van Leeuwen. Men kan den *Bruiloft-zang*, dien Geeraerdt Brandt bij die gelegenheid gemaakt heeft, vinden in den *Bloemkrans van Verscheiden Gedichten*, bl. 567 vgg.

De hier afgedrukte brieven van de Bisschop zijn het eigendom der Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam, en in den *Catalogus van Handschriften*, welke die Kerk bezit, vermeld onder No. 713 tot en met 718. De No. 716 en 717 zijn daar echter ten onrechte op 1669 gesteld. Wij hebben ze op 1664 teruggebracht. Dat jaartal staat er ook werkelijk onder, al is eene 4 bijna niet van eene 9 in Bisschops schrift te onderscheiden. De inhoud van beide brieven toont de fout ook duidelijk genoeg aan.

Vir amicissime,

en ego tandem aliquando sto promissis meis, et ut tu dices, animum aliis rebus occupatum huc potui advertere. certe sat sero quidem; ut lubens fateor: sed spero hanc moram majus in te hujus desiderium excitâsse, ut fieri solet. quod si ita sit, excusationem merui, sive culpâ meâ haec mora intervenerit, sive absque culpâ, meâ; nam quod forte alias non tantopere placuisset, hac ratione placebit forsan quam maxime. Boni consule autem qualecunque hoc est quod mitto, nam si tibi satisfecero, consecutus ero quod volui. si minus vivum exprimat rudis haec effigies, memoria tarnen illius Viri[1)] faciet, ut spero, effigiem hanc qualemcunque gratissimam. Unum oro, ut si ex voto tuo hoc executus sim, denuo in hac aut alia re operâ meâ utaris, ut certus sim de eo: si non, tamen idem facias, ut, quod nunc deest officio meo, celeri satisfactione purgem et suppleam. Vale et me ama, et cum carissimâ conjuge plurimum salve. salutat vos etiam soror. etiam frater Casparus[2)] vos salutaret, sed hodie mane Amstelodamum profectus est.

1) Was het misschien een portret van Barlaeus?
2) Zie over dezen Casparus Barlaeus de mededeelingen van Mr. G. Mees in *De Fakkel* (*of Bijdragen tot de kennis van het Ware, Schoone en Goede, verzameld door J.P. Sprenger van Eyk*) 12en Jaargang, 1836, bl. 129 vgg.

alter frater[1] conjugis tuae etiam hic est, qui cum domi non sit mitto tamen ejus salutem acsi mandâsset. Dabam Hagae XII Maji CICICCLIII.

Totus Tuus J. Episcopius.

Gelief te voorsien dat hier niet over gewreven werde, op dat het niet bederve; waerom het oock wel noodich soude wesen het selve met een glaesje daer voor in sijn lijstje te setten: want het kan seer afgewreven en bemeuselt werden. Vale.[2]

Mon Frere,

ick heb met sinnen en groote smaeck en welgevallen gelesen dit u.E. Vrede-vers; en daer op aengeteeckent, uijtwijsens het papier daer in geleijt[3], verscheijden doch meest seer kleijne aenmerckingen; want iets van groot gewicht en heb ick daer in niet gevonden verbeteringh te vereijsschen. Sommige daer van sijn generael en tot meer als een plaets behoorende; maer de meesten sien bisonderlijk op die plaets alleen waer op deselve sijn aengeteeckent. die eersten sullen u.E. misschien meest tegens de borst sijn en misschien aldermeest die drie waer van op het 150 vers wert gesproken, soo vermits de voorgangh van groote mannen en u.E. eijgen oude gewoonte, als oock om dat deselve door het geheele gedicht en op soo veele plaetsen jae ontelbare soude veranderingh maecken. ten minsten altoos die twee laetsten, sijnde d' eene van de diphtongus aa ende d' ander van het spellen op soo veele plaetsen met de letter z daer mijns oordeels de letter s sonder eenigh twijffel wert vereijscht. doch uwe redelijkheijt sal sich door sodanige redenen van vooroordeel niet laten verblinden, maer de saeck in sijn selfs, die mijns bedunckens klaer en seecker is, nae waerheijt rijpelijck overwegen. waer in soo u.E. meent gewichtige redenen te sijn om het

1) Antoni Barlaeus. Zie mijne *Bijdragen*, II, 99 en 105.

2) *Het adres luidt:* Eerwaerde Godtvruchtige Welgeleerde D^{s} Gerardus Brandt Predikant inde Remonstrantsche Gemeente, woonende tot Nieucoop.

3) Bestaat niet meer.

tegendeel te gevoelen en mij die werden geschreven, sal ick gaerne naeder mijn gevoelen en de redenen van dien openen en in bedencken geven. Morgen, soo het Godt wil, gaen wij nae Nieukoop, alwaer ick hoope het andere werck af te lesen om u.E. mede op het spoedighste te doen te rugge komen. dan twee passagien vant voorst. Vredewerk belief noch eens te overdencken, d' eerste vant vers 737 en volgende[1)], alwaer gesproken wert vant revideren van 't Synodus van Dordrecht, en vers 808 en volgenden[2)], alwaer men seggen sal getoont te werden datmen sleghts uijt is om de stoel van de groote kerk oock in te krijgen. hoewel ick wel sie dat die woorden wel anders en bequamer konnen werden uijtgeleijt. Gelief te overdencken of dit beijde niet wel soude vereijsschen wat veranderingh en voor-

1) De Bisschop bedoelt Brandts gedicht *De Vreedsaeme Christen*. Het gedicht schijnt vóór de uitgave omgewerkt te zijn: de regels komen niet overeen met de uitgave van 1665. Blijkbaar wordt gedoeld op de volgende regels (bl. 21):

> ‘Men heeft sich dan voor geen Synode neêr te buigen,
> Als of 't onfeilbaer waer. Men neem haer wetten aen
> Indien 'er uitspraek met Godts woorden kan bestaen.
> Laet doch de Christen aen den Regel van Godts boeken,
> Die sekre keur-steen, al haer regels ondersoeken.
> Och, of de Christenheit al 't kerkelijk besluit,
> Dat toen het vuur der twist op 't heetst was wierdt geuit,
> Nu eens in koelen moed', als voor Godts alsiend' oogen,
> Wild' oversien, de vreê verscheen haest uit den hoogen.
> Gij die in uwen sin niet recht geoordeelt sijt,
> Beroep u van d' ontsteld' aen een bedaerder tijdt.
> Ach, tradt men, na 't verloop der liefdeloose tijden,
> Elkand'ren te gemoet, hoe soudt Godts kerk verblijden?’

2) In hetzelfde gedicht worden (bl. 23) tot de Predikanten der Ned. Herv. Kerk o.a. de volgende woorden gericht:

> ‘'Tgeen gij in sommige gesintheên wilt verdragen,
> Draegt dat in andren ook. Verdraegt gij enkle leên,
> So draegt ook 't lichaem als 't in uw verbondt wil treên,
> Op redelijk beding: doet alle Stoelen zwijgen
> Van noodeloos verschil, men sal wel peis verkrijgen.’

namentlijk het eerste; dat misschien wel geheel konde werden achter weegh gelaeten uijtdoende dese verssen 737. 738. 739. 740. 741. 742. en te lichter vermits die verssen mijns bedunckens op verre nae niet van de besten sijn vant werck. het laetste konde veel lichter gedult en gelaten, of, soo 't u.E. goedt docht en vallen wilde, een weijnich verandert werden. Hier is mijn bedencken op alles soo oprecht als rondt en onbewimpelt; dat ick geensints eijssche gevolght maer wel overwogen en nae het van gewicht of niet bevonden wert te werden aengenomen of verworpen. En sal in 't gene vorder van uw ochte den uwen haer nut sij, dien wij altsamen van harten Godes segen bevelen, betoonen te sijn

U.E. genegen broeder Jan de Bisschop.

Hage den 22 Augusti 1664[1].

Dilectissime Frater,

dese u.E. gedichten[2] hebben al wat langer als mijn gedachten waren onder mijn gelegen, eensdeels om eenighe interruptien die mij het doorlesen beletten, eensdeels nae het aflesen dat die gewacht hebben nae het vertreck van frere de resident[3] om alsoo in plaets van door den Schipper u.E. ter handt te komen, want mijne overkomste en kan voor dees tijdt niet wel wesen. doch hoope dat die misschien eens sal konnen vallen over een ses of acht weecken nae sich de gelegentheijt komt toe te draeghen. Wat belanght het werck selfs, is mijn oordeels sodanigh dat daer op niet en past: Sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala plura: want de meestendeel is mijns oordeels seer goedt, sommige wat minder, gelijck gemeenlijk niet alle dingen van een deught uijtvallen. Mijne aenmerckingen daer op[4] sijn meest van kleijn

1) *Het adres luidt:* Godtvruchtige Welgeleerde d^{s} Gerardus Brandt Predikant in de Remonstrantse gemeente wonende naest het Oostindisch huijs Tot Hoorn. met een packje G.B.
2) Zeer waarschijnlijk die, welke in 1665 werden uitgegeven onder den titel van ‘Stichtelyke Gedichten’.
3) Caspar Barlaeus. Zie bl. 41, noot 2.
4) Ze waren waarschijnlijk bij den brief gevoegd. Thans bestaan ze niet meer.

gewicht: doch echter 't sij kleijn of groot, heb ick goedt geacht u. E. bekent te maecken. Ick hoope en vertrouwe, dat u. E. een gewenscht ooghmerck daer mede sal komen te bereijcken en komen van te genieten de verhoopte vruchten. Doch aengaende de figuren daer in te voegen is dit tot mijn leetwesen voorgevallen dat alhier overleden is aen de pest de plaetsnijder Philippe[1]: dat daer in seecker een ramp en hinderpael. dan echter konde men wel noch dencken op de figuren en sien hoe het nu daer mede mocht gestelt werden; en altoos voorslagen maecken hoe veel en waer men figuren soude willen stellen en wat het subject daer van soude sijn of wat de figuren souden komen in te houden. dit kan sonder ongemack en kosten en sonder hinderingh vant werk geschieden, 'tsij men dan naderhant of dus of soo komt van sins te werden. derhalven 'tgeen u.E. hier van sal komen in te vallen, belief mijn te laeten weten. 'tgeen mij in den sin komt sal ick aen u.E. verwittigen: en hebbe ten dien eijnde onder mijn gehouden de tafel der gedichten[2]. Wij sijn Godt lof alhier noch al te mael gesont, gelijk wij oock van u allen verhoopen: doch is hier al vrij veel sterft en pest, oock selfs seer dicht bij mijnent. waerom wij wat tot Soetermeer ons verblijf nemen, daer wij al eens geweest hebben, en over eenige dagen om het vertreck van frere de resident van daen sijn gekomen: want de vrijheijt die mij Godt de Heer belieft heeft te verlenen van sulks te konnen doen, dunckt mij dat ick wel mach jae behoor te gebruijcken. Wij verstaen dat het tot Hoorn, 'twelk ons leedt is, al mede wat hart aengaet. Godt almachtich wil sijn kastijdinge ras doen ophouden en u.E. en Beminde en gantsche

1) In verband met de mededeelingen in Immerzeels *Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders* enz. II, 302 en Kramms *Vervolg* op dat werk, IV, 1275 vg. moet dit de graveur David Philippe zijn geweest. Zijn sterfjaar schijnt van elders niet bekend te zijn.

2) En vóór de *Stichtelyke Gedichten* èn vóór het daarop volgend gedicht: *'De Vreedsaeme Christen'* vindt men eene titelprent. Beide zijn door H. Bary gegraveerd. Is het in verband met het in den tekst medegedeelde niet waarschijnlijk dat de teekeningen dier prenten door Jan de Bisschop zijn gemaakt?

huijsgesin bewaren en segenen aen siel en lichaem, dat wij altesamen u allen toewenschen van harten en blijve

U.E. Gants genegen broeder Jan de Bisschop.

Hage den 15 Septemb. 1664[1].

Dilectissime Frater,

ick ben blijde opt alderhoogsten dat soo uE. als den drucker soo wel behaeght de tekeningh van den tijtel[2], die ick sal recommanderen en soo veel in mijn is helpen dat oock wel gesneden werde; met veranderingh oock van 'tgeen geschreven wert verandert te moeten sijn; als de scherpheijt vande ton, en 't getal vande blockjens. de rest te weten de rechter of lincker handt vant staen der wapens nevens een, als oock de kroonen, kan ick niet wel sien dat nodich sij, en sal dat daerom laten blijven: 't eerst niet om dat de wapens niet in rangh gestelt sijn, maer slechts vertoont soo het viel, 't laetst niet om datmen soo wel sonder als met cieraden de wapenen is gewoon te stellen. de reekeningh is de meeningh dat uE. en niet den drucker toekomt: gelijk ick die oock aen uE. sal doen ter handen komen. sulks mij de drucker niet dan het gebruijk te dancken heeft. Alle de toegesonden bladen, waer van geen dubbelt sijn, doorlesen hebbende bevinde geen misslagen als 't nevens gaende[3], dat van weijnich gewicht is. Frere van Leeuwen wenschte wel een goedt recept of beschrijvingh van inck te hebben, dat hij seijt uE. bekent te sijn: derhalven belief mij dat bij gelegentheijt te laeten toekomen om hem te senden. Ick sal misschien op morgen, dat is saterdagh, met mijn vrouw nae huijs vertrecken:

1) *Het adres luidt:* Dilectissimo Fratri D. Gerardo Brandt.
2) De titelplaat in de *Historie van Enkhuizen*. Zie over dit werk Rogge's *Beschrijvenden Catalogus van de Pamfletten-verzameling van de Boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*, Stuk I, Afd. I, bl. 174. De auteur er van (Brandt) wordt niet genoemd. In het voorwoord van den schrijver (Brandt) zegt deze dat ‘de tijtelprint door een konstrijke handt is getekent’, en geeft hij eene verklaring dier plaat. - Hetgeen hier in den brief staat wordt duidelijk, als men de titelplaat beziet.
3) Dat bevindt zich niet meer bij den brief.

vermits die op gisteren een koortsje gehadt heeft, dat ick vrese of mocht erger werden en wij alsdan verlegen sijn: haddende anders gemeent hier noch eenige te blijven en de kermis deelachtich te wesen. Over weijnich dagen ben ick inden Haegh geweest: daer men minder konde hooren van al dit werk van Buat en de correspondentie met Engelandt, en wat hij bekent, wie medeplichtich sij, wat te verwachten staet en soo voorts, als elders door het landt. sulks al tgene dien aengaende gepraet niet veel staets op te maecken is, en meer gissingen sijn als tijdingen. Tromp is hier tot twee reijsen heen en weder door gepasseert: daer veel volks was toegelopen om hem te sien. de twede reijs wiert hij van den H^{r} van Nieukoop[1] in huijs genodicht en onthaelt; en de ingesetenen begosten 't een en 't ander van eerscheuten en diergelijk aen te rechten op hoop van een vereeringe. dan die quam niet: sulks die genegentheijt datelijk veranderden en omsloegh tot quaet spreken: nihil enim plebe mobilius et aura populari. rontom den Haegh leijt het vol ruijterij, van alle kanten derwaerts op ontboden: waer van een comp^{ie} onlanghs int passeeren van Bodegrave wat moedtwil hadde gepleeght met seker huijsman aldaer eenigh gelt af te knevelen en schade te doen; soo dat men geloofden over vier ruijters in kort justitie te sullen gedaen werden. en wert nu geseijt datter vier sijn geharquebuseert. Wat vorders ons over thooft hanght moet de tijdt leeren en Godt om genade gebeden sijn tot behoudenis van ons vaderlant dat soo van binnen als van buijten te lijden. Wiens segen uE. en huijsvrouw en gantsche familie uijt ons aller naem toewenschende blijve

U.E. gants toegenegen broeder en dienaer Jan de Bisschop.

In Nieukoop den 10 Septemb. 1666.

Over bijstellen van den datum onder 't conterfeijtsel van Tromp heb ick van Baen[2] ernstigh uE. begeerte

1) Over het Huis te Nieuwkoop zie men van der Aa's *Aardr. Wb. der Nederlanden*, VIII, 161.
2) Vergelijk Immerzeels *Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders* enz. I, 17 vg.; Kramms *Vervolg* op dat werk, I, 37, en van der Aa's *Biogr. Wb.* II, 1 vgg.

geschreven[1]. Van de brieven[2] aen Blaeuw te geven heb ick niet tegen, soo uE. dit bequaemst acht. en om vorder van eenige brieven samen te spreken hoop ick de gelegentheijt te sullen hebben om int begin van October eens tot Amsterdam te komen. gelief mij te schrijven wat dagh uE. bequaemst sij. en sal dan de 250 guld^{s} mede brengen. het getal van de geseijde blockjens sullen oock in dit nevens drucksel of plaet moeten verandert. Het teeckenen soud seer wel gaen met Caspar[3], als hij sich daer een weijnich toe konde setten. als hij eens mijn gast, sal ick te werk stellen soo hij lust heeft. ondertussen mach hij nu en dan wat malen alst vallen wil[4].

Dilectissime Frater,

mij is aengenaem te sien de veranderingh vande twee bewuste plaetsen, en dat het werck hier mede is afgedaen. maer in de druckfauten sijn de eerste drie uijtgelaten, waer van nochtans de aldereerste seer gewichtich is. doch dit hier nae een beter, derhalven is nodich de notitie vande druckfauten te bewaren om ons te samen dan van eenige arbeijt te ontlasten. maer onaengenaem is mij te verstaen hoedanich uE. wedervaren en belooningh is voor dit drucken. mij is altoos gantsch niet waerschijnelijk dat onse schoonvader zal. soo de sack gelapt soude hebben en het gaern toegegeven[5] dat hij met arbeijt en tijdt gedichten of anders gemaeckt hebbende die aen d' H^{r} Blaeuw tot desselfs

1) Doelt dit wellicht op een toen uit te geven portret van Tromp? Brandt heeft een bijschrift op eene afbeelding van Tromp geschreven. Zie G. Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 442 vg.
2) Van Barlaeus.
3) Waarschijnlijk Geeraerdt Brandts zoon Caspar, die 25 Juni 1653 geboren is. Zie Joan de Haas, *Het Leven van G. Brandt*, bl. 18.
4) *Het adres luidt:* Godtvruchtighe Wetgeleerde d^{s} Gerardus Brandt Predikant inde Remonstrantse gemeente wonende naest het Oostindisch pakhuijs Tot Hoorn. met een mandtje.
5) Harrebomée, *Spreekwb*. I, 92 vermeldt de uitdrukking *De broek lappen en het garen toegeven*.

profijt soude geven om te drucken[1] en eenige ongebonden exemplaren daer voor genietende, die soude op sijn eijgen kosten kostelijk doen binden, gelijk immers de boecken van Prins Maurits[2], om voor niet aen de vrinden rontom uijt te deelen en voor sijn uijtgegeven gelt een danck-heb te ontfangen tot voldoeningh van dat capitael en de interessen: want immers het en was daer soo overvloeijende van gelt niet of wij mosten seer bedrogen sijn, en noch ergens een grote pretensie hebben te eijsschen. Sed quicquid sit, mos gerendus est Thaidi[3], et tibi hoc ingeram quod duobus juris textibus inculcatur: ubi dicitur primo, disce cautius mercari, et deinde imputandum est ei quod stipulando non apertius legem dixerit. want uE. het kruijt kennende had behoren met meer omsicht te handelen en duijdelijker contracteren voor het overgeven, niet voor mij die het niet raeckt, maer voor uE. die vele moeijte daer mede gehad hebt. ten minsten most uE. buijten schade sijn van porten en diergelijke. maer het een gaet met het ander. Van de exemplaren begeer ick niet meer als een voor mijn, of alst naeuw omkomt sal mij oock genoegen met de toegesonden bladen; want alle d'andre gunne uE. van herten, gelijk redelijk is: doch aen d' H^{en} van Zuijlichem, van Brantwijk, aen d' H^{r} Auditeur Dedel, aen d' Overbeecken is mijns bedunckens nodich en betamelijk een te geven. 'twelk uE. kan doen, soo het uE. aldus aengenaemst is, gelijk ick vertrouwe; soo niet, sal het door mijn geschieden. doch aen d' H^{r} van Zuijlichem is wel betamelijk twee te senden, te weten oock een voor d' H^{r} van Zeelhem[4], andersints soude ick aen die wel behoren een te geven. de ongebondenheijt vande exemplaren mach met een woordt en met de waerheijt werden verschoont. aen Frere de resident sal bij gelegentheijt wel een

1) Hier wordt dus bedoeld *Casparis Barlaei Epistolarum liber*, in 1667 bij Joannes Blaeu te Amsterdam verschenen.
2) Jan de Bisschop heeft wellicht *Graaf* Johan Maurits van Nassau bedoeld.
3) Ter. *Eun.* I, 2, 108.
4) Christiaan Huygens, toen te Parijs. Het schijnt dat deze reeds vroeger zoo genoemd werd. Zie Hnygens' *Zee-straet*, 1667, bl. 55 en 56.

exemplaer of ses dienen gesonden; dan dit bij gelegentheijt. d' H^{r} Auditeur is nu volkomen van sins uE. sijn soon over te geven en was daerom wel dienstich dat of uE. maer veel liever en beter uE. huijsvrouw eens overquam over een weeck vier of vijf om te samen eens daer over te spreken. Ick hore hier dat het Amsterdamse beroep licht op neef Limborch[1] sal vallen. dan is dan. Van de Schevelinger wegh hoop ick iets te doen alst rijp is[2]. Tegenwoordich is hier ma soeur de Wolf[3] met haer dochter, die uE. en waerde huijsvrouw doet nevens ons altesamen hertelijk groeten door

U. E. Gants Toegenegen broeder Jan de Bisschop.

Hage den 8 Maert 1667[4].

Mon Frere,

brenger deses komt om uE. te begroeten en te spreeken over het conterfeitsel van zal. D. Prevostius[5]. de teekeningh van mons^{r} Backer[6], aen wien mijn gebiedenis bij gelegentheijt gelieft

1) Den 17 April 1667 werd tot Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te Amsterdam beroepen Philippus van Limborch, en den 24 April van datzelfde jaar Geeraerdt Brandt. Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 229.
2) Slaat dit op Huygens' werk?
3) Zie *Bijdragen*, II, 106.
4) *Het adres luidt:* Godtvruchtige Wetgeleerde de Gerardus Brandt Predikant inde Remonstrantse gemeente op de Turf Haven naest het Oostindisch huijs Tot Hoorn.
5) Overleden in Augustus 1669. Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 228.
6) Over dezen Adriaan Backer vergelijke men Immerzeel, *De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders* enz. I, 19, waar Kramm, I, 37 bijvoegt ‘dat er een Portret in gravure uitgaat, door hem geschilderd, te weten, dat van *Barth. Prevostius*, Remonstrantsch Hoogleeraar en Predikant, te *Amsterdam*, in 1669, aet. 87, overleden; borstbeeld, links, met groote calot, lang haar, breede bef en mantel, en een vier-regelig vers van *G. Brandt*; H. Bary *sculp*. in f^{o}.’ - Men kan Brandts vers ook vinden in zijne *Poëzy*, 1688, bl. 458. In datzelfde werk wordt bl. 301 vg. een gedicht van Brandt gevonden *Aan den kunstryken Adriaan Bakker op zyn huwelyk* (27 Aug. 1669) *met Joffrou Eliza Kolyn*.

te doen, heb ick selfe eerst langh besien om uijt te vinden watter diende verandert, en doe aen anderen getoont om 't oordeel te hooren, daer onder oock aen D. Curcellaeus[1], die eenige dingen daer in aenwees mijns bedunckens met reden en naementlijk de breedtheijt van het aensicht onder andren. daer op is bij mij gemaekt een teekeningh, die teenemael aen uw maght en believe wert overgegeven, dewelke aen de menschen beter gevalt. Oft wel of qualijk geoordeelt is, mach aldaer geoordeelt werden. Het is een raetsel et periculosae plenum opus aleae[2]. Indien Barij[3] goedt werck daer van soude konnen maeken, ick soude raden om het aen te vatten: soo niet, om te laeten. hoewel de verantwoordingh in 't vaers bevat veel kan verschoonen. Echter het werk moet soo wesen dat het kan trecken die het sien en bewegen tot coopen, anders is alles vruchteloos en hem geraden liever iets anders ter handt te nemen. Gelief dit hem rijpelijk te helpen beraden. Uwe kinderen hebben hier geweest onder toesicht soo veel ons doenlijk geweest is; en sijnde wel geseggelijk en goet van aerdt, sullen niet gedaen hebben van snoeijen of anders als 't geen wel is. Had ick wat beter voorsien geweest van boecken, sij waren wat beter geladen t' huijs gekomen. de eerste auctie hier vallende moet ick daer toe eens waer nemen. Gerrit heeft voor ons allen gereciteert in een groote pot, streckende een preeckstoel, 'twelk gedaen sijnde bewoogh de aemulatie den anderen om oock iets te seggen, en om sijn kortheijt wiert een stoof inde pot geset. nae dese wilde Jan Dedel oock iets vertoonen tot proef van sijn memorie en vrijpostigheijt voor ons en sijn moeder. en wiert doe ijder nae proportie geremunereert. Gratulor ex animo tuorum industriae. dan heeftmen hier dagelijks exercitie gedaen met kuijffelen of palletten; qui lusus, si quid noxii insit corporibus, concoquere facile potest; et praesertim nunc conducit dum nullum medicamentum aeque commodum est

1) Gideon Curcellaeus, toen Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te 's-Gravenhage. Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 64.
2) Hor. *Od.* II, 1, 6.
3) Over dezen Hendrik Bary of Barry vergelijke men Immerzeel, I, 31 en Kramm, I, 55 vg.

ipsis aegrotantibus ut sudorifica. Het is ons seer leedt te verstaen de sieckte van goede vrinden aldaer. Godt de Heer schijnt ons Landt met dese swarigheijt te willen besoecken. Tot Leijden neemt sieckte en sterfte daghelijks seer toe, en veel onder fatsoenelijke luijden. en sijn daer nu laest overleden de Burgemeesters Paets en Meerman. Godt almachtigh wil genadelijk sijn plage matigen en ons altesamen bewaren, en weder tot gesontheijt brengen al die ons lief sijn. Vale cum tuis.

U.E. Gants Toegenegen Broeder Jan de Bisschop.

Hage den 5 Octob. 1669.

Gisteren heb ick schrijven ontfangen van Lisbon, ongetwijffelt uE. mede. int selve wert geseijt dat de Consul Hennekijn van Rotterdam staet om eens over te stappen herwaerts. en gisteren wiert mij geseijt dat hij over quam om te trouwen. soo dat waer is, sal hij licht dat consulaet laeten varen. en konde dit voor Frere dienen. Indien nu in stilheijt van Rotterdam konde vernomen werden of hij staet om te trouwen, waer goet. Ick meijne eens derwaerts te gaen en sien iets te vernemen. indien uE. eenige gelegentheijt kreegh, ick bidde die te willen gebruijken[1)].

II.

Bij het in 1740 uitgegeven *Leven van Geeraert Brandt beschreven door Joan de Haes*, zijn gevoegd ‘eenige brieven van vernaemde mannen aen Brandt geschreven’. In Jakob Spex' Bericht aen den Lezer vóór dat werk heet het van die brieven, dat zij ‘als meestal over poëzy en diergelyke letteroeffeningen

1) *Het adres luidt:* Godvruchtighe Weigeleerde d^{e} Gerardus Brandt Predikant inde Remonstrantse gemeente Tot Amsterdam. met vrindt dien Godt beware.

handelende, ten minsten den liefhebberen onzer Nederduitsche taele en dichtkunde niet geheel mishagen kunnen; behalven dat ook sommige lezers gewoon zyn uit dusdanige schriften, afbeeldsels veeltyts van het gemoedt, den aert en inborst der schryveren op te maken'.

De meeste brieven, die daar gevonden worden, zijn geschreven door Joannes Vollenhove. Van Brandts brieven aan Vollenhove bestaat slechts één meer[1)], die hier volgt. Vollenhove had Brandt den 4 November 1678 verscheiden gedichten ter lezing gezonden. Toen Brandt in November en December van dat jaar geen brief aan hem had gezonden, werd hij bang dat de gedichten verloren geraakt waren. Daarom schreef hij den 21 December 1678 aan Brandt: 'Ik kan naulyx twyfelen, of myn brief, met verscheide gedichten, voor eenige weken door de hant van den boekverkoper Boom Uw Eerw. toegezonden, wel bestelt zyn; hoewel geen bescheit tot noch toe daar van ontfangende. Dit kan my ook niet vreemt geven; naardien ik geen spoedig antwoort behoefde, en anders dat niet verzocht, als wanneer het Uw Eerw. heel wel zou gelegen komen. Maar dewyl 'er gedichten by zyn, waar van ik anders geen afschrift hebbe, zo verzoeke ik, tot myne gerustheit in deze zake van geen overgroot belang, door een woort of dry schryvens alleen, hoe eer hoe liever, te mogen verstaan, of het voorgemelde Uw Eerw. wel zy ter hant gekomen.'

Toen ook op dezen brief geen antwoord kwam, zond Vollenhove den 3 Januari 1679 weer eenen brief, 'met vriendelyk verzoek, dat Uw Eerw. zonder uitstel slechts met een' regel of twee my gelieve te onderrechten, hoe het hiermede gelegen zy'.

Hierop antwoordde Brandt:

Eerwaerde Heer,

Uw Eerw. is niet sonder reden, doch vergeefs bekommert geweest over de schat van uwe aen mij gesonden gedichten. Sij syn alle in goede bewaeringe. Maer myn slofheit is d'oorsaek van uw bekommering. In 't eerst eischte Uw Eerw. geen spoedig antwoordt,

1) Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschriften*, No. 801.

daerna quam uw tweede brief op een ongelegen tydt, gevolght van een reise op Hoorn, en nu komt uw derde brief mij schuldtbekentenisse afvorderen. Alle uwe vaerssen hebb ik terstondt gelesen, en soodaenig bevonden als al wat van Uw Eerw. komt, suiver van tael en aerdig van sin, op het hooghste insonderheit behaeght mij 't Gedicht op kerkgeschillen[1]. Soude ik dat t' Amsterdam niet onder de pers moogen brengen naer een kopij met mijne handt geschreven? Laet my dat kindt te fraei om te smooren in de luieren van 't papier winden en te vondeling leggen. Doch Uw Eerw. weet best wat 'er aen te waegen is en hoe verre men de wreveligen heeft t' ontsien. Sonder uw verlof of ooghluiking sal ik hier in niet doen[2]. Ik sal in 't kort alles op nieuw overlesen en over 't geen Uw Eerw. op verscheide wysen stelt myn oordeel vellen, uitvegende 't geen mij minst behaeght, en verbeteren, soo my iet voorkomt, 't geen ik kan, laetende 't opperoordeel aen den Dichter. Het Gedicht tegens Bontekoe[3] is in syn soort van schimpen soo goedt als 't beste, en d' onbekende Dichter laet sich aen mij genoeg kennen. Grooten dank voor 't berymen van myn rymeloos byschrift, dat my beter klinkt in

1) Vollenhove had 4 November 1678 van dit gedicht geschreven: ‘En het achtste zonde ik schromen in 't licht te geven, duchtende dat myn stijl al te kenbaar, en de waarheit by wrevelige menschen niet zou willen gezegt zyn.’
2) Den 20 Februari 1679 schreef Vollenhove aan Brandt: ‘Myne klagte over de bewuste onlusten vinde ik niet geraden, immers tot noch toe, in het licht te laten komen, om verscheide redenen. De vader van dat kint, al wiert het te vondeling gelegt, zou het niet kunnen verzaken, en te veel geruchts verwekken, of het wettig, of onwettig geteelt waar.’ - De bedoelde *Klagte over den kerktwist* wordt gevonden in Vollenhoves *Poëzy* (1685), bl. 337 vgg.
3) Welk gedicht wordt bedoeld? In Vollenhoves brief van 20 Februari 1679 spreekt deze even geheimzinnig van ‘den dichter van het dicht op Bontekoes Theeboekje’. - Over Bontekoe zelven vergelijke men den *Dictionaire des sciences médicales. Biographie médicale*, II, bl. 376 vgg. In 1678 had Bontekoe uitgegeven een *Tractaet van 't excellenste kruyd thee, 'twelck vertoont het rechte gebruyck en de groote krachten van 't selve in gesondheyt en sieckten*. - Vergelijk mede *Tijdschrift voor Nederl. Taalen Letterkunde*, III, 127.

kiesche ooren[1]. Ik vinde my door uw heusheit en 't senden van soo veel Dichten ten hooghsten voldaen, maer niet versaedt, veel min tot walgens toe verkropt, gelyk uw Eerw. schreef. Sulke kost maekt altijdts nieuwen honger. Dat smaekt nae meer, gelyk men seit. Om myn lust in sulke stoffe meer te boeten, wensch ik alle uwe Gedichten in eenen bondel by den anderen in 't licht te sien. Gun mij en anderen liefhebberen dat vermaek. Nu soude ik Uw Eerw. ook iet senden van mijne eenvoudige Parnas, maer twee Lykvaersen, 't een op Burgermeester Graef[2] en 't ander op Hooft, syn op sulk groot papier gedrukt dat de saus van 't port het gerecht sou bederven. Het eene 't welk ik 't beste achte sal ik voor uw Eerw. uitschrijven. De Heer J. Six heeft op 't graf van Hooft dit tydtschrift gestelt HenrICVs HoofDIVs BeLgII fato, potIVs qVaM proprIo obIIt[3]. Op een vredepenning heb ik dit byschrift[4] gestelt:

> Gedachtenis van 't vreebesluit,
> Soo lang gesocht, te lang gestuit:
> In 't eind noch rustig doorgedreven.
> Godt laet' de Vredemaekers leven.

Aen d'andre syde van den penning staen de 7 pylen door een olyfkrans aen de Lelyen verbonden, en om de krans dese woorden *Quis separabit*? Aen de kant staet rondtsom *Conjungunt sua tela Leo, sua lilia Gallus*. In 't gedicht op Hooft sal u mogelyk mishagen: men hou *d'olyf*. Ik soude konnen seggen: Hou *den* olyf, doch dat's wat hardt. In plaets van Het Lelyryk *is* soude ik konnen seggen *wierdt*, doch d'andere sin is beter of schynt mij beter te sijn[5]. Doch nu is 't overleg wat te laet. Indien Uw Eerw. hier woonde, nooit sou van my iet in 't licht komen, sonder uw voorgaende oordeel daer over gehoort te hebben.

1) Men vergelijke vooral wat aangaande dit bijschrift op Vorstius door Vollenhove geschreven is in den brief van 4 November 1678. In Brandts *Poëzy* (1688), bl. 455 vg. vindt men dat bijschrift, doch niet in rijmlooze verzen.
2) Vergelijk Brandts *Poëzy* (1688), bl. 406.
3) I + C + V + D + I + V + L + II + I + V + V + M + I + II = 1678.
4) Vergelijk Brandts *Poëzy* (1688), bl. 483 vg., en van Loon, *Ned. Historie-penningen*, III, 249 vg.
5) Vollenhove antwoordt hierop in zijnen brief van 20 Februari 1679.

Op de doodt van den Heer Henrik Hooft, Burgermeester en Raedt der Stadt Amsterdam[1].

De droefheit vlieght aen 't Y van wijk tot wyk.
Geen kleene rou past bij het groote lyk.
Den schranderen HOOFT begaf, helaes, het leven.
Nu schynt de stadt met hem den geest te geven.
Ween Amsterdam, ween Hollandt, Neêrlandt weén:
Betreurt met mij den Vader van 't gemeen,
Uw Cicero, die voor de vuist dorst spreeken,
En met syn tong den kling des oorlooghs breeken;
Die u verloste uit sevenjaerig wee.
Erkent het heil der doorgedreve vreê.
De Vryheit rust op haere aeloude gronden.
Het Lelyryk is aen den Staet verbonden.
Men hou d'Olyf op 't graf des grooten mans.
Syn deughdt en dienst verdienen sulk een krans.

G. Brandt.

Overleden den 12 en begraven den 16 Dec. 1678.

By gelegentheit sal ik 't andere ook senden: ondertusschen uwe wensch van heil in dit nieuwe en veel volgende jaeren erkennende met gelyken wensch, en aenbieding van alle dienst, naer vermogen, blyve ik

Eerwaerde heer,

In Amsterd. desen 5 Januar. 1679[2]

Uw Eerw. verplichte en genegene dienaer Geeraerdt Brandt.

1) Vergelijk Brandts *Poëzy* (1688), bl. 407.
2) *Het adres luidt:* Myn heer Myn heer Johannes Vollenhove Predikant in 's Gravenhage op de Prinssegracht.

III.

De twee volgende brieven[1] zijn aan Brandt gezonden door Jacobus Cuijleman. Deze studeerde toen aan het Seminarium. Hij werd in 1657 proponent, en in 1658 predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Waddingsveen[2]. In 1660 werd hij te Haarlem beroepen, waar hij in 1694 overleed.

Het ‘schrift’ of ‘tractaetje’, waarover gesproken wordt, is Brandts brochure *Verlaet uw eigen Vergaederinge niet*. Over dat werkje raadplege men de Haes' *Leven van Geeraert Brandt*, bl. 19, en Dr. Loeff, *De Nederlandsche Kerkgeschiedschrijver G. Brandt*, bl. 13-22[3].

Waerde Vriendt,

Ick heb volgens ons bespreck UE. schrift D. Praevostio ten overstaen van D. Curcellaeus[4] voorgelesen, en twee woorden om de claerheijt verandert: in 't overige hebben hare E.E. sodanige genoegen gehadt, dat sij het waerdig kennen om d'een of d'ander tijt gedruckt te werden. Sij prijsen UE. van wegen een gesond en scherpsinnigh verstant en oordeel; twee dingen die seer hoog te achten sijn, en daer het meest op aencomt. Sij prijsen UE. mede van wegen de goede oeffeningh in onse oude schriften. Eijndelijck sij prijsen UE. van wegen het Sonderling geluck dat ghij hebt in 't stellen en uijtdrucken van uwe meijningh: en om de waerheijt te seggen, de claerheijt en ongesochte vloeijentheijt van u schrijven is sodanig, dat het een lust is om het selfde te lesen of te hooren. De saecke die UE. verhandelt is wel gevat, beantwoort en voldaen. Dit is het oordeel van twee Mannen,

1) Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus van HSS.*, No. 921, 922.
2) J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 192, 235 en 367.
3) Verder nog Rogge's *Beschrijvenden Catalogus van de Pamflettenverzameling van de Boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*, Stuk I, Afd. I, bl. 172 vg.
4) Zie over beiden J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 17, 18 en 228.

daer men op mag vast staen en (niet buijten propoost is hier het spreeckwoort) kercken bouwen. Vaer wel. de groetenis aen UE. lieve Huijsvrouw.

In Amsterdam Den 30 Januarij 1656[1].

UE. genege Vriendt J. Cuijleman.

Waerde Vriendt,

Mogelijck is UE. verwondert dat ick voorleden weeck niet geschreven hebbe, 't is geschiedt om dat ick toen van huijs was, van meijningh sijnde uwe E. van der Gou te gaen besoecken, maer de kortheijt van mijn tijt, die na D^{s} Praevostii reijse moest geschickt sijn, en eenige andere boodtschappen, die ick te Rotterdam te doen had, belettede sulx. Van de Zeloten heb ick noch over UE. tractaetje niet hooren oordelen. maer geloof vrijelijck dat sij UE. soo veel minder gunstig sijn, als gij haer meer de waerheijt geseijt hebt, dat en wil doch niet geschieden, daer men of selve willens wil blint sijn, of immers andere blint maecken, daer of vreese van schande of hoope tot voordeel, na dat de saecke of geuijt of geswegen wert, ten hoogsten in gelegen is. Alleen heb ick het oordeel gehoort van D^{s} Langeraeck[2], die het, kort geseijt, uijtermaten prees en verhief. Aen het Chronijckje[3] sal men in dese weeck eerst beginnen: men kan het volck niet voort krijgen: se schijnen te dom om haer eygen profijt te sien. Binnen een maent, hoopen sij, dat het sal afgedruckt sijn. Wanneer D^{s} Limburgh sal thuijs gekomen sijn, sullen wij terstont *d' Additien*[4] aen Jan Hendricksen geven om onder de pers geleijt te werden. Dat Jan Hendricksen de weduwe 'tgeen UE. geeijscht had niet en heeft gesonden, is

1) *Het adres luidt:* Eersame, vrome, wel geleerde Ds Gerardus Brandt, Bedienaer des H. Euangeliums bij de Remonstranten, tot Nieucoop.
2) Deze was toen predikant bij de Remonstrantsche gemeente van Waddingsveen, en woonde te Gouda. Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 192.
3) Rogge, t.a.p. bl. 173.
4) Namelijk bij de brochure *Verlaet uw eigen Vergaederinge niet.* Zie Rogge, t.a.p. bl. 173.

om dat sijn jongste kint toen versch gestorven sijnde hij daer op niet dencken konde. Heeft geseijt sulx nu te sullen doen. Het hoveniers boeckje seijt hij, dat hij, wel te weten, aen UE. over 14 dagen al gesonden heeft, en is verwondert dat UE. dat niet en heeft ontfangen. Is de poët of sijn geest al weder thuijs? ick verlangh seer. Vaer wel met de uwen.

In Amsterdam den 26 Febr. 1657[1].

Uwe E. seer genege Vriendt J. Cuijleman.

IV.

Toen G. Brandt in 1647 de *Lykreede over den Heer P.C. Hooft* uitgaf, die hij den 28 Mei 1647 den Schouwburg had uitgesproken, plaatste hij er eene opdracht aan Huygens voor. Die opdracht heeft de dagteekening van 25 Juli 1647. De *Lykreede* werd in Augustus van dat jaar te Amsterdam bij Joost Hartgers uitgegeven (zie *Bijdragen*, II, 12). Men vindt de opdracht aan Huygens ook in de *Gedichten van G. Brandt, Rotterdam*, 1649, bl. 137 vg. Zij is slechts ten deele afgedrukt in van Vlotens uitgave van *Hoofts Brieven*, IV, 434. Brandt zond aan Huygens een exemplaar der *Lykreede* met den volgenden brief[2]:

Mijn heer,

Hier nevens gaet mijn Lijk-reeden, en een verzoek aan Uw Edelheit om verschooning voor de vrijmoedigheit mijner pen. ik heb die Uw Edelh^{t} dan derven opdraagen, doch niet uit inbeelding van haar waardij; maar om hier door stilzwijgens te kennen te geven, dat ik geen geleegentheit verbij zou laaten slippen, waar in ik eenigsins kon erkennen d'onverdiende weldaadt, en gunst, die nooit genoeg erkent kan worden, weleer

1) *Met adres luidt:* Eersame, vrome, welgeleerde D$_{s}$ Gerardus Brandt Bedienaer des H. Evangeliums bij de Remonstranten, tot Nieukoop.

2) Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschr.*, No. 792.

door Uw Edelh^{t} ontfangen[1]. De groote vriendtschap waar door Uw Edelh^{t} aan den Heere Hooft zal. gedacht^{s} verbonden was, geloof ik dat mijn misslagh kleener zal maaken: en Uw Edelh^{ts} gewoone heusheit stof genoeg vinden, om de vierigheit van mijn verplichte pen t'ontschuldigen. waar op vertrouwende zich in Uw Edelh^{ts} goede gunst beveelt

Mijn Heer,
Uw. Edelheits
in Amst.
den 8 Aug. 1647[2].
onderdaanigste dienaar,
G. Brandt de jonge.

Huygens beantwoordde dezen brief den 22 September 1647 te Zuilichem. Dat antwoord van Huygens is afgedrukt[3] in de Haes' *Leven van G. Brandt*, bl. 234, en in van Vlotens uitgave van Hoofts *Brieven*, IV, 234.

Er bestaat[4] een brief van Brandt van 19 Mei 1649, die blijkens den inhoud stellig aan Huygens gericht is. Die brief luidt:

Mijn heer,

ik heb, volgens uw. Edelheits last, met den Boekverkooper gesprooken over het aanneemen van de 600 *Exemplaaren*, onder uw. Edelheit berustende; en voor antwoordt bekoomen: dat,

1) Van eene vroegere betrekking tusschen Huygens en Brandt is totnogtoe niets bekend. Of heeft Huygens soms bewerkt dat Brandt in 1646 van den Prins honderd gulden ten geschenke ontving voor zijn lofdicht *Op d'ooverwinning van Hulst*? Vergelijk Brandts *Gedichten*, Rotterdam, 1649 bl. 89, en de Haes' *Lenen van G. Brandt*, bl. 7 en 117. (De brief van Bruno bestaat nog en wordt gevonden in het tweede deel der verzameling van van Papenbroek in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden.)
2) *Het adres luidt:* Mijn Heer Mijn Heer Konstantyn Huygens, Ridder, Heere van Zuilichem, Monikkelandt etc., Raadt en Secretaris van Zijn Hoogheit in 's Graven Haage.
3) De brief zelf is aanwezig in het tweede deel der verzameling van van Papenbroek in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. De datum is 22 September, en niet 21, als bij van Vloten gelezen wordt. Verder verandere men in van Vlotens uitgave r. 1 *Nederlanders* in *Nederlanden*, r. 4 *dankbaerheid* in *danckbaerheid*, r. 7 *duyster* in *duystere* en r. 16 *Culenburgh* in *Culemburgh*.
4) Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschr.*, No. 793.

hoewel hij niet, of zeer weinig, in Latijnsche soorteering van boeken handelt, hij evenwel bereit is d'exemplaaren over te neemen; onder conditie dat uw. Edelheit hem het voordeel der *Previlege* doet genieten. noch wenschte hij wel te weeten tot wat prijs uw. Edelheit die kosten, of *hoe dier* hij die zouw moeten aanneemen. Het schijnt dat Boekverkoopers, die niet weeten wat de bescheidenheit van een' Heer van staat en oordeel is, gewoon zijn dusdaanige voorstellen te doen. maar voor al zoekt hij met den eersten het *Duitsche werk* te beginnen, om *andre* voor te komen, die mogelijk (indien dit werk lang treineert) de *Ledige Uuren* anders appart zullen drukken. ten laasten verzoekt hij uw. Edelheits *conterfeitzel*, en ordre waar na hij zich desaangaende zal reguleeren. ik zal eindigen met uw. Edelheit Godts gunste te beveelen; die mij gelegentheit geef om uw Ed^{t} te konnen dienst doen, als zijnde,

Mijn heer,
Uw. Edelheits verplichten Dienaar
Brandt.
t' Amsteldam, den 19 may. 1649.

Huygens had in 1644 zijne Latijnsche gedichten te Leiden ‘typis Bonaventurae et Abrahami Elzevirii’ uitgegeven. Daarvan waren dus nog 600 exemplaren aanwezig. De door Brandt in 1649 in Amsterdam begonnen onderhandelingen hebben niet het gewenschte gevolg gehad. Eerst in 1655 verscheen in den Haag ‘ex typographia Adriani Vlacq’ eene tweede editie der Latijnsche gedichten. Die uitgave bestaat eigenlijk uit de 20 vellen (320 bladzijden) der eerste uitgave, waarbij nog ongeveer 100 bladzijden nieuwe gedichten gevoegd zijn. Die 600 exemplaren werden dus eigenlijk op nieuw in den handel gebracht (met een bijvoegsel) als eene tweede uitgave.

Nog een derde brief van Brandt aan Huygens bestaat[1)]. Hij is verzonden[2)] met de *Epistolae Barlaei* en de *Stichtelyke Gedichten* (zie boven, bl. 42 vgg.).

1) Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschr.*, No. 796.
2) Huygens ontving den brief den 24 Maart 1667, zooals hij er op heeft aangeteekend.

Seer edele en Hooghgeleerde Heer,

Dese Nederduitsche Dichten sijn in 't licht geraekt, toen Uw. Ed. laetst in Vrankrijk des Prinsen saeken besorgde. Naderhandt kreeg ik (die in een afgelegen hoek van Hollandt woone) soo laet kennisse van Uw. Ed. wederkomste dat se Uw. Ed. niet intijds konden t'huis komen. Ook heeft mij toen eenige siekte verhindert. Daerna quam er schaemte en traegheit bij. Want soo gaet het. Invisa primum dissidia dei.. dia[1] postremo amatur. Nu komense nevens mijn schoonvader sal[s] brieven: niet om Uw. Ed. iet af te vergen 't geen se in haere eenvoudigheit nooit verdienden, noch verhoopten, maer om dus noch eenigsins mijn plicht te betrachten. Iam enim mos iste invaluit, ut non solum eruditionis, sed etiam ignorantiae testes libri ad plures transmittantur, ne sine aliorum suffragio aut desipere aut sapere videamur. Ik versoeke en bidde houdt mijne nalatigheit ten goede. De goede Godt bewaere Uw. Ed. in langduirige gesondtheit, en in Uw. Ed. gunste,

Seer edele en hooghgeleerde Heere,
In Hoorn,
desen 15 Maert. 1667.[2]
Uw. Ed[ts] Ootmoedigen Dienaer.
G. Brandt.

Huygens' antwoord van 6 October 1667 wordt gevonden[3] in de Haes' *Leven van G. Brandt*, bl. 133.

1) Onleesbaar.
2) *Het adres luidt:* Aen mijnen Heere, Mijnen Heere Constantyn Huijgens, Ridder, Heere van Zuijlichem etc., In den Hage.
3) De brief zelf is aanwezig in het tweede deel der verzameling van van Papenbroek in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. Het adres luidt: Amplissimo Doctissimoque viro D. Gerardo Brandt verbi divini Praeconi Hornam. Huygens' brief zal van Hoorn naar Amsterdam verder gezonden zijn. Op eenen mede te Leiden bewaarden brief van 19 September 1667, door Isaac Gruterus aan Brandt te Hoorn gezonden, vindt men de in Hoorn daarop geschreven woorden: Dese brief moet tot Amsterdam bestelt worden, woont bij die nijwe marckt, is van Hoorn vertrocken met der woon tot Amsterdam.

V.

Geeraerdt Brandt had in de eerste helft van 't jaar 1660 eenen brief geschreven aan Engelbertus van Engelen Jr., predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te Gorinchem. Deze had in dezelfde jaren als Brandt te Amsterdam gestudeerd, en was mede in 1652 Proponent geworden. In 1653 was hij Predikant te Gorinchem geworden[1)].

De inhoud van Brandts brief, die niet meer bestaat, kan ten deele worden opgemaakt uit het antwoord, dat van Engelen zond. Van Engelens brief is slechts gedeeltelijk meer aanwezig[2)], zoodat we ook den datum niet weten. Brandt heeft op den brief aangeteekend, dat hij van 1660 is. Uit den brief zelven, en uit Brandts antwoord laat zich de tijd nauwkeuriger bepalen.

Voorzoover de brief nog bestaat, luidt hij:

Eerwaerdighe Heer, en wellieve medebroeder,

Uwe schrijvens is mij den 17 van deese maent, out synde bij de drij weecken, wel gheworden. Het is mij sonderlingh aenghenaem gheweest, om dat ick daer uyt bespeurt hebbe dat uwe gheneegentheyt tonswaerts noch de selve is ghelyckse was doe wij te Amsterdam om onse studien te bevorderen met malcanderen in groote onderlinghe vrientschap leefden. ick hebbe mij selven meermaels beschuldicht over naelaeticheydt int schrijven van een brief, waer door ick hadde moeten betuyghen dat ick mij onse vrientschap niet en van danckte, en dat ick gheneegen was de selve aen te houden, en voorts te onderhouden met dat middel waer door afweesende vrienden die alleen onderhouden

1) Vergelijk J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 213, 257 en 367.
2) *Catalogus van Handschriften op de Bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam*, No. 957-972. No. 956 kan niet aan Brandt gericht zijn. Want uit dezen brief van van Engelen van 1660 blijkt dat er in 1655 niet van correspondentie tusschen Brandt en van Engelen sprake kan zijn.

connen. maer het is alleen hier bij ghebleeven. De penne is noijt in de hant ghenoomen om van deese naelaeticheydt een eynde te maecken. Nu moet ick uw E. bedancken, dat uw E. de eerste heeft willen sijn, int schrijven van een brief die daer betuyght dat de gheheugenisse van onse vrientschap int minste bij uw E. niet verstorven is nae verloop van so veel jaeren, en dat uw E. gheneegen is de selve voor het toecoomende te continueeren. - Aen mijn syde so can ick het selve belyden, en wil geerne belooven alles te sullen aenwenden twelck tot continuatie van een meer dan ghemeene vrientschap soude connen ghedijen. - Waer van ick uw E. int toecoomende verhoope crachtich te overtuyghen. - Door het feest van pinxsteren ben ick verhindert om terstont te antwoorden, ick soude anders niet in ghebreecke ghebleeven sijn. Nu het selve voorbij is hebbe ick geen uytstel willen neemen te meer om dat uw E. eernstich daerom schryft. - Dient dan tot antwoordt dit naevolgende. - uw E. schryft sich verblydt te hebben over het houwelijck dat ick aengegaen hebbe, en dat om dat myn huysvrouw so seer uw E. gepreesen is. Dit gheloove ick allesins, en ick erkenne dit voor een teecken van een waerachtich vrient, ick moet oock bekent staen dat ick selvs de grootste reede hebbe om over mijn gheluck verheught te sijn, naedemael de Heere (van de welcke nae het segghen van den wysten coninck een godtvruchtighe vrouwe is) so wel voor mij ghesorght heeft. - ick hebbe voor deesen alser van het trouwen onser medebroederen ghesproocken wierdt uw gheluck meermaels hooren roemen en mede selve gheroemt. Maer nu derve ick mij laeten voorstaen dat in ghelycke gheleegentheydt nae het uwe oock van het mijne ghesproocken sal worden. - uw E. wenscht ons alles goets met onse soon die onlanx ons ghebooren is. Dit is ons lief, en wy wenschen het selve met uwe twee soonen[1)], en met het derde kint dat verwacht wordt, de Heere geeve, ter saliger uere[2)]. - ick hoope dat sy werden sullen nae de ouders, en wensche dat de geest van haeren onverghelijckelycken grootvader Barlaeus in haer her-

1) Caspar en Geeraerdt.
2) Johannes Brandt werd den 6 Juli 1660 geboren.

leeven mach. - Het is mij aenghenaem gheweest te verstaen de goede welstant van uwe ghemeente. - De mijne is noijt groot gheweest[1], en by versterf van veele ouden is sy seer verswackt. ick doe mijne neersticheydt om de selve bij een te houden. want van groote aenwas te crijghen achte ick dat niemant die de gheleegentheydt van de luyden alhier bekent is soude connen hoopen. Noijt is hier een praedicant om dat hij int ghevoelen Remonstrants was afgheset, en weeten de praedicanten ons so swart te maecken voor het volck in de publycke kerck, dat de luyden beschroomt syn ons eens te hooren, gheloovende dat wij ick weet niet wat voor ketteryen drijven. - D. Geesteranus[2] hadde mij gheseydt dat de Harlemse ghemeente haer beroep op uw E. ghemaeckt hadde, doch dat uw E. haer afgheslaeghen hadde. ick weet niet wat redenen uw E. hier toe ghehadt heeft. anders so soude ick oordeelen dat dit beroep voor uw E. niet ondienstich gheweest soude sijn, om nae bij Amsterdam te weesen daer uw en uwe huysvrouwen vrienden syn woonende. Doch ick verstont met eenen dat die van Hoorn haer ooghe op uw E. hadden, misschien so sal het uw E. daerom gheweygert hebben aen te neemen. en syn dit uwe ghedachten, so wensche ick dat dit syn voortganck hebben mach en dat ick uw E. met den eersten daer over gheluck mach bieden[3]. Alhoewel ick uw E. liever te Rotterdam[4] hadde ghehadt, waer toe ick oock bij gheleegentheydt in die tijt het myne ghedaen hebbe, ghelyck uw E. lichtelyck verstaen sal hebben. - wyders so verstae ick uyt uwe schrijvens dat uw E. noch al neerstich voortgaet int stellen van een kerckelycke historie van die tijt af daer het D. Uytenbogaerdt saliger ghelaeten heeft. - ick hebbe uwe bequaemheydt van langer tijt so leeren, kennen dat ick niet

1) Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 212-217.
2) Waarschijnlijk Theodorus Geesteranus, toen Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te Zevenhoven. Zie mede beneden onder VIII.
3) Brandt is te Hoorn beroepen, en in Augustus 1660 daarheen vertrokken. Zie J. de Haes, *Het Leven van Geeraert Brandt*, bl. 27 vg.
4) In de vacature van 't jaar 1659. Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 53.

twyfelen can of uw E. sal hier verstant oordeel bescheydenheydt voorsichticheydt overvloedich laeten blycken. Eevenwel eenighe van die gheene welcke ick hier over ghesproocken hebbe syn swaerhoofdich in het werck, en meenen dat het niet gheraeden is nu sulck een werck int licht te geeven, doordien het niet gheschieden sal connen sonder de ovricheeden hier en daer of hare kinderen die haer in de regeeringhe ghevolght syn te raecken ende te verbitteren tegens ons, oock sonder de professoren en praedicanten der Contra Remonstranten wederom gaende te maecken. waer op sy vreesen dat lichtelyck ijetwes volghen mocht tot crenckinghe van onse vrijheydt die wij nu ghenieten. behalven dat de luyden so lees- en leergierich niet meer en sijn of onse saeck so veel by haer souden laeten gelden datse ter ghedachtenisse van de onbillycke procedueren tegens de selve ghepleeght de selve toevallen souden, alle baetsucht en staetsucht laetende vaeren. Wat mij belanght als ick de waerheydt bekennen sal: ick hebbe oock mijn bedenckinghe hier over ghehadt. eevenwel weetende dat het meeste deel van onse broederschap anders oordeelt en dat het op uw E. van hooger hant ernstich versocht is so te doen, so geeve ick het myne op een beeter, en ben begeerich om dat het van uw E. coomen sal het selve werck te mooghen sien niet twyfelende of het sal by eenighe grootelyx syn nutticheydt hebben. ick hebbe op uw begeeren eens opghesocht tgheen ick in gheschrifte hadde aengaende de ghevanckenisse en verlossinghe van d Heer Hugo Grotius s.g. en hebbe oock mijn memorie gherecolligeert van het gheene ick dies aengaende mynen hospes en hospita meermaels hadde hooren segghen, en daerenbooven hebbe ick gheweest by de swaeger van mijnen hospes een man van 80 jaeren die om raet te geeven tot het wechbrenghen van Syn Ed. ghebruyckt is, en dat om uyt hem noch eenighe particulariteyten te verstaen. - ick hebbe alles dat ick ghedenckwaerdich gheacht hebbe op het pampier hier neffens gaende[1)] gheworpen in het rouw op dat uw E. daer uyt kiesen mach tgheen het beste aenstaet. oock so gaet hier

1) Dit papier en de andere stukken, verder in den brief genoemd, zijn er thans niet meer bij aanwezig.

beneffens een brief van den ghemelden Heer aen de Staeten gheschreeven over het aenhaelen van syn brieven tot Lillo. noch een ordonnantie of liever apostil op de requesten van de huysvrouwen Grotii en Hogerbeets, noch een brief van d Heer Hogerbeets, waer uyt te sien is hoe syn E. sich in syn ghevanckenisse heeft weeten te troosten, welcken brief ick uytghecoosen hebbe uyt veele andere van ghelycken inhout gheschreeven met syn eyghen hant. ick soude oock ghesonden hebben eenighe resolutien van de Heeren in Gelderlant op het stuck van het praediken ghenoomen en te vooren gheleydt myn vader saliger praedicant synde tot Arnhem neffens syne collegis, oock eenighe procedueren voorghevallen ten opsichte van hen tot Arnhem, en naderhant tot Nimwegen als hij afgheset wierdt[1] aldaer in het Synode, waer van ick grondigh bescheydt hebbe met alle de acten Synodael volgens welcke de Geldersche afgheset wierden, maer ick hebbe ghedacht dat misschien uw E. heeft van een ander kant tgheen ghenoechsaem is.

Deze brief van van Engelen is den 6 Juni 1660 door Brandt beantwoord. Ik heb Brandts antwoord medegedeeld in *Bijdragen*, II, 154 vgg., zonder dat ik toen wist aan wien Brandt zijnen belangrijken brief had gericht. Toch is nu geen twijfel mogelijk. Wie Brandts brief leest in verband met van Engelens schrijven zal dat inzien. Men dient te letten op den gansch verscheiden toon, als er van de *Historie der Reformatie* sprake is. Voor de kerkelijke historiographie zijn brief en antwoord belangrijk. Niet minder voor de kennis van Brandts meening en karakter.

Brandt heeft ook later met van Engelen gecorrespondeerd. Er bestaat een brief van Engelbertus van Engelen aan Brandt, van 15 Maart 1667. Hij begint met te zeggen dat het hem spijt dat huiselijke omstandigheden hem hebben belet Brandts brief van 't laatst van het vorige jaar eer te beantwoorden. Dan meldt hij:

1) Brandts *Historie der Reformatie*, IV, 2-4 en 9. Brandt vermeldt dat hij gebruik heeft gemaakt van ‘aenteikeningen’ van Engelbertus Aegidius van Engelen, den vader van den Gorkumschen predikant.

Ick hebbe mijn papieren doorghesocht en deese ghevonden die ick sende. ick twyfele niet of u Eerw. sal daer in noch al ijet connen vinden twelck stoffe sal connen geeven tot het nutte werck twelck uw Eerw. onder handen heeft. Ghelieft de selve te ghebruycken sulcken langhen tijt als het uw Eerw. goetduncken sal. Daernae sal ick de selve te rugghe verwachten. ick hebbe oock uwe begeerte voldaen int uytschrijven van het vers daer ick voor deesen ghewach van ghemaeckt hadde. ghelieft uw Eerw. noch ghedient te sijn met eenighe saecken die mij mijn memorie toedienen can en die ick ghehoort en gheleesen hebbe sonder dat ick dencken can dat uw Eerw. kennisse daer van heeft, ick sal uw' believen verstaen hebbende mij terstont daer nae schicken. - uw voorneemen om het vervolgh van de kerckelycke historie gansch onpartijdich te schrijven behaeght mij ten hooghsten. De grootste lof van een historijschrijver is, dat hij sonder sucht schrijft verhaelende so wel tgheen teeghen als meede gaet, en dat men van hem segghen can tgheen gheseydt wordt van Livius teweeten dat hij syn toornicheeden verberght ghelyck Homerus de stadt of plaetse van syn gheboorte verberght. maer het moeijt mij dat uw Eerw. over de 500 vellen schrifts al beschreeven hebbende, in syn voorgaende werck geen behaeghen heeft, en het selve altemael denckt te retracteeren. Dit verlies van tijt en moeijte soude te groot sijn. misschien wil uw Eerw. syn werck al te curieus en net hebben. ick weet dat andere schrijvers haer selven noijt sellen connen voldoen, en dat daerom van die noijt ijet int licht ghecoomen is. langh syn die dickwils beesich gheweest eer sij ijetwes stelden, daernae als sy dat herschaefden, en ten laetsten so mishaeghde het so dat sy het weederom te niet deeden, alhoewel andere grootelyx haer behaeghen daer in souden hebben ghehadt. Welcke menschen (hebbe ick het wel van een schrijver in deese onse eeuwe) vergheleecken worden bij de oliphanten int baeren van haere ionghen, bij de beeren int lecken van haere ionghen, en bij seecker soort van catten waer van Plutarchus seydt dat sij haere ionghen dickwils weederom inslocken. - Het soude mij vreemt geeven dat uw begonnen en so verre al ghebrochte werck soude teeghen vallen in waerheydt gansch en al so van weeghen de eensydicheydt,

als van weeghen de stijl int schrijven. - ick can sulx niet vermoeden van uw oordeel, en van uwe gheoefentheydt. Gaet dan doch int veroordeelen van hetselve so niet voort en door. - Voordeesen hebbe ick van advijs gheweest dat het gheraetsaemer weesen soude niet optehaelen het ghepasseerde, en vont goet dat men het soude laeten berusten met het gheene daer van hier en daer gheschreeven was alhoewel vrij ghebreckelyck. maer seedert dat ick uwe reedenen in tegendeel in seeckere brief voor deesen hebbe ontfanghen en die hebbe overghewooghen ben ick van advijs verandert, te meer om dat mij ghemist is mijn hoope van dat ons in onse saecke van hooger hant eenighe veranderinghe coomen soude, waer toe ick over eenighe iaeren goede apparentie sach. welcke bij mij nu wederom verdwijnt. Hierom dan so sal ick al van die gheene weesen welcke het meest verlanghen sullen om uw werck int licht te sien. Ick kenne uwe arbeydtsaemheydt en ijver voor onse goddelycke saecke. Godt de Heere almachtich ghelieve uw Eerw. syn H. geest tot versterckinghe te verleenen, en ghesontheydt te laeten behouden, om het opghestelde voorneemen te volvoeren. wij sullen alle op het alderhooghste daer voor aen u Eerw. verplicht worden.

In zijnen brief van 8 Maart 1668 schrijft van Engelen aan Brandt, toen predikant in Amsterdam, o.a. het volgende: ‘Ick verlanghe grootelijx te verstaen hoe het uw Eerw. al gaet in uwe nieuwe beroepinghe. met vreuchde hebbe ick in uwe stadt synde ghehoort het goede ghenoeghen dat de ghemeente was scheppende. ick twyfele niet voor so veel ick uw Eerw. kenne of het sal seedert die tijt noch vermeerdert sijn. De goedertieren Godt ghelieve daer toe in het toecoomende mildelijck synen seeghen te verleenen; naedemael ick achte dat so een ghemeente als uw Eerw. nu betrouwt is te mooghen behaeghen gheen gheringhe stut en is voor onse goede en heijlighe saeck. - Mijn becommernisse is dat uw Eerw. nu so veel te doen vinden sal in den dienst van syn ghemeente, dat het schrijven van de kerckelijcke historie gansch seer verachtert sal worden, bij aldien niet teenemael naeghelaeten. seecker ick hebbe ijetwes desghelijx oock connen besluyten uijt den uwen van den 13 junii des voorleedenen

iaers[1]. - en dit soude mij seer moeijen aenghesien groote nutticheydt hier van ghehoopt is, en albereydts veel tijt en arbeydt daer aen ghehanghen is. ick verwachte te verneemen wat ghedachten uw Eerw. hier over heeft.'

Den 5 Juli 1668[2] schrijft van Engelen weder aan Brandt. Brandt had in zijn thans niet meer aanwezig antwoord op van Engelens brief van Maart eenige uitlegging gevraagd aangaande diens woorden over een werk van Klinckhaemer. Daarover nu schrijft van Engelen zeer uitvoerig. Uit dezen brief nemen wij alleen 't volgende: 'Ick bedancke uw Eerw. hertgrondelijck om dat het uw Eerw. belieft heeft mij te vereeren met een van de exemplaeren van de latynsche briefen bij uw Eerw. uytghegeeven. Deese gifte[3] is mij sonderlingh aenghenaem gheweest. Het hooghe

1) Die brief bestaat niet meer.
2) Men vindt deze dagteekening onder den brief. In den *Catalogus* is op No. 960 alleen gezegd dat de brief van 1668 is.
3) In den brief van 8 Maart 1668 had van Engelen geschreven: 'ick hebbe onlanx eerst ghesien dat uw Eerw. eenighe brieven uytghegeeven heeft van syn schoonvader zaligher wiens gheleerdtheyt en uytneement verstant bij mij in de grootste hooghachtinghe is. Bij aldien de boeckdrucker eenichsins milt gheweest is, en uw Eerw. voor sijn moeijte en dienst bedacht heeft met eenighe exemplaeren, lieve laet ick een syn van die vrienden welcke de selve toegheschickt sijn, en laet mij een daer van gheworden. wij sullen daernae om vergeldinghe begaen sijn. terwijl ick dit schrijf sie ick voor mij legghen een brief van dien gheleerden Italiaen Gaspar Schioppius gheschreeven aen mijn swaegher zaligher Doctor Rijckewaert; ick can niet naelaeten syn woorden daer uyt met eenen aen uw Eerw. te schrijven. *Clarissimo Barlaeo cum plurima salute dices, unam ei viam reliquam esse redimendi sua inclementius in me dicta, si nempe cum deus me vestris oris appulerit hilarem et facetum convivatorem nobis se praebuerit*. ick twyfele niet of uw Eerw. sal ghehoort hebben van dien ghemelden Italiaen. Hij is in ons lant befaemt van weeghen syn gheschreeven boecken: en hebben de Heeren Staeten hem toeghesonden een paspoort of brief van vrijicheydt om in haer lant te coomen en sich daer needer te setten om uyt te geeven syn boecken die de paus keyser en andere vorsten so sy spreecken oordeelden dienstich te sijn dat int licht quaemen. Hij is van veele onghenaedich overghehaelt, oock van uwe schoonvader zaligher. maer blijckt hier uyt eevenwel dat hij geen onversoenlijck ghemoet heeft behouden, maer dat hy syn vrientschap heeft ghesocht van weeghen die hooghe opinie die hij van hem hadde gheschept. ick weet oock niet beeter of ick hebbe in andere brieven ghesien dat hij uwe schoonvader zaligher en Vossium syne broeders noemt. Teegens Heinsium is hij anders ghesint gheweest, de gheleerdtheydt van deese is hem niets weerdt gheweest; en hebbe ick corts ghesien een boeck van hem vrij dick twelck noch onghedruckt is, en waer in Heinsins seer schandelijck ten toon ghestelt wordt, en dat met een seer aerdighe stijl van schrijven.'

ghevoelen dat ick van uw schoonvader zaliger ghedachtenisse ghehadt hebbe is door het leesen van deese briefen onghemeen in mij versterckt gheworden, en hebbe ick te ghelijck groote nutticheydt, en groot vermaeck daer uyt gheschept. Met eenen bedancke ick uw Eerw. vriendelyck voor het toesenden en schencken van uw tractaetje ghenaemt den vreedtsaemen Christen[1]. Dit heeft mij wonderlyck wel int leesen bevallen. ick hebbe moeten prijsen uwe godtvruchticheydt die daer in overal uytsteeckt, en uw gheluck om wel te schrijven 'tsy met rijm 'tsy sonder rijm. ick twyfele niet of uw ooghmerck en arbeydt sal alle verstandighe en vreedelievende menschen behaeghen, en oock onse christelycke saecke eenigh luyster toebrenghen.'

Terwijl een aantal brieven van van Engelen aan Brandt voor ons doel onbelangrijk zijn, meenen wij den volgenden brief in zijn geheel te moeten opnemen. Hij luidt:

Eerwaerde Heer en wellieve medebroeder,

So haest als het geschrift van D. Rulaeus[2] uytquam, is het meede in mijn handen gecoomen. ick hebbe het geleesen met vrij groote droefheydt, en met eenige misnoegentheydt. ick segge het eerste om dat ick daer in niet en bespeurde een schaduwe van christelycke vreedelieventheydt, maer overal gewaer wierdt de bitterste afkeerigheydt van ons, en onse gesintheydt sonder eenige hoope overtelaeten van vereeninge. ick segge het andere om dat ick doorgaens sagh van vooren tot achteren dat onse goede en heylige saeck met alle de getrouwe voorstanders daer

1) Zie boven, bl. 43.
2) Verg. Dr. Loeff, *De Nederlandsche Kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*, bl. 39 vgg.

van, niet alleen valschelyck maer oock boosaerdigh gelastert en groffelyck geschonden wierde, met een claer pooghen om ons, int bysonder uw Eerw. persoon te brengen in haet by de overigheeden des lants, en so in lyden en swaerigheydt. - ick sal uw Eerw. niet verswijgen dat ick mij eenige dagen en nachten aengeprickelt gevonden hebbe om de penne optevatten, en een brief te schrijven aen den autheur tot voorstant van onse goede en heylige saeck, en tot verdeedinge van uwe baerblyckelijcke ontschult. ick hadde tot dien eynde uyt myne memorie, en uyt mijne aenteeckeningen albereyts verscheyde saecken bij een gehaelt, en soude geschreeven hebben in de latijnsche taele, om dat ick mij laete voorstaen (misschien ydelyck alhoewel eenige somtijts mij daer in stijven) dat ick mijn meeninge wel so bèquaem in die taele can uytdrucken als in mijn moedertaele, welcke mij van jonx op (moogelijck t'onrecht en door een berispelycke sinnelyckheydt) vrij minder aengestaen heeft. - Maer als ick met mijn gedachten hier over vast ernstigh doende was, hoorde ick uyt een die van Amsterdam quam dat uw Eerw. selve al een apologie vervaerdight hadde en dat die te coop hingh voor der boeckvercoopers deuren. Hier op is terstont myn moet gaen sitten en alle mijne lust is verdweenen. ick sont nae onse boeckvercoopers om te verneemen of sy noch geen exemplaeren becomen hadden van uwe apologie, brandende schier van verlangen om die te moogen leesen. Als sij daer van noch niet en wisten versocht ick dat sij die ontbieden souden, sy naemen het aen. Maer ick wachte te vergeefs. ten laetsten is het gebeurt dat een student die by mij woont over Amsterdam thuys comende mij een exemplaer medegebracht heeft. Het was vrij laet doe ick van myn studeercaemer quam als moetende daeghs daer aen tweemael praediken. Nietemin als het mij behandight was so als ick quam aensitten aen de taefel is mij de lust van te eeten overgegaen, en hebbe ick geen avontmael connen houden voor en al eer dat het uytgeleesen was. - Weynigh dagen daernae heeft uw Eerw. de goetheydt gehadt van een brief aen mij te schrijven en een exemplaer met eenen te senden, onderrecht synde dat by foute van onse boeckvercoopers noch geen exemplaeren herrewaerts gesonden waeren. Voor de betuijginge van uw Eerw.

geneegentheydt, welcke ick hier uyt bespeurt hebbe, bedancke ick uw Eerw. gedienstelijck en hertgrondelijck. Eenige in mijn huys, en daer buyten, connen getuygen syn dat ick vastelijck opgestelt hadde aen uw Eerw. te schrijven en uw Eerw. te bedancken voor de sonderlinge dienst en eere aen onse gemeene broederschap beweesen door het instellen en uytgeeven van sulck een seedig en nerveeus geschrift, tot beschermínge van uwe goede naem, en haere rechtveerdige saeck. en hebbe ick mij beclaeght in 't aenhooren van eenige dat uw Eerw. mij voorgecoomen was met te schrijven. - wyders alhoewel ick achte dat ick mijn oordeel al eenighsins geuyt hebbe, so can ick niet naelaeten op uw Eerw. nederigh versoeck te antwoorden dat in de apologie voor mij niets te censureeren gevallen is, maer dat ick die in allen deelen met een volcoomen genoegen voor goet gekeurt hebbe, moetende daer van oordeelen dat sy seedigh, en rustigh, minnelyck en ernstigh is, iae sodaenigh dat de weederpartie en alle die geene welcke syn vinnigh en bitter tractaet geapprobeert hebben haer billijck hebben te schaemen. - int bysonder hebbe ick myn behaegen gehadt grootelyx, in 'tgeen uw Eerw. ter neergestelt heeft om een crack te geeven aen het verhael van Jac. Triglandius, getoogen quansuys uyt het protocol van de kerckenraet te Amsterdam tot beswaerenisse van Arminius welckers gedachtenisse by ons geseegent is. Gewisselyck hier gaet uwe verantwoordinge so punctueel en bondigh dat ick niet bedencken can wat de teegenpartie sal connen op een nieuw bybrengen tot verschooninge van syn smaet en lasterwoorden by die geleegentheydt uytgebraeckt, en tot verbloeminge van die streecken die der omgegaen sijn tot onderdruckinge van onse goddelycke saecke en tot naedeel van de vroome voorstanders der selve. ick hebbe tot noch toe ongeveynsdelijck van mij selven gesproocken. Nu moet ick hier nog bijdoen dat alle die geene welcke ick in onse gemeente verstant en oordeel booven andere toeschrijve haer vermaeckt hebben met het leesen van uwe verdeedinge, en dat sij haer ten vollen voldaen geacht hebben, alhoewel eenige eerst geleesen hebbende het vileyne geschrift van Rulaeus voorgegeeven hadden, dat men de boosheydt van de tijt most aengesien hebben, en dat men dat bittere

volck niet hadde moeten gaende gemaeckt hebben. - Het lust mij te verhaelen tgeen mij van een van onse aensienlyxste wedervaeren is. Als deese Rulaei boeck met den eersten doorgeleesen hadde so quam hy seggen dat hem dacht dat 'er onvoorsichtigheydt was gebruyckt, als uw Eerw. syn boeck gedediceert hadde aen luyden die daer meede gansch niet versien conden syn, maer haer grootelyx gebelght souden houden. ick tradt voor uw Eerw. in, en seyde onder anderen dat uw Eerw. syn doen soude connen billycken met bekende exempelen, en onder die met het exempel van Calvinus die syn institutien waer in de Roomsgesinde so aenhouden (?), hadde gedediceert aen Franciscus de eerste, Coninck van Vranckrijck, alhoewel die so teegens de leere van Calvinus was, dat hij gehoort is seggende, dat hy zyn slincker arm soude laeten afbouwen, en verbranden, bij aldien hij wist dat se daer meede besmet was. - Maer wat ick seyde deese Heer bleef by syn eerste oordeel. Doch als ick syn E. naderhant uwe verantwoordinge gegeeven hadde om te leesen, so is hij weederom gecomen, en heeft doe beleeden dat hij voldaen was teenemael, iae dat hy Godt danckte dat 'er in onse societeyt noch mannen gevonden wierden die en haer eygen saeck en de saeck van het gemeen met sulcken grooten bequaemicheydt wisten te verdeedigen. ick kenne de seedigheydt van uw Eerw. Hoope eevenwel dat sij mij niet quaelyck afneemen sal dat ick dit so, als het voorgevallen is, oprechtelijck verhaelt hebbe. Andere getuygenissen van uwe vrienden en bekenden sal ick verswygen uyt vreese van te sullen verveelen door mijn langh schrijven, alhoewel dat sy alle so getuyght hebben dat uw Eerw. in het toecoomende soude connen aengemoedight worden om voort te gaen int beschrijven van syn aengevangene kerckelijcke historie. ick bemercke dat'er seer gewroet sal worden om het volgende deel in syn opcomste te smooren. Doch hoope dat de Regenten int bysonder syn Hoogheydt wijser weesen sullen dan dat sy haer van het bittere partydige volck sullen laeten inneemen. Het geen uw Eerw. gestelt heeft teegens het onchristelijck opruijen en aenhitsen der selver persoonen moet haer behaegen. was een ander hier doende geweest, hij soude lichtelijck bijgebracht hebben eenige stellingen en exempelen tot een bewijs dat niet onse geest,

maer haere geest voor republycken en coninckrijcken, voor magistraten princen en coningen sorgelyck is als het haer niet nae de sin en gaet. ten welcke eynde hij oock misschien niet versweegen soude hebben het gepasseerde in Engelant, en het geen men hier te lande daer omtrent vemoomen heeft. - Nu sal ick uw Eerw. niet langer ophouden. Afbreeckende dan so beveele ick uw Eerw. met syn lieve huysvrouw en kinderen Godes h. bescherminge en seegeninge, en sal blyven nae gedienstige groetenisse aen alle myne bekende vrienden en medebroeders

u Eerw. dienstbereyde en verplichte medebroeder
Engelbert van Engelen.

A^{o} 1676, den 1 feb. in Utrecht.

ick sal somtyts eens een brief verwachten en niet in gebreecke blyven te antwoorden.

Op Brandts *Verantwoording* heeft Rulaeus geantwoord met een tweede geschrift. Brandt heeft daarop niet weer de pen opgevat. Hij ‘rekende zich voldoende verantwoord, hield, tevreden met de goedkeuring, die hij door zijne *Verantwoording* inoogsten mocht, zijne belofte en liet zijnen strijdlustiger ambtgenoot volgaarne het laatste woord behouden’ (Dr. Loeff, *De Nederlandsche Kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*, bl. 50).

Toch heeft Brandt, al bleef hij ook zelf zwijgen, willen bewerken dat Rulaeus' *tweede* geschrift niet onbeantwoord gelaten werd. Van Engelen, die zich bij den *eersten* aanval strijdlustig betoond had, zou nu voor Brandt als verdediger optreden. Doch hij had geen lust in die taak, en weigerde onder betuiging van dank voor het door Brandt in hem gestelde vertrouwen.

Uit van Engelens antwoord (zonder opgave van den tijd, waarin het geschreven is) op Brandts brief vinde het volgende hier nog eene plaats:

Met verlangen hebbe ick uw antwoordt te gemoet gesien, en daernae als ick het becomen hadde, hebbe ick het selve met groot genoegen geleesen. ick vinde mij bewoogen om uw Eerw. gedienstich te bedancken voor die goede opinie van mijn be-

quaemheydt om uwe bittere teegenpartie met eenige luyster te antwoorden. ick kenne die het best, en weete dat deselve geringh is. Nietemin als het scherpe geschrift van uwe weederpartie eerst uytquam, en ick het selve geleesen hadde so bekenne ick dat ick lichtelyck te beweegen soude syn geweest om daer op aen te gaen, en een brief in de latynsche tael te schrijven aen den Autheur tot voorstant van uwe bysondere, en onse algemeene saecke vrij boosaerdigh en hanttastelyck onwaeraghtigh door hem gecrenckt. Doch deese moet is gaen sitten so haest als ick uwe verantwoordinge geleesen hadde want daer uyt verstont ick dat het onnodigh was ijet meer te doen, en dat hy syn man gevonden hadde, oock dat alle onsydige en verstandige luyden souden moeten oordeelen dat hij hem billyck hadde te schaemen over syn liefdeloos en scherp schrijven. En ben ick in geen ander verstant geraeckt door het sien en leesen van syn wederlegginge, hier op buyten mijn verwachtinge gevolght, want behalven dat die eenighsins seediger gaet so bemercke ick dat deselve maer is uytgegeeven om het laetste woordt te behouden, blyvende uwe verdeedinge daer het op saecken aen compt in syn geheel. Hier compt bij dat ick met sommige luyden welcke ick verstant toeschrijve, onse h. saeck toegedaen, gesproocken hebbe welcke oordeelen dat wij het aen onse cant hier by behooren te laeten blijven, gemerckt de tyden teer en boos sijn. en sal dit oordeel ongetwyfelt uw Eerw. oock van andere wel voorgecomen sijn.

VI.

In het tweede deel dezer *Bijdragen* plaatste ik verscheiden brieven van Oudaen aan Brandt. Twee brieven[1)] van Brandt aan Oudaen kunnen er thans bijgevoegd worden. De eerste is

1) Beide aanwezig in de verzameling handschriften der Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. Zie den *Catalogus van Handschriften*, No. 794 en 799.

een antwoord op Oudaens brief van 7 Februari 1666 (*Bijdragen*, II, 109 vgg.), en luidt als volgt:

Waerde Vriendt,

'T is mij seer lief geweest uw genegentheit om onse verkoelde vriendtschap te vernieuwen uit uwen brief en gifte te bemerken. beide syn se mij seer aengenaem geweest. uwe vriendtschap is mij waerdt en ik sal se mij meer waerdig trachten te maken. uw Gedicht behaegt mij om den styl en kunst, gelyk ook al het geene ik in eenige jaren herwaerts het sy in rym of onrym van U.E. gesien hebbe. myns oordeels is er merkelyke veranderinge in de manier van schryven, die U.E nu gebruikt, en de geene, die U.E. over veertien of vijftien jaren plagt te gebruiken. Het laetste schynt mij 't eerste verre t' overtreffen. U.E. spreekt in sijnen brief van sommige, die sich selve soo verre boven alle gelykheit met anderen achten gestegen te sijn, dat se by de haere alle andere vergelyking verachtende, ook alle aenmerking van 't geen eens anders is ter sijde en achter rugge stellen. Dese woorden vertrou ik dat op mij niet en passen, noch ook t'eeniger tijdt op een van ons beiden sullen passen. Dat U.E. in mijn *Verhael der Reformatie* eenig genoegen schept, maekt dat mij den arbeit, daer aen besteedt, te minder berout; en 't sal mij aenprikkelen om dat werk te sijner tydt te vervolgen; indien 't Godt wil toelaeten. In uw laetste Gedicht behaegt mij insonderheit 't geen U.E. Christus doet spreken, om de groote godtvruchtigheit, die daer overal uitblinkt: doch de boose kan geen goedt spreken. Ik bedanke U.E. voor de gifte van gantschen herte. maer eer ik afbreke, versoek ik te weten, of U.E. mij ook een beschrijving van Dr B. Paludanus, dien grooten Liefhebber en ondersoeker van de wonderen der natuure, tot Enkhuisen gewoont hebbende, weet te beschikken; of iet dat tot beschryving van syn leven of lof kan dienen: met eene of U.E. ook eenig getuighenis weet van Ruard Tapper[1] dien grooten Inquisiteur, behalven 't geen in Valerii Andreae, A. Miraei en

1) Zie over dezen Tapper Brandts *Historie der Reformatie*, I, 98, 201, 203, 209, 210, 231, 232.

F. Sweertii schriften gevonden werdt: als ook in 't boeksken genaemt R. Tappers *Hemelvaert*: het sy dan tot lof of tot laster. mij sal indien U.E. mij iets aenwyst met aenschryving van autheuren en plaetsen grooten dienst geschieden. 't soude ergens te pas komen. Blijf hier mede met al die U lief syn in de heilige hoede Godes, naer hartelyke groetenisse, bevolen.

In Hoorn den
2 Mey 1666.
U.E. genege Vriendt
en dienaer G. Brandt.

Houdt mijn traegheit in 't antwoorden ten goede, die ten deele veroorsaekt is om dat uw boeksken tot Amsterdam eenige weken by nieuwsgierige vrienden is opgehouden, eer 't mij ter handt quam[1)].

De tweede brief van Brandt is een antwoord op Oudaens schrijven van 17 October 1669 (*Bijdragen*, II, 121 vgg.). Hij luidt:

Waerde Vriendt,

De brief die gy niet hebt ondertekent was geschreven door Joh. Scotus Scototarratius, Eques et Cancellariae Scoticae Director, een geleerdt man en groot Maecenas der poëten syner eeuwe. Ik heb noch twee brieven van hem tot Edenburg geschreven: waer d'uwe geschreven is kan ik van buiten niet weten. Grooten dank voor uwe groote moeite aengaende Duifhuisen. Nu sie ik lichts genoeg in syn Historie, sagh ik alleenlyk wanneer hy tot Pastoor van St Jacobs kerk te Uitrecht is beroepen. Kunt gy dien besegelden beroep-brief eens sien en den dagh wanneer se getekent is, daer waer niet meer te wenschen. De Hr. Burgermeester de Vries seide, als se de neef niet geven wil, komen eisschen. Uit het verkopen van syn huis in 't jaer 1576 sie ik d' onbillykheit van de tyden. De man moest vluchten om syn

1) *Het adres luidt:* Den vroomen, voorsienigen en hooghgeleerden Joachim Oudaen Tot Rotterdam.

reklykheit, en men verkoopt syn huis om syn afwesen. Siet het geen ik van Maijken van Deventer in de *Historie der Reformatie* verhaele p. 715. Haer martelerij is mij verdacht, ten minsten mist het Meniste Martelaers-boek in den tydt. D' afbeelding van Meruia heb ik ontfangen. Van de deucht der tekening kan ik soo wel niet oordelen als van de deucht des mans volgens de beschryving die wy van hem hebben. Tgeen gy uit de nederduitsche Historie van G. Engel aentekent sal ik in den tweden druk invoegen. Maer dunkt u d'afbeelding van Meruia aen[1] een man van 68 jaer gedaen? Soo oudt was hy 1550, synde 1482 geboren. Ik vinde ook syn neus niet seer langachtig, volgens Pauli Merulae beschryving, noch ook syn.....[2] baerdt en lang hair. Of syn die in syn gevangkenisse soo lang gewassen? Gisteren gaf ik aen Hendrik Dirksz. in een briet gesloten de handt van de Princesse Louise. In desen sende ik u twee brieven den eenen van Arminius, den andren van Tilenus. van de leste versoek ik copije, doch met eene goede gelegentheit. Uw schipper hadt mij van uwent wegen noch iet te seggen van een boeksken, maer den naem was hem vergeten. Ik verhoope beter t' onthouden hoe seer mij uwe gedienstige behulpsaemheit heeft verplicht. Vaer wel met d' uwen.

Uw genege vriendt
dese 28 Octobris 1669[3].
G. Brandt.

VII.

Arnoldus Geesteranus, de schrijver van den volgenden brief[4], heeft in 't zelfde jaar 1657 met Brandt gecorrespondeerd over papieren van Wtenbogaert, die Brandt voor zijne kerkhistorische

1) Onduidelijk.
2) Onleesbaar woord.
3) *Het adres luidt:* Den vroomen geleerden voorsienigen Joachim Oudaen. Tot Rotterdam.
4) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Sandschriften*, No. 1160.

studiën noodig had. Die brief[1] is opgenomen in Rogge's uitgave van Wtenbogaerts *Brieven*, 1, 289 vg.

Daar het papier van den hier uitgegeven brief afgesleten is, moest hier en daar een woord naar gissing worden ingevoegd. Die woorden of gedeelten van woorden zijn cursief gedrukt[2].

Eerwaerde medebroeder,

uw tractaetye hebbe ick al metten eersten aen mijnen sone bestelt, met de copye van 't vers onder conditie by uw E. bedongen, die ick soo sorghvuldigh waergenomen hebbe, dat ick de versen niemandt hebbe laeten sien *of* lesen, veel min laeten uytschryven. uw E. mentioneert dat oock een copy aen den heer[3], aen wien 't hoort, gesonden is. wat daer van sy weet ick niet, maer dit wel: dat de heer voorlede vrydagh tegen een persoon (*in* wiens winckel de heer dicwils comt) verhaelde sulck een *vers door* een ander hem voorgelesen te syn. wil uw E. nu cortelick verstaen hoe sulx by syn Ed^{t} opgenomen wert? hy sprack aldus aen den man: men gaet dit rijm, hier end' daer onder de handt, hoewel niet op*ent*lick, bekent maecken, sonder tselfde aen my voor heen bekent te maecken: dit laetste moste voor heen geschiet syn, end' dan moghte ic*k* den autheur daer op bescheyt hebben laeten toecomen: maer nu gaet m*en* contrarie wegh in: ick werde beschreven als een overlooper[4]: daer i*ck* nochtans doorgaens de saecke der remonstranten voorstae, end' van yeder een voor soodaenige gehouden werde: ick gae by de remonstr. niet ter kercke, omdatter ontrent myne wooninge geen vergaed*eringe* van remonstr. gehouden wert, end' my ongelegen is soo verre eld*ers* haere vergaederinge by te comen: ontrent onsent isser wel gelege*nt*heyt om de publycke kerck te frequenteren, doch geschiet sulx

1) Mede eigendom der Remonstr. Kerk te Rotterdam, en in den *Catalogus van Handschriften* onder No. 1161 vermeid.
2) Over Arnoldus Geesteranus kan men raadplegen Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 63.
3) Westerbaen. Zie Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 551-557, en Westerbaens *Gedichten*, 1657, bl. 627 vgg.
4) Geesteranns schreef boven dit woord: ‘of. verlaeter’.

noyt van my: woonde ick tot Nieuwcoop, soude inde kerck der remonstr. gaen, even als ick nae d'aflyvigheyt van myne huysv*rouw* voor weynige weecken inden Haegh residerende, by de remonstr. haere predicatien hebbe gehoort. in summa: t'graemde den heer datter n*u* aen andere was gecommuniceert, end' niet eerst aen syn persoon. de m*an*, die my dese substantie heeft verhaelt, seyde daer by: men heeft den h*eer* gepikeert. dit hebbe ick uw E. willen bekent maecken, opdat uw E. wete, dat de copije, nae uw schryven aen mij, de gemelde heer wert toegeschickt. onlanx tot Leyden synde end' met D^{e} Praevostio spreeckende van uwen lust end' yever om pertinente kennisse te mogen becomen hoe onse saeck zedert het eynde van t'synodus sich toegedraegen heeft, om een sijlvam(?) te versaemeien etc. seyde ick tot syn E. dat uw E. de rechte man soude wesen om onse historiam te vervolgen. syn E. stont sulx niet alleen geheel toe, maer seyde oock, dat hy sulx aen uw E. al gerecommendeert hadde, end' daer toe aengeporret. ick voughde daer by, dat onse Directeurs gesaementlick uw E. daer toe mosten versoecken end' aenporren. syn E. vonde dat seer raetsaem end' dienstigh, end' nam aen, t'selfe den Directeuren (alsse by een quaemen) voortestellen. ick hou*de* datter niemandt is, die meer particulariteyten van onse gepasseerde saecken aengeteeckent heeft als Paschier de Fyne. andere sullen t' haere al mede contribueren. de Heere segene uwen arbeydt, en*d*' stercke uw E. in langhduerige gesontheyt. wiens genadige prot*ectie* ick uw E. met uwe ribbe end' vrucht bevelende, sal ick eyndigen met onse vriendelicke end' dienstige gebiedenis. desen 4 maert[1]. haestigh.

uwe geaffectioneerde

Arn. Geesteranus[2].

1) Op den brief noteert Brandt: 1657.
2) *Het adres luidt:* Mijn heere Gerard Brandt, leeraar bij de remonstranten, tot Nieuwcoop.

VIII.

In de Bibliotheek der Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam worden dertien brieven gevonden van Dirk Geesteranus aan Geeraerdt Brandt (*Catalogus van Handschriften*, No. 1162-1175). Deze Dirk (of Theodoras) Geesteranus, een neef van Arnoldus Geesteranus[1], was in 1656 proponent bij de Remonstrantsche Kerk geworden. In 1657 is hij, volgens zijne brieven, als zoodanig in Dokkum werkzaam geweest, waar toen - wat trouwens vaker gebeurd is - geen vast Predikant was. In 1659 werd hij Predikant te Zevenhoven, en in 1667 te Gouda. Hij is aldaar in 1695 door den Kerkeraad als Emeritus ontslagen. In 1717 overleed hij[2].

Het blijkt uit zijne correspondentie met Brandt dat hij met dezen reeds bevriend was, voor hij in 1659 als ambtsbroeder in zijne buurt kwam wonen. In Friesland trachtte hij gegevens te verzamelen, die Brandt bij het samenstellen zijner *Historie der Reformatie* van nut konden zijn. Zoo wordt in den brief van 28 October 1657[3] geschreven over ‘de Frederickstadtsche saecke, die in de Historie behoort te koomen’. Veel gaven die nasporingen niet. Als hij in den zomer van 1658 uit Friesland in Holland is teruggekeerd, zendt hij Brandt wat hij heeft vergaderd, en voegt er deze weinig opwekkende woorden bij (in den brief van 1 Juli 1658): ‘ick ben door beloften schuldich geweest tot Doccum alles op te soecken 'tgeen dienstich kan zijn tot de Historie, die U.E. schrijft voor het gemeijne best van onse rechtvaerdige saeck. siet daer nu de betaelinge. doch niet volkomen. 't is evenwel mijne faulte niet, dat ick U.E., iae oock

1) Arnoldus Geesteranus overleed in den Haag den 28 Juni 1658. En Dirk Geesteranus schrijft in zijnen brief van 1 Juli 1658 aan Brandt: ‘morgen denck ick van hier [Oudewetering] nae den Hage te verreijsen, om naestkomende donderdach de uijtvaert van mijn Oom zal. te helpen vieren.’
2) J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 75, 76, 105, 295, 367.
3) In den *Catalogus van Handschriften*, No. 1162 staat onjuist 8 October.

mijselven, niet teenemael voldoe. ick weete dat ick gehouden ben met allen ijver te bevorderen de suijveringe van onse of liever Godes saeck, end de betooninge van onse onschult, die met bloedige wreetheijt barbarischer wijse schandelijck onderdruckt en onder de voeten getreden is. maer de Doccumers, die kennisse van het gepasseerde konden hebben, zijn meestendeel verstorven: de ionge daervan onkundich: en die noch iets beleeft en gesien hebben, zijn onachtsaem geweest, in het aenteijckenen leuij, en konnen nu de zaecken qualijck in 't ruw' vertellen, veel minder in geschrift stellen. was 'er eenich gelt te winnen, sij souden so nalatich niet zijn. daerin zijn sij alleen bijnae besich, ijverich, en verstandich: in de rest, en insonderheijt goddelijcke zaecken, gansch onkundich.'

Dirk Geesteranus werd in 1659, zooals boven werd gemeld, te Zevenhoven (Zuid-Holland) beroepen, waar hij tot 1667 zoude blijven wonen. Brandt was in 1660 naar Hoorn vertrokken. Ook na dat vertrek bleef de vriendschap voortduren, en werden er brieven gewisseld.

De inhoud der brieven is van verschillenden aard. Ze loopen over beiderzijdsche huiselijke omstandigheden, over kerkhistorische en kerkelijke zaken, over wetenschappelijke studiën, kortom over alles, waarin beiden in huis en daar buiten belang stellen.

Brandt geeft in 1663 zijn *Verhael van de Reformatie in en ontrent de Nederlanden* uit. In zijne opdracht aan Mr. Cornelis Cloeck en in het woord 'Aan den leezer' had hij doel en strekking van dat werk uitnemend verklaard. Geesteranus vindt zulks ook. 'Hoe mij - schrijft hij den 22 April 1663 - de toeeijgening behaaght, zal ick liever met stilswijgen voorbijgaan, als naa verdienste uitmeeten. ik ben niet gewoon iemant in 't aangesicht te prijzen, noch uwe E. genegen zulx te hooren. dien deze inleidingen tot het boek zoo wel ingaan als mij, zullen met eens lezens haar bekomst niet konnen krijgen.'

Eigenaardig is de wijze, waarop Geesteranus zich in zijnen brief van 15 September 1663 uitlaat over Brandts gedichten. 'Uw voornemen - zoo schrijft hij hem - om stichtelijke gedichten en gezangen te maaken gevalt mij niet qualijk. uwe schriften, 't zij dat se los en vrij, 't zij dat se door dichtmaat

gebonden zijn, behaagen en dienen onse Nederlanders. langh duure uwe nutte dienst tot welstant van landt en kerke. maar zullen 'er niet veele zijn, die meerder verlangen hebben naa het vervolg van de historie daar Wtenb. eijndicht, als naar poëzij? ik misprijse geensins, dat uw' geest wat veranderinghs soeke. amant alterna Camoenae. maar liefhebbers van de harteroerende rijmen vinden in die kunst wel meerder stichtelijke stoffe: daar in het tegendeel de weetgierige liefhebbers van het gepasseerde weijnich gelegentheit en behulp vinden om tot kennisse van die kerkelijke historie te geraaken. dit segge ik niet, als of ik weijnich werk van rijm-werk maake: ook niet om uw E. van sijn besette gedachten af te leijden, maar alleen om mijn oordeel, op uw versoek, vrijpostich te oopenen, en te toonen dat veele meer reden hebben om te verlangen na de kennisse van onse tijden, als naa rijmerijen.'

Brandt bleef echter bij zijn plan om eenen bundel stichtelijke poëzie uit te geven. Hij zond verscheiden gedichten aan Geesteranus om diens oordeel en opmerkingen te hooren. Geesteranus schreef hem den 24 Februari 1664 o.a.: 'Uw rijmen, van tijdt tot tijdt mij toegezonden, zijn alle te saamen in mijne bewaring. weest geensins beducht over dat werk. gij zult 'er wel meester van blijven. 't gaat uit mijne handt niet sonder uw' bevel, of ten minsten toestemminge. niemant heeft 'er tot noch toe eenich gesicht van gehadt. D. Ewijk[1] zoud ik, volgens uw begeeren, sijn naauwsiende oogen daarover al hebben laten gaan. maar nu het lief siek te bedde leijt, mach sijn E. van 't beminde buiten Woerden niet. ik weet niet, dat ik hem in een vierendeeljaars gesien, of gehoort hebbe dat hij tot Nieuwkoop[2] geweest zij. maar wil uw E., dat het geen bij mij geleesen is, gelijk 't selve al verre is gebracht, aan sijn E. overgesonden werde? dan sende ik het op uw' bevel voort. anders blijft het op mijne kaamer wel beslooten. Hier komen eenige kleijnicheden, die onder het lesen aangemerkt en geteekent zijn[3]. ik voldoe uw' begeeren als een

1) Zie beneden bl. 90 vg.
2) Bij Gerard Heemskerk. Zie boven bl. 40.
3) Ze waren waarschijnlijk bij den brief gevoegd. Thans bestaan ze niet meer.

vriendt. al is het vermogen en de kennisse in de kunst, daar seer veele, en nochtans seer weijnige nu toegank toe hebben, vrij kleijn: nochtans mijne genegentheit om uw E. tot dienst te zijn, is groot. dunkt uw E. het de moeiten waardich om meerdere minuten over te seinden, ik zal mijn spaar-minuten (laat toe, dat ik, die wel licht wat tijdt weet uit te vinden, dit woort van de naarstige en spaarsaame tijdt-verdeelders hier ontleene) met vermaak en voordeel somwijlen daar aan besteeden. Soo uw E. mijn voorgaande traagheit niet wil straffen, verwacht ik meerder van diergelijke stoffe, en zal de aanmerkingen spoediger doen overkoomen[1].'

Aan zijn verzoek voldeed Brandt gaarne. Zoo ontving Geesteranus ook zijn gedicht *De vreedsaeme Christen* ter lezing. Bij het terugzenden van dat vers schreef hij (21 December 1664): 'Siet daar uwen Vreedsaamen Christen, met eenige aanmerkingen[2] daarop gestelt. deselve zijn van geen groot gewichte. maar ik sie dat uw E. dit werk soo net beschaaft heeft, dat 'er weijnich in te verbeteren valt. ik hebbe het werk met vermaak en aandacht meer als eens herleesen: maar achte dat de vinnichste partijen sich daartegens niet zullen derven versetten[3], immers niets met reden vinden dat haare nijdicheit kan beknabbelen.'

In den brief van 10 October 1666 leest men: 'Hartelijk danke ik uw E. voor de Bede om den segen Godts over 't Vaderlandt[4]

1) In denzelfden brief leest men: 'Uw' Bruiloftbeede heeft der nieuwgehouwden feest vereert, vermaakt, gesticht. de Speelgenooten en andere ionge schrijvers hadden besorght dat daar een goet deel copien waren. die goede wensch heeft dank verdient. De echtgenooten erkennen sich aan uwe heuscheit verplicht. ik mede, om dat de kinderen van den ouden van Leeuwen ook so verre bij uw E. in aanmerkinge koomen.' - Men vindt eene *Bruiloftbede* in Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 299 vg.
2) Ze bestaan niet meer.
3) Brandt schijnt dat te hebben gevreesd. Vergelijk boven, bl. 43 en 44.
4) Zie Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 36 vgg. Het vers is van den 8 Augustus 1666. - Van dat vers bestond dus eene afzonderlijke uitgave, even als van het in 1665 verschenen gedicht *Bede voor den Welstandt des Vaderlandts*. Zie *Bijdragen*, II, 110, noot 2.

die suster Josijna[1] van uwent wegen mij heeft ter handt gestelt. de verhandeling van sulke stof kan 't Vaderlandt sijne sonden en plicht leeren. soo preekt uw E. niet alleen voor de Hoornsche Gemeinte, maar voor alle d' inwoonders van 't gansche landt, die maar leersaame ooren hebben en hooren willen. die uit afkeericheit uwe vermaningen, als onsuijver, vlieden mochten, werden dus ook gesticht. en dus sticht uw E. den wech tot heijlsaame vreede. - ik hoore, dat uwe naarsticheit besich is met een historie van Enchuijsen[2] te stellen. maar liever hoore ik sulx uit uw' eijgene mont: en verneeme met eenen wat d' inhout zal wesen, of meest kerkelijk, of wereltlijk. 't kerkelijk verhaal zoude misschien den kerkelijken minst smaaken: en bij gevolg den minsten van die stadt, die meest eensijdich naa de kerk siet en hanght. doch uit losse gissinge zal ik geen glossen maaken. sij zouden licht gansch los zijn. uit uw' antwoort zal ik vaster onderrichtinge verwachten.'

Den 20 Januari 1667 schreef Geesteranus aan Brandt: 'Niet lang voor de Kersdaagen was ik in den Haagh. daar begroetede ik uwen swaager Bisschop[3], die mij vertoonde eenige quaternen van de brieven van wijlen Barlaeus, loffelijker gedachtenisse, die uw E. onder de pers heeft geholpen. dank moet uw E. hebben van desen ijver, die ons aan sulk eenen wenschelijken schat deelachtich wil maaken. maar sijn E. vraaghde mij toen, of ik tot dat uitgeeven niet mede iets konde bijbrengen; dat uw E.

1) Zij wordt elders in denzelfden brief 'onse suster van Leeuwen' genoemd. Boven (bl. 40 en 41) is vermeld dat Jozyne van Baerle, na den dood van haren eersten man J. Leenaerts, te Nieuwkoop den 29 October 1658 hertrouwd was met eenen weduwnaar Kornelis van Leeuwen. Nu noemt Dirk Geesteranus Jozyne 'onse suster', gelijk hij in zijnen brief van 21 December 1664 van 'onsen swaager van Leeuwen' spreekt. Dat 'onse', dat ons voor Brandt duidelijk genoeg is, wordt geheel opgehelderd, als we aannemen dat de vrouw, met wie Dirk Geesteranus in 1661 was getrouwd (wat uit zijnen brief van 6 November 1661 is op te maken), eene zuster van Kornelis van Leeuwen was. Onze gissing wordt versterkt door hetgeen in noot 1 der vorige bladzijde te lezen is.
2) Zie boven bl. 46, noot 2.
3) Zie boven bl. 39 en vgg.

opsocht de Stateram Puteani, op 't jaar 1633 bij Blaauw gedrukt, als bij den welken een brief stondt van uw' vader zal[r1)], die mede bij de anderen zoude gevoeght werden. ik antwoorde wel te meijnen, dat ik dien druk hadde, maar sulx niet seekerlijk te konnen bevestigen. 't huijs koomende, vond' ik 't gesochte, leijd' het gereet, om door suster Josijna te laaten afstuuren, maar de vorst beliep ons terstont, en sloot de vaarten. doch dewijle suster eergisteren hier zijnde, verhaalde genegen te zijn, om, naa langduurich stilswijgen, op Hoorn te schrijven, neem ik dese lang-gesochte gelegentheit ten eersten waar. Komt dit beloofde wat laat, 't is den strengen vorst, die alle wegen toesluijt, alleen te wijten.'

De vriendschappelijke verhouding, die tusschen Dirk Geesteranus en Geeraerdt Brandt bestond, liep in dezen tijd gevaar van verloren te gaan. Brandt en Geesteranus leenden elkander soms preeken[2)], en dit wederzijdsch hulpbetoon dreigde nu juist gevaarlijk te worden voor Brandt, die gaarne tot predikant te Amsterdam wilde beroepen worden. Wat voorgevallen was leert ons het volgende door Brandt zelven gemaakt 'extract' uit zijnen brief van 7 Februari 1667 aan Dirk Geesteranus[3)]: 'Gy sult wellicht verstaen hebben, hoe ik den 29 Dec. en 2 January laetstleden de leste en eerste predikatie van 't jaer t' Amsterdam op het versoek des kerkenraedts heb gepredikt. De laetste predikatie was nieu, maer d' eerste oudt, om tegens mijne armhertigheit[4)] te beter gewapent te syn, te weten over Apoc. 3. *Siet ik stae aen de deure* etc. Van dese heb ik daerna verstaen dat U E de selve genoegsaem met de selve saeken des biddags te

1) Barlaei *Epist.*, pag. 438 sq.
2) In den brief van Dirk Geesteranus van 6 November 1661 aan Brandt leest men: 'ick wenschte dat uwe E. in korten tijt oock sont mijne predicatien. mochten anders perijckel loopen van bij uwe E. te bevriesen. ick zoude die, bij dese weeck-predicatien, niet wel konnen missen. doet niet nae mijn exempel. uwe twee predicatien, die bij mij zijn, hebbe ick noch niet gebruijckt. zal se evenwel wederseijnden, so haast uwe E. begeert; en anders in korten tijdt gebruijcken.
3) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Cat. van Handschriften*, No. 795.
4) *Mnl. Wb.* van Verwijs en Verdam, I, 462.

voren t' Amsterdam sout hebben gedaen. Dit heeft onder sommige al eenige praet gemaekt, als of ik mij van d' uwe gedient hadde, 't gene U E beter weet; maer mij heeft het nieuwsgierig gemaekt om d' uwe eens te lesen en om selfs te sien wat van de saeke sij. Dies versoek ik dat se U E mij over sende, met den eersten. U E gelieve selfs te oordelen, of ik mijn eigen dingen niet overal sonder ommesien behoor te mogen gebruiken.'

Geesteranus antwoordde den 17 Februari 1667, en schreef o.a.: 'de versochte predicatie gaat hier nevens. uw E. zal sien dat het exordium en de epilogus met d'uwe geen gemeenschap hebben: ook dat veele dingen tusschen beijden anders gestelt zijn. ik hoop, dat mijn niet omsichtich prediken uwe luijster niet zal vermindert hebben noch schaaden. 't quam heel bij geval en onverwacht dat ik tot Amsterdam predikte. ik was te Uitrecht, en verstondt dat men verlegen was wie des ouden en bedroefden Praevostii beurt zoude waarneemen. hier wilde ik mij niet soek maaken om den verlegenen man, aan wien wij alle seer verplicht zijn, te dienen. ik wist wel, dat het mijn werk niet geheel en was, maar ook dat hetselve vrij veel van 't uwe verscheelde. en had op die rijdt geen gereeder en andere pijlen op mijn kooker. altoos kan uw E. doen blijken, die predikatie lang voor mij gemaakt te hebben.'

Het schijnt dat Brandt met deze verontschuldiging tevreden was, en toen hij den 24 April van dat jaar te Amsterdam beroepen was[1)], zal bij de vreugde over dat beroep in zijn hart

1) Zie boven, bl. 50. Naar aanleiding van het daar vermelde over van Limborch diene dat in Geesteranus' brief van den 17 Februari 1667 over die zaak het volgende te vinden is: 'ik wensch, dat de Amsterdamsche kerken-raat de saak soo wijsselijk mogen beleggen, dat de keure op uw E. of onsen vriendt Limburg valle. had uw E. een dach vroeger op de laatste Amst. vergadering geweest, soudet klaar gesien hebben, hoe de klok al toen gegooten was, om Limburg in grootachtinge bij de Amst. kerk te helpen. terwijl de omstemming tot een Professor wiert gedaan, seijde ik al tegen Pastor Ewijk, siet gij wel wien men tot predikant te Amsterdam wil maaken? op Limburg schijnt het aangeleijdt. waar op sijn E. mij gelijk gaf. maar alle voornemens konnen niet uitgewerkt werden.' - In den Catalogus van Handschriften der Remonstrantsche Kerk te Rotterdam wordt op No. 1172 het bovenstaande dus onjuist geresumeerd door: 'Men zal Limborch wel tot hoogleeraar benoemen.' Men wilde Limborch tot *predikant* te Amsterdam benoemd zien; bij die omstemming is tot hoogleeraar verkozen (16 November 1666) Isaacus Pontanus.

wel geen wrok meer tegen Geesteranus gebleven zijn. Trouwens bij eenig nadenken kon Brandt ook Geesteranus in deze zaak niet den eenigen schuldige noemen. De vrienden waren echter zoo voorzichtig wederzijds de preeken op te vragen en op te geven welke preeken ze vroeger van elkander hadden geleend[1].

Toen Brandt in Amsterdam beroepen was, schreef Geesteranus (8 Juni 1667): ‘Suster Josijna verhaalt mij, dat uw E. van voornemen is in dese week in uw' nieuw-gehuijrde woninge, en de hooftstadt van ons geheele Landt te verhuijsen. ik wensche uw E. veel heijl en voorspoet in dese verandering, dat deselve strekke tot uw' bijsonder genoegen, weivaaren, en stichtinge van die Gemeijnte, welke de stut is van onse gemeijne saak.’ Ook dankt hij hem voor de toezending van de *Epistolae Barlaei*, ‘de brieven van uw' schoonvader, wiens doorluchtich verstandt ons enkele acumina levert’. Het grootste en beste nieuws van den brief is echter dat hij kan melden dat hij, niet geheel zonder Brandts hulp, te Gouda is beroepen, en het beroep heeft aangenomen.

IX.

Jacobus Evicius of van Ewijck is in 't begin van 1654 van Delft (*Bijdragen*, II, 107) naar Woerden vertrokken[2], en dus niet ver van zijnen ambtsbroeder Brandt, die te Nieuwkoop stond, komen wonen. Beiden zijn ongeveer van denzelfden leeftijd, en spoedig worden ze vrienden.

1) Dit blijkt uit Geesteranus' brieven van 3 Juni 1667 en 3 November 1667. Uit het adres van den laatsten brief blijkt dat Brandt toen te Amsterdam woonde ‘op de Breestraat bij de nienwe markt, over het Salamandersteeghje, naast de Oostersche wol-sak’.
2) J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 124.

Als van Ewijck den 12 Augustus 1654 Brandt eenen brief[1] schrijft over kerkelijke zaken, heet het aan 't einde: ‘Ik wensch uE. en uwe Susanna alles goets! Kust Casje. Kom Sondagh of Maandagh eens over te samen.’ Casje is natuurlijk Brandts zoon Caspar (zie boven bl. 48).

Aan 't slot van van Ewijcks schrijven aan Brandt van 22 Juni 1655, dat mede geheel aan kerkelijke zaken gewijd is, leest men: ‘Vaar wel kraamheer, met uw lieve kraamvrouw, en d'afsetsels.’ Men weet uit de Haas' *Leven van G. Brandt*, bl. 23 dat het kind, Geeraerdt geheeten, slechts korten tijd heeft geleefd, en dat de ouders aan hun 6 April 1657 geboren derden zoon weer den naam Geeraerdt hebben gegeven.

In eenen brief van 25 Januari 1658[2] geeft van Ewijck aan Brandt eenige mededeelingen aangaande Joris Hubrechtsze van Eik, die in 1620 schout van Aarlanderveen was. Brandt heeft het bericht gebruikt in zijne *Historie der Reformatie*, IV, 301 vg., zonder zegsman of bron te noemen.

Van Ewijcks brief van 13 September 1664, die betrekking heeft op Brandts *Stichtelyke Gedichten*, wordt hier in zijn geheel opgenomen.

Charissime Branti,

Op uw verzoek is de schave over uwe zangen gegaan. Maar 't werk heb'ik al zoo wel beschaaft gevonden, dat mijn schave op des zelfs effenheit niet merkelijks te vatten vondt. Evenwel op dat men niet en denke, datse te grof daar toe is, ofte te los daar over gejaagt, zoo zie der hier noch van geraakt eenige

1) De hier vermelde brieven van van Ewijck zijn in het bezit der Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. Zie den *Catalogus van Handschriften*, No. 1103-1107.

2) De brief was eigenlijk geschreven naar aanleiding van het overzenden van een kleedingstuk: ‘Zie hier den innocent. In zalige gezontheit moetse versleten werden! Haddet gijse zelfs komen halen, zoo hadmense ter degen mogen aanpassen. Nu mag'er noch wat aan schorten. Waarom begeert gij zoo haast te weten, wat den kleermaker hebben moet? Of hebje ten eersten meer werk voor hem, en wilt eerst zien, of hij niet te kostelijk en is? Zijn rekening gaat hier nevens.’ [Die rekening bestaat niet meer.]

aant.

kleene splintertjes, of kantjes van quastjes. Hoewel 't nauw de pijne waardt mogt schijnen dit over te schrijven, zoo vond' ik het noch echter goet[1], om te doen blijken, dat ik 'er aan te werk geweest was. Op d'een of d'ander plaats heb' ik uw' keur gekeurt. Maar meest al heb ikse ongeroert gelaten, om dat ik 'er zo veel keurs niet in en zag, dat het eenig schrijven of aanwijsen verdiende. Wat de voisen belangt: die van Haarlem, hier nevens keerende, zijn goet, en geensins te wraaken. Dat die op 't Avondmaal gepast u wat te licht schijnt, komt alleen van alle de staatige psalm-voisen, die der voorgaan. Op de zachtmoedigheit een andere vois te stellen, is bij mij noch niet geschiet. Wij zullen zien, of w'er noch een vinden. Van 't werk in 't geheel zeg ik tegenwoordig dit alleen: Ik kan der aan zien (gelijk aan Kamphusen), hoe gevoeglijk, ja hoe nodig genoegsaam zij, dat de maker van geestelijke gedichten te gelijk een goet poëet en een theologant zij; was hij der dan een goet zinger en musicant bij, dat zoude noch volmaakter werk konnen geven. Blijf, onder onse groete, met uw Susanna en zoonen, Godes gunstige hoede bevolen!

In Woerden den 13 September 1664[2].

Tuus Evicius[3].

X.

De twee volgende brieven[4], door M. de Hertoghe aan G. Brandt gezonden, hebben betrekking op eenen ‘Sleutel’ op

1) Het bijgevoegde blad met de opmerkingen bestaat niet meer.
2) *Het adres luidt:* Eerwaardigen, Godvruchtigen, Geleerden Gerardus Brandt, getrouw Leeraar bij de Remonstranten. tot Hoorn.
3) In Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 291 vindt men eenen *Bruiloftzang voor* J.V.E. Volgens den vrij onduidelijken inhoud is J = Jacob. Zou J.V.E. Jacobus van Ewijck zijn? - Vergelijk mede hierboven, bl. 84.
4) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschriften*, No. 1265 en 1266. - Daar wordt de briefschrijver genoemd ‘Predikant te Loenen aan de Vecht’. Nu is volgens van der Aa's *Biogr. Wb.* VIII, 694 een Michael de Hertogh van 1678 tot 1701 aldaar predikant geweest, maar volgens deze brieven (en ook volgens twee andere, mede te Rotterdam terzelfder plaatse aanwezig) woonde M. de Hertoghe te 's-Gravenhage. De schrijver dezer brieven is dus een ander dan de Loenensche predikant.

Vondels *Palamedes*, en op Brandts aanteekeningen op dat werk.

Voor Brandts aandeel aan dat werk wordt de lezer verwezen naar mijne *Beschouwing van Vondels Hekeldichten*, bl. 160-181, en naar *Bijdragen*, I, 74, onder 4, en II, 153. Uit het hier medegedeelde blijkt dat in 1679 en vroeger reeds verklaringen van den *Palamedes* in omloop waren.

Mijn Heer,

Ick vind mij volgens beloften verplicht, om aen een vriendt van aensien te doen hebben de Sleutel op J.V.V. Palamedes, onder den Liefhebbers hier en daer sijnde. inde verlegentheyt van die onder mijn bulleties niet te vinden heb ick gemeent my alderbest aen UEd. te connen vervoegen, om daer aen te geraecken; vermits ick niet en twijffele, of uwe naeukeurigheyt heeft oock de zelve bemachtight. ick moet myne bede, van de zelve te mogen hebben, met een verdubbelingh van overlast besoetelen, en vergen de zelve op het spoedigste te mogen erlanghen, onder verseeckeringh nochtans, dat dees dienst verdubbelingh van dancbaerheijt sal leggen op het herte van hem, die is

Mijn Heer
UEd. Dienstwillige Dienaer en Vriendt
Haghe den 2 febr. 1679[1)].
M. De Hertoghe.

Mijn Heer,

Ick ben verplicht en dancbaer voor d'onderrechtinge mij in uwen laeste toegevoeght. de zelve is my te aengenaemer geweest, om dat se mij in mijne uijtcijfferinge t'enemael heeft versterckt. maer UE. heeft my de nieuwsgierigheyt seer onsteecken en op

1) *Het adres luidt:* Myn Heer Myn Heer Geraerd Brandt predicant in den Remonstransche gemeente Tot Amsterdam.

nieuws gaende gemaeckt, om eens het oogh te mogen slaen op den stucksgewijs by een versaemelde stucken, tot verlichtingh van dat sinrycke werck dienende. can ick eens den tyt en gelegentheyt gewinnen, om my tot Amsterdam te comen verlustigen, ick bid van nu af, dat het UE. geen overlast magh sijn, my tot afbiddinge, om mijn gretige nieuwsgierigheyt voldaen te mogen crijgen, voor uw ogen te sien; doch daernevens mede om mijne danckbaerheyt, soowel over het nu genotene, als over het dan te versoeckene, uyt grondt mijns herte naeder te betuygen, en UEd. mondelingh te verseeckeren, dat ick altoos ben

Mijn Heer
UE. Dienstwillige Dienaer ende Genegen Vriendt
Haghe den 6 febr. 1679[1].
M. De Hertoghe.

XI.

Uit een aantal brieven van Jan Hofman te Haarlem aan Geeraerdt Brandt mogen de volgende bizonderheden hier een plaatsje vinden[2].

a. In den brief van 26 April 1658 schrijft Hofman over het *Kronijkje* (zie boven, bl. 58): ‘ick hebbe int chronyxken bygevoeght de autheuren zo veel doenlyk was, maar eenige kan niet bedencken waar uyt ick die gestelt hebbe.’ - De vierde druk van dat *Kronijkje*, die in 1658 te Amsterdam voor J. Rieuwertsz. gedrukt is, heet ‘vermeerdert en voltrocken tot op het jaar 1658’. Hofman heeft dus aan die vermeerdering en verbetering medegewerkt.

b. In denzelfden brief leest men het volgende: ‘aangaande P. Bor, daar hebbe geen zonderlinge familjariteyt aan gehadt,

1) *Het adres luidt:* Myn Heer Myn Heer Geraerdt Brandt predicant inde Remonstransche gemeente Tot Amsterdam.
2) De brieven zelve zijn het eigendom der Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. Zie den *Catalogus van Handschriften*, No. 1269-1285.

als dat ick wel een boeck van hem, en hy van my geleent heeft, maar heeft hem nooyt by de Remonstranten laten zien, noghte oock in discourssen daar toe zonderling genegen getoont. evenwel in disputen en differenten van Religie gaf hy doorgaans een onzydigheyt en moderatie te kennen. ende eenighsints kan gespeurt werden (zelfs inde Remonstrantsche zake) by dit nevensgaande[1] van zyn eygen hant, dogh aghte dattet also in eenige van zyne historien is gedrukt; ick houde dat hy meest Cornherts was. hy gaf in druk en dediceerde ande Heeren vande Rekenkamer het boexken *Hooft en Hertzorge*. daar hy terstont haperinge om hadde met de Predicanten zo hy my zelfs heeft vertelt. Voorts ging hy te kerke.' - Bor was dus Coornhertsch. Men had in Hofmans tijd nog achting voor het conciliante[2] in Coornherts richting en voor het eclectische zijner wijsgeerig-godsdienstige beschouwingen.

c. Hofman schrijft den 29 September 1658: 'In de *Apol. Grotii pag*. 95 wert verhaalt dat de Predicanten van Leyden, int belegh, de magistraat hebben gelastert. ick vinde by my angeteykent (uyt wien of waar uyt kan ick niet bedenken) dat sulx is geschiet (int anhooren van J. van Houte secretaris te Leyden) door Pieter Cornelyn, naderhant Predicant te Alckmaar.' - Men vergelijke deze mededeeling met Oudaens bericht en Brandts verhaal in *Bijdragen*, II, 112 vg.

d. De brief van 8 September 1661 bevat o.a. het volgende: 'ick hebbe volgens U.E. versoeck somtyts vermaant D. Cuyleman om uyt de mont van D. de Fyne wat aan te teykenen nopende de conspiratie, maar is nogh niets ingedaan; ick sal nogh weder anhouden, want sy woonen nu dicht by malkander.' - Men ziet dat Brandt den raad opvolgde, die hem door Arnoldus Geesteranus werd gegeven (zie boven, bl. 81), en van den ouden Paschier de Fyne nog wat trachtte te vernemen door bemiddeling van de Fyne's opvolger Jacobus Cuijleman (zie boven, bl. 57 vgg.).

e. In den brief van 21 September 1665 schrijft Hofman over de *Stichtelyke Gedichten* (zie boven, bl. 44, 62, 83-85):

1) Dat 'nevensgaande' bestaat niet meer.
2) Jonckbloet, *Gesch. der Ned. Lett.* III, 3e uitg. bl. 29.

aant.

‘U.E. Stightelyke Gedichten syn hier in aghtinge, en oock by veel Mennoyten.’

f. Door Jan Hofman wordt den 16 November 1665 aan Brandt geschreven: ‘U.E. zeer angename Rympjes ('t eene voor D^{s} Cuijlman dat ick bestelt hebbe maar hij is uyt stadt) 't ander voor my, daar voor ick dankbaar ben; voor onsen staat is nu wel te bidden, want 't lant heeft veel swarigheyt twelck onse Regenten best voelen.’ Hier wordt blijkbaar gedoeld op Brandts *Bede voor den Welstandt des Vaderlandts*; zie *Bijdragen*, II, 110.

g. Ten slotte zij nog vermeld Hofmans oordeel (in zijnen brief van 12 October 1666) over Brandts kerkhistorische studiën: ‘U.E. doet een swaren maar loffelyken arbeyt. de styl van schryven is kortaghtigh, maar behaaght my wel; men wert die in duyts al seer gewoon.’

XII.

Hier volgen eenige plaatsen uit brieven[1)] van Jan Pesser te Rotterdam[2)] aan Geeraerdt Brandt.

1) Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Bandschriften*, No. 1631, 1633, 1636, 1638.
2) In Brandts *Poëzy*, 1688, vindt men de volgende gedichten, die op Jan of Johan Pesser betrekking hebben, en van wier inhoud men kennis kan nemen, zoo men meer van hem wil weten. De titels geven reeds iets aangaande zijn leven, zijne betrekkingen, enz. Men leest op bl. 295 vgg. een vers *Op het Huwlyk van den Here Mr. Johan Pesser, Rechtsgeleerde, en Joffrou Adriana van der Aa, getrout te Rotterdam den* 5 *October* 1664. Op bl. 398 vg. wordt een lijkdicht aangetroffen *Aan den Heere Mr. Johan Pesser, op het overlyden zyner huisvrouwe* (den 15 December 1667). Op bl. 305 vgg. wordt gevonden een gedicht *Op 't Huwlyk van den Heer Johan Pesser, Raadt en Vroedtschap der Stadt Rotterdam, en Gecommitteerde Raadt van d' Edele Grootmogende Heeren Staten van Hollandt en Westvrieslandt, met Joffrou Geertruid Nienhoven* (den 26 Januari 1670). Eindelijk op bl. 423 nog een *Grafschrift van den Heere Johan Pesser, Oudt-Burgermeester der Stadt Rotterdam* (overleden den 1, en begraven den 7 Maart 1678).

a. Uit zijnen brief van Juli 1663: ‘Gelijck het verlangen in mij groot is geweest, om uw Historisch Verhaal der Reformatie in 't ligt te zien, soo is nu niet minder de verwonderinge over het gewigt van saaken, die ick aldaar met een gladde pen en gevougelycke ordre beschreven vinde. Tgene anderen alleen ter loops en gelijck als met de vinger aanroeren, anderen wederom te wijtloopigh en niet sonder passien verhalen, sie ick aldaar gesamentlijck met soo grondigen en bondigen beknoptheijd en onbesproken onzijdigheijd afgemaald dat mijns oordeels uw een verhaal in plaats van veele historien sal konnen verstrecken. Het was te wenschen, dat het selve binnen de enge paalen van onse nederduijtsche taaie niet besloten bleve, maar oock van andere natien ijder in zijn moedertale mogte gelesen werden, voornamentlijck van onse naburige Engelschen, onder welke sommige het pausdom, dat meer natuerlijck als goddelijck is, niet dan te veel schijnen te begonstigen.’

b. Uit zijnen brief van November 1665: ‘Varia lucubrationum tuarum, quae subinde ad me deferri voluisti exemplaria, aliaque insuper non semel praestita officia, animi beneficiorum non immemoris postulant τεχμήρια. Quamquam autem perpes illud silentium, cui hactenus plus satis indulsi, aut ingratitudinis aut supinae negligentiae notam mihi inurere posse videatur, tamen (quae tua est humanitas) nonnihil occupationibus meis, reliquum amicitiae nostrae concedes. Impense mihi placuere poemata tua sacra, quae calamitosis hisce temporibus animo malis undique presso non parum afferre potuere solatii: utilia in iis dulcibus ita permixta reperi, ut omne mihi punctum tulisse visus sis.’

c. Uit zijnen brief van 19 April 1667: ‘De brieven van uw schoonvader de heer Professor Barlaeus sal^{r} ged. (daer mede het Uw. E. mij gelieft heeft te vereeren) hebbe ick met aengenaemheijd ontfangen, en met noch meerder aengenaemheijd veele van deselven alreede gelesen; de soete en vloeijende stijl, de cierlijcke maniere van spreken, de aerdige en hoogdravende concepten (die sich elck daer in schijnen de eerste plaatse te willen toeeijgenen) hebben mij diermaten behaegt, dat ick mij van het lesen derselven naulijcx hebbe konnen versadigen. ick erkenne mij voor dese gifte aen Uw. E. ten hoogste verpligt.’

d. Uit zijnen brief van 21 Juni 1669 (in 's-Gravenhage geschreven): ‘Van de Historie der Reformatie voor desen bij Uw. E. geschreven[1)], hebbe ick tot noch toe met den H[r] Raetpensionaris niet gesproken. Ick twijfele oock seer off het jegenwoordigh al tijdich soude sijn het gedesidereerde octroy daer op te versoeken, uijt oorsaeke dat seker onlangs gegeven octroy op het bouck genaemt Aenwijsinge der heijlsaeme politijcke gronden van de Republ. van Holland, om verscheijde aenstotelijcke passagjes weder is ingetrocken, en daer door bij veele Leden van de vergaderinge van Holland geen kleijne bedenckelijckheijd in het vergunnen van octroyen op boeken is veroorsaeckt. niet dat ick meijne dat in uw boek iets soude mogen gevonden werden dat ijemant eenige de minste offensie met regt soude konnen geven, maer dat alles werde op het swaerste gewickt, alser andere reden ontbreken, oock bij sommige dat voor een reden soude werden opgenomen dat den aucteur een remonstrants praedicant is. Dit sijn, mijn heer, mijne gedachten, die ick versoeke Uw. E. nader te willen overleggen; indien Uw. E. oock eenige gelegentheijd mogte hebben om met den H[r] Pensionaris Hop te spreken, 't selvige soude mijns oordeels seer dienstich sijn. Ondertusschen sal ick niet nalaten soo haest de gelegentheijd sal praesenteren te vernemen off de H[r] Raetpensionaris uw boek gelesen heeft, en soo ja, wat hij daer aff oordeele, en off daer octroy op soude konnen bekomen werden. indien Sijn. E. 't selvige van goet succes mogte oordeelen te sullen sijn, sal ick niet nalaten Uw. E. daer aff kennisse te geven.’

XIII.

Uit brieven[2)] van Isaacus Pontanus, Predikant te Amsterdam, aan Geeraerdt Brandt, ontleenen wij het volgende:

1) Het *Verhaal van de Reformatie* wordt dus hier beschouwd als een eerste druk van de *Historie der Reformatie*. - In dien zin is het octrooi later ook verleend.
2) Kemonstr. Kerk te Rotterdam. *Cat. van HSS*., No. 1648-1652.

a. Uit den brief van 12 December 1666: ‘dat ick in de brieven van Uw E. Schoonvader kan doen offereer ick van herten. 'tgeen ick gelesen hebbe is wonderlyk vermakelyk, 't is banquet voor geserveerde tongen. Noteert dit dat hij meest griex spreekt daer hij meent sijn gedachten in 't latijn niet krachtigh genoegh te konnen uitdrukken, en daerom moester op het oversetten van die woorden wel werden gelet, anders verliest het al sijn aerdigheijt. die dat niet sien kan, moester sijn handen af houden, of hij sal 't bederven.’

b. Uit den brief van 22 December 1666: ‘De brieven van Uw E. Schoonvader zal. geven mij met het oversetten van het griex danich werk, immers sij benemen mij den tijt, want ick niet nalate als ikse in de handt hebbe geheel te doorlesen. Hadt ick van dit werk in het begin kennis gehadt, ick soude geraden hebben dat men het griex niet simpelyk hadt overgeset, maer onder aen de kant van ijder bladt eeniche korte annotatien, daer het nodigh was, daer bij gedaen, gelyk in sommige schriften van Erasmus en andere is geschiet. Doch hier mede soumen een niewe editie konnen stofferen’[1)].

XIV.

Uit twee brieven[2)] van Adriaen Paets[3)] te Rotterdam aan Geeraerdt Brandt zij het volgende medegedeeld.

a. Uit den brief van 27 Februari 1657: ‘de vruchten van uw verstant[4)] zijn mij door Naeranus behandight, vermeerdert

1) Men vergelijke met deze mededeeling Brandts woorden vóór zijne uitgave der *Epistolae Barlaei*: ‘Ad voces dictionesque Graecas in his litteris saepe occurrentes quod attinet, eas in magnum commodum minus eruditorum, fervente praelo, vir quidam amicus Latinitate donavit.’
2) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Cat. van HSS.*, No. 1580, 1581.
3) Zie over dezen het *Biogr. Wb.* van van der Aa, XV, 17 vgg., en de Haes, *Leven van G. Brandt*, bl. 26, 27, 45, 46, 59.
4) Namelijk het ‘tractaetje’ *Verlaet uw eigen Vergaederinge niet*. Zie boven, bl. 57. Joannes Naeranus, predikant te Oudewetering, heeft het werkje van Brandt uitgegeven, en er eene ‘toe-eygeningh’ bijgevoegd.

met die van D. Naerani geest en gedachten, de stof van uw tractaetje sal velen niet behagen, voornamentlijck niet die genen, die van een moderate trempe willen zijn, en onder de Calvinisten Remonstrantsche maximen hebben; alhoewel ick niet ontkennen kan, dat het boeckje sijn waerdigheijt sal vinden bij die genen die weten datmen noijt veynsen en magh, ick late staen veynsen met afbreuck van het beste, dat is van de waerheijt die een recht eerlijck man waerdiger is, als een handt vol proffijt, en een vuijst vol windt van eer. Ick twijfele oock of de vrager voldaen sal sijn, niet om dat ick de kracht van uwe redenen weijnigh toeschrijve, maer om dat ick geloove dat die soo vraegt heel anders wil beantwoort zijn. Interessen sluijten d'ogen, en benevelen het verstant, en geluckigh is hij ja ter quaterque beatus die door insichten niet geblint en wort in saken van Godsdienst. d'opvoedinge, de gewoonte, de mode, en insonderheijt de concepten van eer en proffijt, zijn de kracht van Religie bij de meeste weereldt, en hoe weijnig sijnder, mijn vrient, hoe weijnig die door dese hindernissen doorworstelen tot de waerheydt! Wat mijn oordeel aengaet, soo van de materie als van de forme van uw tractaetje, dit is dat de stoffe niet onstichtelijck is in dese tijt, en dat het fatsoen, stijl en dispositie ijder een moet aenstaen, die maer weet wat het sij een goede en ongemaeckte tael te gebruijcken, en ordre en oordeel in het verhandelen van saecken. de voorrede van D. Naeranus behaegt mij wonderlijck, maer evenwel in de selve meer sijne gedachten als de stijl, die somtijts wegens de prolixiteijt van perioden, en vreemde cadencen de wetten van gracie wat choqueert, 't is wonder; de man heeft goet verstant, overaerdige gedachten, delicate ooren, en een goede pen: wat ontbreeckter dan? (vergeef het mij dat ick oordeel datter ijets ontbreeckt) alleen maar oeffeninge, en conversatie met luijden, die hem de lust opwecken om niet naer sijn eijgen humeur te schrijven, maer voor de smaeck van een ander. het versje uijt Datheni lompe oversettinge[1] ontciert de voorrede,

1) Naeranus had de volgende verzen geciteerd (uit Datheens *Psalmen*, 95, 6):
‘Dat volck is gantsch sonder verstandt,
Van harten gaer dwaelende, want
Sy sullen niet leeren Godts wegen.’

en soude beter een klucht passen als in een ernstige materie; alles en voegt niet overal; en soder ijets in het schrijven nootsakelijck is, soo is het ongetwijfelt een strickte, en nauwkeurige observantie van het gene dat betamelijck is. niet dat ick seggen wil, dat mijn stijl van die misgrepen vrij is, in 't minste niet: het oordeel gaet verder als de konst; wij sien veel in een ander (soo wij anders oock niet dickwils missien) 'tgeen wij in ons selven of over 't hooft sien, of siende niet verbeteren konnen. mijn vrijpostig oordeel onderwerp ick het uwe, dat soo veel volmaeckter moet sijn als het mijne, als het door lange oeffeningen in onse tael meer geslepen is. en dat daer. wat wijders uw vers aen den Heer van Brantwijck betreft[1)], dat wensche ick dat op hem soo veel vruchts moge doen, als het ernstig en aerdig gestelt is.'

b. Uit den brief van 16 Januari 1659: 'Hier nevens gaen de teijkenen van mijne genegentheijd tot den Heer van Wassenaer, en die gene die hen voor het Vaderland in de laetste rescontre tegens den Sweed mannelyk gedragen hebben, en te gelijk de teijkenen van mijne oude affectie t'uwaerts[2)]. Ick en twijfele niet of uw keurig oog sal wel misslagen tegens de Poesie vinden, die de mijne hebben overgesien. Vier regulen achter den anderen van 12 voeten sal misschien geoordeelt worden de wetten van de dichtkonst te choqueren. doch mijne defensie is, dat sulx den trant niet te kort en doet, maer in het tegendeel beter overeenkomt met de materie, die in die woorden *de dappre Wit gesint* etc. gants nieuw is, en daerom van de voorste versen kennelijck gedistingueert moeste worden. de drucker moeste evenwel eenig spatium tusschen beyden gelaten hebben. quicquid sit in eo non sunt sitae opes Graeciae, en ick hope dat eenige goede gedachten (nisi fallor) wel een fautje sullen doen oversien,

1) Zie boven, bl. 80.
2) Hetgeen bij den brief gevoegd was is er thans niet meer bij. Het is, zooals nit het volgende is af te leiden, een gedrukt vers van Adriaen Paets geweest, dat getiteld was *Verloste Frederik*. Men vindt dat gedicht ook in den *Bloemkrans van Verscheiden Gedichten* (Amsterdam, 1659), bl. 623 vgg. Onder het vers zelf staan daar alleen de letters A.P., maar in het Register staat de naam van den schrijver voluit gedrukt.

voornamentlijk bij uwe E. die ick wete dat al goede gedachten van onse gedachten heeft. Het fransche versje[1] is facijl en van geen diepen sin, die ik dikwils in de versen (maer noijt in de uwe) geaffecteert sie. gemaekte woorden en verborgene concepten en hebben mij nimmer behaegt. de konst moet overal eenvoudig sijn soo in suyvere en ongesochte tael als in heldere gedachten. Uw treurgedicht over de doot van D. Geisteranus[2] is een volmaeckt patroon van het een en het ander, het welck mij sodanig heeft behaecht dat ick bekennen moet al weynig yets konstiger en eenvoudiger (want daer stelle ik seer veel in) gelesen te hebben.'

Van de brieven van Brandt aan Paets zijn er mede nog twee te Rotterdam aanwezig[3]. De een van 24 Mei 1669 loopt geheel over kerkelijke zaken, en wordt hier dus niet opgenomen. De andere, van 28 December 1668, handelt over een vers van Brandt, dat deze plaatste onder een portret van den Raadpensionaris de Witt, en dat gevonden wordt in Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 447 met de tijdsopgave 10 October 1666[4]. De brief is als volgt:

Myn heer,

Na dat myn vaers, gedestineert onder d'effigies van den Heer Raedtp., jaer en dagh in handen van den tekenaer en plaetsnyder was geweest, komt de print dus schielyk te voorschyn en mij en anderen verrassen. Indien syn Ed. Ges. sich in desen na de eerste stemmen syner vrienden, trouwe liefhebbers des vaderlandts, geliefde te voegen, 't geen er verbeurt mochte syn met hem dus in koper te brengen, soude licht vergeven worden. Uw. Ed. kan daer veel toe doen, 't geen ik versoeke, nevens bede dat d' Almogende dien grooten man (nevens UEd. en

1) Ook dit is er niet meer bij aanwezig. - Het volgende gedeelte van dezen brief was reeds door de Haes (*Leven van G. Brandt*, bl. 27) uitgegeven.
2) Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 283 vgg. - Zie over Arnoldus Geesteranus boven, bl. 79, 80, 81 en noot 1 van bl. 82.
3) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Cat. van HSS*., No. 797 en 798.
4) Zie ook Vollenhoves oordeel en opmerkingen over dit gedicht in zijnen brief van 17 November 1667, te vinden achter de Haes' *Leven van Geeraert Brandt*, bl. 137 vgg.

andere voorstanders der vrijheit) als een groot instrument syner wonderlyke voorsienigheit en gunste over desen staet noch lange jaeren bewaere. Ik blyve naer hartelyke gebiedenisse aen U. Ed. en UEd. liefste van my en de myne,

Myn heer,

Uw Ed. verplichte vriendt G. Brandt.

In Amsterd. dese 28 Dec. des jaers 1668[1].

XV.

Van de brieven[2] van Albertus Holthenus, Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam, aan Geeraerdt Brandt wordt hier de eerste in zijn geheel medegedeeld. Van de andere geven wij die gedeelten, die òf op zich zelf òf in verband met berichten in brieven van anderen ons opmerkelijk schenen te zijn.

De eerste brief luidt:

Seer waarde en gunstige Vriendt, Branti.

UE. sal buyten twijffel al ter harten[3] zijn gecomen het droevich verlies van onse lieve mede-broeder D. Mathisius[4], welcke in de tijd van ach dage noch in de kerck en al een lyck was; hebbende een zeer zacht en aengenaam, ja liefflyck leeger, en maackende met stichtelijcke propoosten en vermaninge een soete afscheijt; als hij zonder coorts en pijne onder de handt verswackende, tot de laetste halff uyr, met vol verstaut, tot mij en

1) *Het adres luidt:* Myn heer Adriaen Paets, Raedt der Stadt Rotterdam, Bewinthebber der Oostindische Compagny, Tot Rotterdam. met een printe.
2) Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus ran Handschriften*, No. 1329, 1332, 1333, 1334, 1337, 1338. (De nummers 1335 en 1336 zijn niet, zooals in den *Catalogùs* vermeld wordt, van Albertus Holthenus, maar van diens neef Christiaen Hartsoecker.)
3) Eerst had Holthenus ‘ooren’ geschreven.
4) Overleden den 12 Januari 1651. Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 52.

andere omstanders noch roemde off sich verheuchde in de hoope der opstandinge, en Godts heerlyckheijt. Welcke Hij (zeyde hy), die waerachtich, getrouw en machtich is, ons door Syn Sone heefft beloofft; en te zyner tydt, volgens zyn genade, sal schencken. Ick beveele (seyde hij) myn ziele den getrouwen schepper met weldoen. En daar op 3 a 4 maal herhaalt hebbende de woorden 2. *Pet*. I, 3, 4, is sachtelyck gerust. Daer toen aen hem waar wierdt, 't geen hij in zijn laetste predicatie noch hadde voorgestelt, met bevestiginge door de spreucke Basilii: ‘Dat noijt gesien is, dat de rechtvaerdige en barmhartige een harde dood heefft,’ om de gemeente tot weldadicheijt te vermanen, nae 't zeggen *Jacobi. Cap*. 2, 13. Het schijnt oock dat hij zijne swackheijt voelende aencoemen, zijn eynde vermoede. Ginck daerom dagelyckx ront om als adjeu seggen; by verscheydene (gelyck veele hier getuygen) zoo ijt van verre te kennen gevende; en daar hij scheyde schier met tranen, en by sommige blijckelyck met tranen: Dit mach myn laetste weesen. Vermanende ernstelyck tot een Christelyck leven, en wijsende nae Jesum Christum, die altyt leefft, altyt stercken can, en zal, gelyck hij beloofft heefft die hem lieff hebben. Waar op swacker wordende en 3 dagen in huys houdende, doch oover eijnde, en 3 dagen in 't bedde, heefft dat eynde gehadt, gelyck ick u verhaalt hebbe. Den 5 op donderdach savons in de kerck zynde, was zijn laaste uytgang. Toen hoorde hij D. Curcelleum[1)]

1) Gideon Curcellaeus (zie boven bl. 51, noot 1) was toen predikant te Noordwijk. Van dezen bestaat nog de volgende brief (Remonstramsche Kerk te Rotterdam; *Catalogus van Handschriften*, No. 917) aan Geeraerdt Brandt over de brochure *Verlaet uw eigen Vergaederinge niet*: ‘Eerwaerde Vriendt ende seer gunstighe Medebroeder in Christo. Drij vier regels sult ghij hier vinden in der haest van mij geschreven tot een getuijgenisse van danckbaerheyt. Die selve vriendt, die mij uE. seer aengenaem tractraetje [*gebracht heeft*], wesende op sijn vertreck, hebbe ick niet konnen naelaten uE. voor uE. gifte danck hebbe te seggen. In steede van Censure sonde ick mijne volle approbatie geerne bij doen, indien uwe werck sulck van doen hadde, maer sulcken wijn heeft mijne dorre krans niet van noode, om 'tselve bij alle rechtschaepene Remonstranten veijl te maecken. 't heeft de geur ende de smaeck van een goede ende gesegende grondt; een saecke wensche ick alleen dat de Heere uE. wil tijt ende gelegentheijt verleenen om het. landt met veele sulcke heijlsaeme ende noodighe vruchten te vervullen. Ick hoope dat ick als een rechte Echo de soete galm van uwe goede onderwijsinghen soo luijdt en soo verre sal laten hooren bij die geene die ick op de verkeerde wech sal vinden, dat sij uE. naest den Heere, de gever van alle goede ende volmaeckte giften, danck sullen weten dat sij met de dooiende niet en sijn verloren gegaen. Mijn 1 efste en ick bevoelen uE. ende uE. alderliefste de genadighe beschermínghe des Heeren ende nae presentatie van onsen geringhen dienst bidden wij uE. alle beijde, ende wenschen dat wij de eere moghen genieten van uEE. tegens de soete tijt hier te sion. Noortwijck den 16. Februarij 1657. Van uE. seer genegen ende dienstbereijde G. de Courcelles.

(die hier tot hulp ontboden was) met groote aengenaamheyt preecken uyt den 90 *Psalm*, vs. 13. 't welck oock aenmerckens waardich is. Is ooverleeden donderdach sochtens daar aen den 12. Zyn eygen laetste predicatie was geweest op Nieujaars dach van de Nieuwe Creature. Waer toe ick dit verhaale is, om dat mij in de sin comt UE. te versoecken, dat UE. gelieve yt in dicht te stellen, ick zegge niet tot zijne eer, maar tot stichtinge van dese gemeente, die de dienst genoten en 't exempel van godzalicheyt in hem hebben voor oogen gehadt. Wiens waerachtige loff hier zeer aengenaam en troostelyck sal weesen, en een scherpe spoor tot zijne naevolginge. Dat ick dit nu juyst aen UE. versoecke is, om dat ick niet cunnende naelaeten voor de bedroeffde gemeente ijt van dit oovercomen harer schade te spreecken, juyst (alhoewel eerst daags voor de sondach) 't ooge liet vallen op den text *Heb.* XIII. 7, 8. Waar oover als ick een predicatie in ordre stelde, soo is die soo uytgevallen, dat het t'eenemaal een lyck-predicatie is geworden. Dese van een gemeente, die haar wonde versch voelde, met aengenaamheyt gehoort zijnde, wort zodanich geacht dat ick behoor in 't licht te geven om sodanich nut, tot welcke ick se sprack, door 't leesen te seeckerder en oover-vloediger daar mede te doen. Ick come daar wel noode toe, maar 't zijn zodanige, en zoo veele, die dit zoo ernstich begeeren, dat ick niet en sie hoe ick het fatsoenlyck zal cunnen blyven weygeren. Alhoewel ick genoech segge, om de cortheyt der tijt niet geheel in 't net geschreven te hebben, 't Welck ik dan nae de biddach ten eersten zou moeten doen, indien die

gene die dat begeeren niet en rusten, gelyck sij zeecker niet rusten sullen. Zoude ick het dan doen (denck ick) zoo sal ick Brantium[1] versoecken dat die ijt in dicht daarentegen gelieve gereet te maacken, om daar by te voegen, op dat het eene het andere smaackelycker maacke, off die selve saack, met verscheyde sauce opgedischt, dubbele cracht hebbe tot voetsel van stichtinge. Ick versoecke dan, dat UE. de ooverledene, die ick meen dat UE. zelff in zijn leven is bekent geweest, gelieve die laetste eer te geven, dese gemeente die troost, en aanwijsinge hoe zijn goede gedachtenisse haar nae zyn affscheyden can nut wesen, en my daar in geselschap houden, daar ick het selve op myn manier doe met een populare stijl. - Zijn geleertheyt was uytsteeckendt in talen, oudtvaders, en andere saacken, en nochtans nederich, allen alles geworden, uijtermaten vriendelick, vreedsaam. Zijn leeven een openbaar patroon; en gelyck het Paulus eyscht onstraffelyck voor de menschen. Dit getuygt, dit roept, en kermt, groot en kleyn: *Die soete Mathisius*. Zijn leere was accuraat, net, ernstich dringende altijt op de practike; zoo dat dit zijn spreeckwoordt was, en hier een spreeckwoordt nae hem is geworden: *op doen comt alles aen*. - Ick zal dan van UE. ijt verwachten, en indien 't UE. niet verveelt, voor aff ten eersten een lettertje tot antwoordt; met hope dat UE. uwe penne hier in, daar Godts eere en Christi, die sodanige dienaars noch op de werelt hier en daar heefft, en dese nu te huijs gehaalt heefft, daar de waardige loff van dien Vromen, en uws naasten opweckinge tot deucht ter zalicheyt in gelegen is, niet en sult t'zoeck maacken; immers dat UE. dese mijne vrijposticheyt ten goeden sult nemen. 't welck vertrouwende bevele UE. te samen de H. opsicht onses Heeren, ende oock mijne groetenisse aen UE. Vader, van

In Rotterdam, 1651. den.....[2].
UL. t'allen goede dienst-vaardige
Albertus Holthenus.
ter haast, als my in dese gedachten al synde, juyst dese gelegen-

1) Het woord is onduidelijk geschreven. Ook heeft er eerst iets anders gestaan.
2) ‘Ter haast’ is de datum vergeten. De brief is volgens den inhoud van 't midden van Januari 1651. Vergelijk bl. 102, noot 4.

heyt door D. Verwoutius[1] voorquam, om met dien te senden en dese selve saack oock mondeling te recomanderen.[2]

Deze brief bevat dus een verzoek aan Brandt om een vers te leveren, terwijl de levensbizonderheden blijkbaar worden opgegeven om den dichter aangaande het onderwerp wat inlichtingen te verschaffen.

Brandt voldeed aan het verzoek, en Holthenus liet bij J. Naeranus te Rotterdam zijne *Lijck-predicatie* drukken. Brandts verzen, een lijkzang en een grafschrift, waren er bijgevoegd[3].

Holthenus' brief bracht mij alzoo tevens tot het vinden der uitgave, waarin Brandts verzen op Matthisius het eerst zijn opgenomen. In *Bijdragen*, I, 22 heb ik dus gedwaald, toen ik den tekst dier verzen in het Eerste Deel der *Verscheyde Nederduytsche Gedichten* den oudsten noemde.

Den 20 November 1665 schrijft Albertus Holthenus uit Rotterdam aan Brandt te Hoorn o.a. het volgende: ‘Seer Waarde Vriendt. Soo meet men 't dank genegen doch vergeten hart met weldaad op weldaad de mate vol, datse moet oovervloeijen en uyten watter in is. Uwe stichtelycke rijmen[4] vermaken en stichten ons dagelijkx soo gevoelich, dat wel de schuldige erkentenisse uwer gunste tot mij telckens daar door inwendich wordt onderhouden. Maar weet niet dat ik in soo veel maanden noch eenich blyk van danck aen UE. hebb gegeven, tot dat nu dit toegesonden gebedt voor 't Vaderland[5] end UE. ooverbeleefft schrij-

1) Arnoldus Verwout. Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 53.
2) *Het adres luidt:* Wyse, Voorsienige en seer Discreete Sr Brandt. residerende Tot Amsterdam. Door Vriendt die God geleijde. [Het Sr is door eene andere hand in Ds veranderd.]
3) H.C. Rogge's *Beschrijvende Catalogus der Pamfletten-verzameling van de Boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*, Stuk I, Afd. I, bl. 196.
4) Zie boven, o.a. bl. 44, noot 2.
5) Zie *Bijdragen*, II, 110, noot 2; III, 85, noot 5; 95. - In dezen brief van 20 November 1665 leest men verder nog: ‘De vrienden, die ik volgens UE. last de gebeden hebbe omgedeelt, doen UE. alle bedaucken, Oudaan betuijgde ook dat hem seer lieff sal sijn 't hervatten van..... [onleesbaar] der vriendschap, en seyde dat hy UE. nu een brieff sou senden; maar als ik gisteren quam om die te haelen seyde dat niet had te schryven, en belaste my de groetenisse. Sr Pesser, diens brieff ik in de myne sou sluyten, seyt my nu dat met syn swagers bierschipper syn schryven op Amsterdam te middach sal senden; daar ik dit nu ter haast by voege.’ - Oudaen schreef later. Zie *Bijdragen*, II, 109 vgg. - Uit Pessers brief deelde ik bl. 96, sub *b*, iets mede.

ven mij beschaamt maack oover soo lang onbetamelyk stilswijgen, en mij noodsaackt te versoecken dat UE. mij vergeve die boersheijt, tot welckens ontschuldiginge ik met waarheyt dese eene geen geringe reden mach by brengen, dat ik mij van u inwendige soo verseeckerd en my ook soo verseeckert houde van uwe versekeringe van myn inwendige, dat in 't besit der kerne des waren vriendschaps de uyterlykheden licht vergeten worden. Doch die my noyt toelaet te vergeten de toeleg en ooverweginge van middelen (zoo 't eens gelegen quame) om zoo gewenschte vriendschap in dagelykx bysyn te genieten. Daar toe maak ik met alle eerlyke en Christelyke middelen al vrienden off in 't spel te krijgen, off tot vrienden, die der in zijn.'

Deze laatste woorden doelen op pogingen, die Holthenus aanwendde om bij eene vacature Brandt in Rotterdam beroepen te krijgen. Reeds in 1659 had hij zeer voor Brandt geijverd, maar het had niet mogen helpen; vooral de predikanten Lansbergen (vader en zoon) hadden Brandt zeer tegengewerkt[1]. Holthenus

1) Vergelijk mede boven, bl. 65. - Over die zaak vindt men in de verzameling brieven der Remonstr. Kerk te Rotterdam den volgenden brief (*Catalogus van Handschriften*, No. 1331) van Albertus Holthenus. Hij heeft geen adres. Brandt heeft hem in bezit gehad, want het hier tusschen haakjes cursief gedrukte is er door dezen boven geschreven. 'Waarde Vrienden. Soo verre hebben wy onse trouw en deucht bewesen, dat wy met ons 16 op de Jong (*G. Brandt*) syn volstandich gebleven, maar de O.A. (*S. Lansbergen*) heefft eenige met huylen en met dreygen tot hem getrocken, soo dat het Schot geworden is. Arentyn (*Lansbergen*) is Arentijn. Wy hebben de straffe dat wij hem syn naam gaven, 't schijnt Godt gewilt heefft dat wij 't bevinden mosten. De ontsteltenis en rouw in veelen is soo groot dat men 't seecker aen de penningen sal gewaar worden en 't gemeen smerten, in my soo groot, dat ick nu niet meer mach schrijven als UL. dese droevige tydinge maar bekent maecken, droevich niet alleen om my, maar om de stad, daar ick woon, en 't Landt, daar wy alle wonen. Ah wat is met dit ongeluck al goedts vermorscht. Het jammert my oock van de Jong (*Brandt*), hoewel 't my niet leet can syn dat ick hem riet hier te comen, want hy heefft noch een goede reuck gelaeten, die geen tyd sal uytwissen. De yver, de listen, de Arentynscheden by de beyde Arent. (*Lansbergens*) en Nass. (*Vorstius*) en d' Advt in dese laetste dagen gepleegt sijn ongeloofflyck. Wij(?) consenteerden op 't uyterste noch een lotinge oover Sch. en de Jong (*Brandt*) off stemminge, mits dat die affvalt off die de 2de is, voor vast sou staen tegen een volgende beurt. Maar sy haar stuck seecker synde wilden nergens toe verstaen. Hy is met dreygen van uyt te sullen scheyden alleen oover eenige versaagde harten meester geworden. Ick bidde de Jong (*Brandt*) dat hy 't doch cloeckmoedich en manlyck drage. My jammert die concussie syns harten ende syner S. in myn grondt, en ick diene selff getroost om myn gebroocken hoop en lieffde, alhoewel men my nu aen alle canten beloofften doet tegen toecoemende. Ick trooste my doch nu gevoelyckst in betrouwen op God met den 37 Ps. 't is onmogelyck off de Heere sal de moetwil eens aensien. Dien bid ick dat ons ondertusschen stercke in Christelyck gedult. raptim. 1659. 25 Nov. A.H.

heeft Brandt niet als ambtgenoot in Rotterdam kunnen krijgen. Gewis zal hij er in veel lateren tijd wel aan hebben meegewerkt dat Brandts zoon, Geeraerdt Brandt de Jonge, die toen te Schoonhoven stond (*Bijdragen*, II, 165), den 5 April 1680 te Rotterdam werd beroepen[1)].

In December[2)] 1667 ontving Brandt van Holthenus eenen brief, waarin hij schrijft: ‘Mi amice et dilecte frater. Gelyk ik UE. voor desen genodicht hebbe, soo my voorstaet, om met zegenzang te comen tot de blyde feest vanden heer Joh. Pesser[3)], ende groot genoegen hebt gegeven aen de Vrienden al te samen, daar uyt deselve noch by verscheyde voorval ijt voortbrengen tot stichtinge; soo moet ik nu UE. vergen in een contrarij gelaat

1) J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 53.
2) Brandt noteert op dezen brief, die geen datum heeft, ‘13 Dec. 1667’. Dit kan nu de opgave van den dag van ontvangst zijn, maar ook wel van den dag, waarop Holthenus hem schreef. Onder Brandts gedicht staat ‘15 December 1667’ (zie boven, bl. 95, noot 2, en verder bl. 110). Met die aanwijzing wordt volgens de gewoonte van Brandt en anderen van dien tijd bedoeld de dag van 't overlijden, en niet de dag, waarop het vers is gemaakt.
3) Brandt vervaardigde een vers. Zie boven, bl. 95, noot 2.

eens wederom te comen tot beclach, troost en versterkinge van dien waardigen heer en syne oude vader over het goddelyk tydlyk scheyden van die gewenschte verbintenis, gisteren door 't ooverlyden van zyn huysv^{r} Adriana van der A geschiet.' Verder geeft hij Brandt op hoe hij 'de saake dus of soo wat deduceren' zou, maar ziet ten slotte, na een vrij onduidelijk ontwerp gemaakt te hebben, toch in dat hij dwaas handelt met den dichter als 't ware voorschriften te geven: 'Doch mi amice ik gae te verre UE. als voorschryvende 't geen uyt u eygen geest best sal en moet vloeijen.' Hij geeft vervolgens eene beschrijving van haar leven en sterven, en van de droefheid van haren echtgenoot, en zegt: 'ik wensche, en doe uyt goede genegentheyt tot hem uyt myselven dit versoeck aen UE., om syn E. te laten toecomen sodanich een troostgesang als UE. talent, dat my in desen geweygert is, syn E. can toedienen'.

Brandt voldeed aan het verlangen van Holthenus. Hij nam zijn ontwerp niet over, en maakte evenmin gebruik van de hem verstrekte inlichtingen aangaande allerlei levensbizonderheden. Hij schreef een eenvoudig vers, dat niet het minste van soortgelijke gedichten kan heeten, en dat wij hier opnemen (uit de uitgave der *Poëzy* van 1688, bl. 398 vg.).

Aan den heere Mr. Johan Pesser, op het overlyden zyner huisvrouwe.

Gy Heer, die aan het roer des landts gezeten,
Een lidt verstrekt van Hollandts wyzen Raadt,
Ten is misschien u niet geheel vergeten,
Wie uw begroette in uwen echten staat.
Die toen zyn vreugt betoonde om uw vereenen,
Wort nu eilaas! getroffen door uw rou.
Uw droefheit geeft uw vrienden stof tot weenen.
De doodt benam uw echtgenoot, uw vrou.
Wie voelde ooit handt of voet van 't lichaam snyden,
Of eenig lidt, dien 't hart niet kromp van smart?
Maar gy gevoelt, gy lydt veel groter lyden,
Gy voelt uw helft, uw tweede ziel, uw hart,

Uw vleesch, uw been uit uwe zyde scheuren.
Nu zag een week, bedroefde Weduwnaar,
(Wie zou om zulk een groot verlies niet treuren!)
Uw Vrou en zoon van 't kraembedt op de baar.
Schrei vry van rou, ik schrei uit mededogen.
Dat eischt de plicht der reden en natuur.
Doch als gy treurt, zo slaa met een uw ogen
Op Godt, den bron van al het zoet en zuur,
Op Godt die recht heeft over doot en leven,
Daar alle magt des werelts onder staat.
Die hadt u 't zyn alleen te leen gegeven.
Al treft zyn hant, 't en is geen slag van haat.
'T is liefde die uw Ega trok naar boven,
Daar d' ydelheit niet langer lagen leit.
Daar zal geen ziekt' het licht des levens doven:
Daar wisselt zy haar tyt voor d' eeuwigheit:
Daar dreigen haar geen onverziensche slagen:
Daar hegt op haar geen ramp noch tegenspoet:
Daar vint ze nu geen deel in 's werelts plagen:
Daar heeft de geest geen stryt met vleesch en bloet:
Daar looft ze Godt by 's hemels legerscharen:
Daar wenscht zy om geen leven als wel eer.
Haar zalig endt dat eeuwigheit kon baren
Stil uwe rou en zette uw droefheit neer.
Haar schielyk endt leer met haar leerzaam sterven
D' onzekerheit der dingen die men ziet.
Het leere u, nu gy 't aardtsch met haar moet derven,
Te staan naar 't heil dat ze eeuwiglyk geniet.
Den XV December MDCLXVII.

Den 13 Januari 1668 schreef Holthenus aan Brandt o.a. het volgende: ‘Ick ben by onseecker off ik nae myn plicht en voornemen UE. van 't ontfangen en oovergeleverde troostdich heb kennis gegeven en bedanckt, en meen neen. Doch dit houd ik ongetwyffelt dat UE. versekert syt van myn gemoedt, 't welck in sich selff een eerlyke en gevoelyke erkentenisse van ondervonden vriendschapsoeffeninge draagt, die my in verscheyde gele-

gentheden van UE. gebleken is. 't welck my ook in dit laatste versoeck soo vrypostich maakte. Het is hier seer wel te pas en dienstich gecomen en heel behaaglyk omhelst, niet alleen van dat bedroeffde hardt, 't welck die slach recht toetroff, maar ook van andere, die door weer-steuyt van medelyden geraakt waren, insonderheyt de oude patroon. Elck was verwondert oover de spoedige en schielyke toecomst van soo troostelyke welgeschickte aenspraack. Ick bracht het recht op de middach (als ik 't ontfingt) even voor de uytvaart by den H^{r} van der A[1]. Die leverdet 's avons oover op de bequaamste wijs. En gingent veele uytschryven. Ey lieve legt die eedele pen soo niet ter neer als UE. voorneemt. 't Is waar, voor het werck der stichtinge in publyke aenspraack behoor all onse bedryff te swichten; maar dit is ook stichten, en dit met helderder stemme, voor veele meerder ooren, tot vaster inprentinge in de harten als eenich spreken des mondts can te weeg brengen. Daar ik nu ook sodanige vrucht van getrocken hebbe, dat ik UE. niet alleen voor de beleefftheyt der vriendschap en voor de eere my aengedaen, als op myn versoeck, maar ook voor 't selff genod seer bedancke.'

Den 29 September 1677 trouwde te Rotterdam Elizabeth Holthenus, dochter van Albertus Holthenus, met Kornelis de Vooght. Brandt zond eenen *Bruiloftzang* (Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 327 vg.), en wendde zich daarin tot den vader der bruid:

'Hoe vliegt de tydt met zyne jaren henen!
Ik zong weleer, in d'afgelege veenen[2],

1) In den *Catalogus van Handschriften* staat bij No. 1334 een vraagteeken achter de woorden 'op den dood van Pessers vrouw'. Men twijfelde dus of dat vers bedoeld was. Die twijfel is onnoodig. Pessers vrouw heette immers Adriana van der Aa. (Zie boven, bl. 95, noot 2.) Zij had, volgens Holthenus' brief van December 1667, eenen broeder van der Aa, bij wien zij, na den dood harer ouders, langen tijd in huis gewoond had. Deze kan dus bedoeld zijn. En met den 'ouden patroon' zal Holthenus wel den vader van Pesser (zie bl. 109) bedoelen.

2) Brandt woonde toen te Nieuwkoop. - Men vindt in Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 274 vg. het bedoelde vers *Op het huwlyk van D^{s} Albertus Holthenus en Joffrou Geertruid Stedums* (2 Februari 1654).

Uw bruiloftliedt, op de oude huwlyksmaat:
Uw dochters feest sal nu myn wenschen hooren[1]:
Die nu zo jong haar moeders gangen gaet.'

Zijn vriend is hem voor dit gedicht zeer dankbaar, en betuigt hem den 19 November 1677 zijnen dank voor die 'hart-grondige zegenwensinge' en het 'soetvloeyend rym', en voegt er bij: 'daar op ik UE. weder-wensche dat de Here onse Godt UE. oock altijd verstercke, en ondertusschen verlene alle godlyk genoegen met Uwe lieffste en lieve kinderen hier te beleven.'

XVI.

Uit eenen brief van Philippus van Limborch aan Geeraerdt Brandt van 20 Juli 1662[2] nemen wij het volgende over: 'Ick hebbe de bladeren door uw E. mij toegesonden wel ontfangen: de p met de Q hadde ick wel, sende die daerom wederom. Ick sal alles met aendacht lesen, en heb ick iets, dat mij dunkt aenmerkens-waerdig te sijn, dat sal ick uw E. overschijven. Siet hier mijn Cassander[3]: ick hebbe hier en daer eenige papiertjes ingeleijt, uw E. kan hem daer na-sien, daer staen dingen, die mogelijk uw E. souden kunnen te pas komen, indien maer eenige dingen niet te laet komen; want uw E. is al in 't jaer 1563. doch evenwel als'er iets notabels was, men soude dat met een slinger-slag kunnen invoegen. uw E. sal dat self best weten'[4].

1) Het vers bestaat uit zesregelige strophen. Hier ontbreekt de vierde of de vijfde regel. Eigenaardig is het, dat dit noch daar schijnt opgemerkt te zijn, noch in de uitgave van Brandts *Poëzy*, III, 1727, bl. 96.
2) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Cat. van HSS.*, No. 1413-1417.
3) Dit hem door van Limborch gezonden boek heeft Brandt nog al gebruikt, zooals uit het *Register* achter het *Verhaal* te zien is. Volgens de *Aanwijzinge van den Druck der Autheuren* (mede achter het *Verhaal*) was het de uitgave van Parijs van 1616 van Cassandri *Opera*. Zie over dien druk Brandts *Historie der Reformatie*, I (1671), bl. 288.
4) Van Limborch laat er op volgen: 'Een bondschap soude ick wel aen uw E. versoeken: dat uw E. t' Amsterdam Jan Hendrickse eens voorstelde om een print van Episcopius voor het werk te drucken, ick heb 'er hem van gesproken, hij scheen er niet tegen te hebben. doch ick wilde wel dat hij resolveerde. Ick ken hier een borst, die curieus snijt, 't is een Remonstrant, hij onthoud sich ook t' Amsterdam, ick soude wel willen dat die 't deed. hij soekt eenig werk te hebben om wat in naem te komen, ick vertrouw dat hij hier in sijn uijterste best soude doen. en hij soude in ons huijs wel een dagje besteden, om de originele schilderij van Episcopius voor sich te hebben. mijn moeder, als uw E. weet, soude niet gedisponeert kunnen werden, om dit uijtten huijse te laten brengen. Heeft uw E. de tijd, soo stel dit Jan Hendrickse eens voor: mij sal vriendschap geschieden.' (Het portret is niet vóór die uitgave verschenen.)

De ‘bladeren’ zijn vellen van het in 1663 door Brandt uitgegeven *Verhaal van de Reformatie*.

Deze brief werd uit Gouda, waar van Limborch predikant was, verzonden, doch niet naar Hoorn, zooals men zoude verwachten. Op het adres staat dat Brandt is ‘tegenwoordig ten huijse van Sr Cornelis van Leeuwen, Laken-koper tot Nieukoop’. Boven, bl. 41, 46, 86 is reeds over Cornelis van Leeuwen gesproken.

Den 12 Juni 1665 schrijft Philippus van Limborch aan Brandt o.a.: ‘Uwe aengenaeme gifte, met de andere bij-gevoegde exemplaren, sijn mij voorleden maendach wel behandigt. Ik bedanke uw E. grootelijks voor uw treffelijke en stichtelijke arbeijdt[1)]. Hebbe alrede eenige gedichten met seer groote smaek gelesen. twijffele niet, of dese Gedichten en Sangen sullen veele menschen stichten[2)]. Ik denkese in mijne boekenkas plaets te geven aldernaest de stichtelijke rijmen van Camphuijsen, want ik geen boek weet, daerse nader mede over een komen.’

Den 7 Maart 1667 schrijft van Limborch aan Brandt over de *Historie van Enkhuizen*[3)]: ‘Uw E. en behoefde sich gansche-

1) Brandts *Stichtelyke Gedichten*.
2) L.V. Velthnijsen schreef aan Brandt den 27 October 1665 eenen brief (aanwezig in de Collectie van van Papenbroek in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden) tot betuiging van dank voor een door hem ontvangen exemplaar dier *Stichtelyke Gedichten*, waarin hij o.a. zegt: “Exosculor tuam erga me benevolentiam, et genio tuo poetico magnopere applaudo. Et in hoc omne punctum tulisse videris quod ars tua poetica, qua multi per libidinem abutuntur ad satyras et turpes amores, in rebus sanctis tam docte et pie versetur.”
3) Zie boven, o.a. bl. 46, noot 2.

lijk lijk niet te excuseren over de historie van Enkhuijsen, ik hebbe die ganschelijk niet verwacht gehadt. nochtans hebbe ik 'er al een goedt gedeelte in gelesen, dat mij seer wel behaegt. ik kan wel sien, dat het geen Voetiaen of harde drijver is, diese beschreven heeft, 't is goedt, dat sulke dingen uijtgaen met approbatie van een magistraet van soo fijne stadt. daer is noch wel wat in, dat de luijden de moderatie in 't stuk van godts-dienst kan leeren. Immers soo veel ik 'er in gelesen hebbe, behaegt het mij seer, den Heer Tricht[1] van gelijken. Ik hope dat Godt de Heere uw E. leven en gesontheijt sal geven, om die groote historie van onse vervolgingen noch in 't licht te brengen. Een sake, die ik oordeele niet alleen nut, maer ook nodig te sijn, om veeler flaeuwigheijt wat op te wakkeren.'

Toen van Limborch en Brandt in 1667 te Amsterdam waren beroepen (zie boven, bl. 50 en 88), schreef de eerste aan den ander, den 7 Mei 1667, o.a. het volgende: 'Dat ons beroep over al geapprobeert is, vertrouwe ik dat de Amsterdamsche kerken-raedt aen uw E., gelijk aen mij, al sal genotificeert hebben, soo dat ik uw E. nu al ten vollen derve geluk wenschen met dit beroep. Ik hope dat Godt sal geven, dat wij 't tot onser en veeler saligheijt, en sijne eer, lang sullen bekleden. Ik ben van herten verheugt dat ik in mijn vaderlijke stadt ook soo een hertvriendt tot een collega sal krijgen. Ik hope dat onse dagelijksche ommegang, die het leven der vriendschap is, onse oude vriendschap noch vaster sal maken'[2].

Van Limborch zond dezen brief van Gouda naar Amsterdam, want het adres is: 'Eersame, vroome, bescheijdene Sr Carel de Wolf, Makelaer, woont op de Keijsers graft bij de beerestraet in de vergulde Haen, Tot Amsterdam, om voort te bestellen aen de Eerw. Geleerde D. Gerardus Brandt'. Zie over dezen Carel de Wolf *Bijdragen*, II, 106 en III, 50.

1) Deze wordt ook genoemd in den brief van 12 Juni 1665. Brandt had hem een exemplaar der *Stichtelyke Gedichten* gezonden.
2) In dezen brief wordt ook melding gemaakt van 'neef de Bisschop'. Verg. boven, bl. 50.

XVII.

In het Tweede Deel dezer *Bijdragen* is dikwijls (bl. 66, 67, 90, 93-97, 108, 183) gesproken van den Amsterdamschen predikant Joannes Loedingius (Loeding, Luiding, Leuding). Van de brieven, die deze Leuding aan Brandt schreef, zijn er nog zes aanwezig in de Bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Rotterdam. In den *Catalogus van Handschriften* dier bibliotheek zijn twee dier brieven op het jaar 1635 en twee op het jaar 1636 gesteld. Natuurlijk geheel ten onrechte. Want alle zes zijn geadresseerd aan den ‘eerwaerden, vromen, welgeleerden D. Gerard Brant, trouwen dienaer J. Christi in de Remonstransche vergadering tot Nieuwkoop’. Nu is Brandt in 't najaar van 1652 als predikant te Nieuwkoop gekomen (*Bijdragen*, II, 107 vg.). Joannes Leuding is den 21 October 1653 overleden (*Bijdragen*, II, 66 vg.). De zes brieven zijn dus geschreven in 1652 of in 1653[1)].

De brieven bevatten weinig belangrijks. Wij vernemen er uit dat Brandt in dat jaar (najaar 1652 tot najaar 1653) gevaarlijk ziek is geweest. ‘Soo als ick gereet was, om aen u te schrijven - meldt Leuding hem - hoore ick door uw vader de droevige tijdinge van uwe swaere sieckte. 't is te vroegen tegenspoet in uwe nieuwe staet en vreugde, doch ick hoope, dat de sieckte tegenwoordich al aen 't verminderen is. 't schijnt nu een tijt te sijn, waerin alle of sieck geweest sijn of sieck sijn of de sieckte noch te vreesen hebben. D. Niellius, die tot noch toe gesond is geweest, is mede sieck geworden’[2)]. Als hij nog andere zieke predikanten

1) Men verandere verder, naar aanleiding van den brief zelven, in No. 1346 van den *Catalogus van Handschriften* de woorden ‘zijn zwager Hop’ in ‘zijn zwager Bisterus.’

2) Niellius was toen emeritus. Zie J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 227. - Niellius overleed den 27 December 1652. Zie Rogge's *Beschrijvenden Catal. der Pamfletten-verzameling van de Boekerij der Remonstr. Kerk te Amsterdam*, Stuk I, Afd. I, bl. 134. - Dus is het hier medegedeelde geschreven tusschen 8 September 1652 (huwelijk van Brandt; *Bijdragen*, II, 108) en 27 December 1652.

heeft opgenoemd, vervolgt hij: ‘Maer wat schrijf ick alles van droefheit? ick wensche, vertrouwe uwe beterschap tot blijschap van uwe Susanna, van mij, en alle uwe vrienden, die u van herten meenen. onse jaeren konnen vrij veel uytstaen, en is door Gods genade buyten twijffel gewenste uytkomst te verwachten. doch God is 't, die met vierige gebeden aengeroepen moet werden, wiens genadige hulpe ick u.e. bevele. de groetenis aen uw alderwaerste Susanna, en wensche dat God, die haer een weijnich bedroeft heeft, te meer door waere vreugde uwe gehoopte gesontheyt en alle heijl segene en bereijde.’

Eenigen tijd later schrijft hij o.a.: ‘Waerde Vriend. ick hoope, dat dese brief in een gesonder uyr u.e. sal aentreffen, als voor desen. gij en kont naulijx bedencken, hoe seer ick wensche om uwe gesontheyt. dubbelde reden, jae driedubbelde heb ick om dit te wenschen, om uwen 't wil, om mijnen 't wil en om d' uwe. die groote God, die doot en leven in sijne hand heeft, sal, soo ick vastelyck vertrouwe, onse wenschen en gebeden verhooren. Hoe weijnich vind'mer, die de deuchd en een deuchdlyck leven met verstant en ongemaeckt beminnen, en beleven! God geve dan u en ons genade en gelegentheyt tot uytvoering van dit heijlich voornemen’[1]. - Uit eenen lateren brief[2] blijkt dat Brandt herstellende is, want Leuding schrijft: ‘ick wensche en vertrouwe dat uwe gesontheyt van dach tot dach aenwasse’. Hij wenscht hem ‘hoe lang hoe meerder gesontheyt’ toe. In dien brief is geen sprake meer van vrees en bezorgdheid.

Carolus Niellius was, zooals op de vorige bladzijde, noot 2, is gemeld, den 27 December 1652 overleden, en Brandt maakte twee gedichten (bijschriften) op zijne afbeelding. Waarschijnlijk werd er

1) Ook deze brief is vóór 27 December 1652 geschreven, want men leest er: ‘D. Niellius en D. Prevostius blyven noch in deselve staet.’
2) Deze brief is blijkens den inhoud geschreven vóór den Kerstdag van 1652. Er wordt in gemeld dat drie Remonstrantsche predikanten gestorven waren, nl. D. Leur [Joannes Leurius], Stedom [Egbertus a Stedum] en Poliander [Johannes Polyander]. Ik vermeld dit, omdat in J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, bl. 241 opgegeven wordt dat Polyander ‘waarschijnlijk’ in 1653 is overleden, en hier blijkt dat hij in 't laatst van 1652 is gestorven.

een portret van Niellius in den handel gebracht, en zou Brandt daarvoor een onderschrift leveren. Beide verzen vindt men in Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 457. Een van beide was reeds in 1653 uitgegeven in het Tweede Deel der *Verscheyde Nederduytsche Gedichten*. Zie *Bijdragen*, II, 37. - Over deze zaak schreef J. Leuding aan Brandt het volgende:

'Het gedicht, dat u.e. op D. Niellius gemaeckt heeft, is een weijnich verandert, of liever daer is iets bijgevoegt; doch weet ick niet of u.e. behagen sal. Mr Cornelis meende datmen oock daer in behoorde uyt te drucken dat hij eerst te Ceulen onder 't kruijs, daer nae tot Uytregt gepredickt heeft. dit is soo gevonden:

dit is Niel, die vol van vuyr en Godlijck licht,
den Rijn heeft onder 't kruijs en buijten 't kruijs gesticht.
't Is die Niel wiens raet en -

Praevostius meent sulx te duijster te syn, hoewel mij dunckt dat sulcke duijsterheyt in sulcken gedicht lydely[ck is]. of soude u beter dit behaegen:

dit is Niel, die vol van vuyr en Godlijck licht,
en Keulen onder 't kruijs en Uytregt heeft gesticht.

of vind u.e. beter, schrijft doch terstont antwoort. nog meenen sommige dat *Gommers* scheursucht wat te odieus is. men sou konnen seggen, valt mij in, *bitse* scheursucht generaliter of iet desgelijx. antwoort uw oordeel.'

Met deze regels kan men, als men verlangt te weten wat Brandt overnam, vergelijken Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 457; het Tweede Deel der *Versch. Ned. Ged.*, 1653, bl. 222 vg., en *Bijdragen*, II, 37. Een raadsel blijft het waarom onder een gedicht, dat reeds vóór 21 October 1653 bestond, in Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 457 de datum 10 Augustus 1654 kan staan.

Een onderzoek van den inhoud der brieven van J. Leuding leerde ons dat de volgorde in den *Catalogus van Handschriften* moet zijn: 1399, 1397, 1394, 1395, 1396, 1398.

XVIII.

Van Arnout Hellemans Hooft vinden wij de vier volgende brieven[1)] aan Brandt. Voor de kennis der verhouding tusschen Brandt en den zoon van den Drost (zie *Bijdragen*, II, bl. 10, 11 en 12) zijn de overigens weinig belangrijke brieven goede bijdragen.

Eerwaerde heer, gu[n]stige vriendt,

Het 1ste deel van Bor heb ik de schipper van myn moeders laten halen; dewijl myn kneght van huijs is; en wenschte wel dat de schipper de brieven, daar ik op diende te antwoorden, 's sondaghs, of altoos vroeger bracht, indien 't zoo weesen kost. Dat er ijets aan is, dat die van de Pauselyke gezintheijt eenige burger voordeden (voor die geen die noch geen burgers zyn) zoude belet werden, meen ik zeeker te weesen: doch hoe ver dat dat gaat, en of daar een plakkaat van is, kan ik niet zeggen, maar wel vernemen, dat het ook andere gezintheeden zoude raaken, meen ik ook valsch te zijn: immers oordeel' ik het niet quaadt: U.E. zal zeggen hoe dus: ik meen niet quaadt voor Hollandt, en andere gematighden, en U.E. zal zeeker bevinden dat wij nooyt tot die maght zouden gekoomen zyn, hadden andere landen niet naauwer in dat stuk gezien. Ik heb alreeds te veel hier van geschreeven, en wil daar liever van spreeken. U.E. gelieve alleen wel te distingueren, en ghij zult het anders inzien: een particuliere stadt of landtschap aan een particuliere gezindtheyt: daar is geen consequentie; immers zoo weijnigh dat ik mijn zaak daar niet mede in comparatie zoude willen stellen. De 1000 gl. zal ik U.L. toekomende maandagh zenden, om de obligatie op der Goude weeder aan mij te laten koomen, zoo

1) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Cat. van HSS*., No. 1342 tot en met l345. - Verder vindt men nog eenen Latijnschen brief van Arnout Hooft aan Brandt (van 29 Maart 1667) achter de Haes' *Leven van Geeraert Brandt*, bl. 132 vg. (Zie *Bijdragen*, II, bl. 178).

Cornelis Janszoon noch van die resolutie blijft, en dit bijgaande gelieft te teekenen[1]. Blijve vordere,

U.E. Toegedaanste, dienstwillighste Arnout Hellemans Hooft.

Amsterdam, den 10 Juli 1656.

Ik zoude ook een briefjen van mijn handt hier bij gegeven hebben dat ik de obligatie van f. 1000 ontfangen had, doch dewijl niemant de f. 1000 uyt myn obligatie zoude kunnen eysschen zonder de obligatie op 't lant te restitueeren, heeft het my onnoodigh geacht, doch zal 't doen, als 't die vrient gelieft. Myn swager van der Houven[2] is noch niet t'huijs. broer en suster Cloek[3] zyn eergisteren van buyten gekomen, en gaander morgen weer naa toe.

Eerwaerde heer,

Ik heb al gedreijght om U.E. te komen begroeten in u nieuwe woonplaets, en met een briefje geluk te wenschen, gelijk ik in mijn hart doe[4]; doch heb het al wat uijtgestelt, om dat ik daght dat U.E. wat beeter op zijn stel zoude zijn; nu kom ik om U.E. te bedanken voor de gifte van het boek[5], dat U.E. mij heeft gelieven te vereeren, en U.E. geluk te wenschen met eene; het boek is in zigh zelven van groote waerdij zonder

1) Brandt schijnt dus Arnout Hooft te hebben geholpen om te Nieuwkoop of in de buurt goede hypotheken te krijgen. - Op dezen brief steunt waarschijnlijk de mededeeling, waarover in *Bijdragen*, II, bl. 10 sub *a* gesproken is.
2) Dat is dus de 'broeder', die in *Bijdragen*, II, bl. 92, noot 4, laatste regels, vermeld is. Mij is onbekend of het dezelfde is als Mr. Apero van der Houve, die in Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 424 genoemd wordt.
3) Zie beneden, onder No. XIX.
4) Zie boven bl. 65, noot 3.
5) Het is niet uit te maken welk boek bedoeld is. Ook is het niet zeker dat het juist een door Brandt geschreven of uitgegeven werk moet zjjn.

twijfel, maer 't bekende hart van den geever is mij ongelyk veel aengenamer, en wensch dat ik maer gelegentheyt moght hebben om dat te kunnen toonen, en U.E. zoude aen 't mijne niet kunnen twyfelen. Mijn vrouw gaet met haer eene voete in 't bedt, Godt geve zoo 't ons zaligh is, niet in 't graf; hij kent de mensch, en weet alleen wat best is, en dat ik ben

Eerwaerde heer,
U.E. Toegedaenste, verplichste
Arnout Hellemans Hooft.

Amsterdam, den 18 Sept. 1660[1].

Mijn heer,

Ik vint mij altijt in veelen deelen aen U.E. verplicht, maer *op*[2] nieuws, nae zoo vriendtlijke onthalingh, door het zenden van *de* gewenschte catalogus, en voornaemlijk door de hartelijke uijtdrukkingen van goeden wil in U. aengenaemen brief van den 13 deeze*r*. Ik vind' altijt het beste en makkelijkste, mijn op diergelijke uijterlijkheeden gerust te stellen, doch zoude op de uwe en andere beproefde vriendtschap, als 't pas gaf, mijn meer derven betrouwen; dit is n*og* van 't kleijnste goet, mijns oordeels, dat ik hier niet in misgedeelt ben, immers dat ik het mijn inbeeld'. U.E. verzeekere zich dat ik geen minder genoegen vind in de lust van myn vrienden goet te doen, en alhoewel ik hier in te kort schiet door gebrek van kraght, zoo is mijn echter een groote troost te denken: In magn*is* voluisse sat est. De boodtschap van het gelt is aen nicht Hassela*er* wel gedaen[3].

1) *Het adres luidt:* Aan den eerwaerden heer, Mijn heer Gerardt Brandt, bediener des H. woorts, in de Remonstrantsche gemeente, op de vullerswael, tot Hoorn.
2) Daar het papier afgesleten is, is hier en daar een woord of een gedeelte van een woord naar gissing ingevoegd, en hier cursief gedrukt.
3) De eerste vrouw van Pieter Corneliszoon Hooft heette Christina van Erp. Hare zuster Geertruy van Erp was gehuwd met Nicolaes Hasselaer, Majoor der Stadsmilitie. Zie *Het Geslacht Hooft, door J.A. Alberdingk Thijm en A.A. Vorsterman van Oyen*, bl. 8 en 14.

Myn swaeger Cloek is zoo ver al zukkelend' gekomen, dat hij gisteren (nae de laetste instortingh, die echter zoo swaer niet geweest is dan de voorgaende) voor de eerste reyze weer de straet betreden heeft: suster is mede (Gode zij des dank en lof) vrij wel, en gaet al over huijs eenige dagen herwaerts; t' is altoos zoo ver dat wij huijden de voeten weer onder hun taefel gehadt hebben, ik hoop dat zij 't eerstdaeghs ons zullen vergelden. Met ons huijsgesin is het, Godt lof, heel wel; onse Leonoortje[1] heeft alleen een anderendaeghsche koorts. D' Hr Willem Schrijver, d'heer van Polsbroeks swager, is gisteren begraven. Cornelis de Groot is voorleede saterdagh in den Bosch, naer een ziekte van 2 of 3 dagen, gesturven, en zal tot Delft begraven worden: zijn offitie van Landt-drost in de Meijerije is gegeven aen een heer van Dort, zijn capiteijns ampt (voor 3 weeken hem gegeven voor zijn gedeelte in de pretentie tegens de stadt Rotterdam en den Staet) is noch vacant. Wij doen al t' samen onse dienstbiedeniss, en blyve altijt,

Myn heer,
U.E. Toegedaenste vrient,
Arnout Hellemans Hooft.
Amsterdam, den 21 Oct. 1661[2].

Eerwaerde heer,

Ik heb al van tyt tot tyt gehoopt U.E. eens hier te zien, ondertusschen heb ik nalaetigh geweest U.E. te schrijven, ook heb ik weynigh stofs gehadt; nu dunkt het myn de pyne waert. Mevrouw de Groot heeft myn gezeijt dat het Octroij[3] voor U.E. veirsen verkregen is, zoo ras zal dien heer niet hier zijn (dat' ik op Paesschen schat) of zal het zien te bekomen, te

1) Eleonore Hooft was geboren den 28 October 1658. Zij is jong gestorven. Zie *Het Geslacht Hooft, door J.A. Alberdingk Thijm en A.A. Vorsterman van Oyen*, bl. 15.
2) *Het adres luidt:* Mijn heer, Mijn heer Gerardt Brant, bediener des H. woorts in de Remonstrantsche gemeente, op de vullers-wael, tot Hoorn.
3) Het octrooi of privilege is verleend den 24 Maart 1664.

betaelen, zijn E. daer voor bedanken en U.E. toezenden, met meer lust als ooijt om te toonen dat ik ben,

Eerwaerde heer,
U.E. Toegedaenste dienstwillige
Arnout H. Hooft.
Amsterdam, 2 April 1664[1].

XIX.

In de Bibliotheek der Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam zijn 35 brieven aanwezig, die volgens den *Catalogus van Handschriften* dier verzameling (No. 830) alle aan Geeraerdt Brandt zijn gericht.

Het Kerkbestuur der Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam stelde mij in de gelegenheid deze brieven, evenals de vele andere, waaruit ik reeds zoo veel heb vermeld, te Groningen te lezen en te bestudeeren. Aan dat Bestuur breng ik mijnen hartelijken dank voor de mij bewezen welwillendheid. De Heer J.H. Maronier, Predikant bij die Gemeente, en een der Bibliothecarissen harer verzameling, heeft mij herhaaldelijk een aantal nummers tegelijk gezonden; en ik heb hem gewis in 1883 en 1884 vrij wat moeite en drukte veroorzaakt. Zijne hulpvaardigheid zal ik niet vergeten. Ik hoop dat hij zich er over zal verheugen er toe te hebben medegewerkt dat de kennis, die men heeft van den kerkhistorieschrijver Brandt, nu door het bekend worden van een aantal totnogtoe onuitgegeven stukken[2] veel grooter is geworden.

De 35 brieven van Cornelis Cloeck zijn zeer onduidelijk geschreven, en hebben blijkbaar in vroegeren tijd door vocht en afslijting vrij veel geleden. Het onderzoek was dan ook zeer lastig.

1) *Het adres luidt:* Aen den eerwaerden heer, Myn heer Gerard Brandt, bediener des H. woorts in de Remonstrantsche gemeente tot Hoorn.
2) Dr. G.M.C. Loeff heeft deze brieven niet gekend, toen hij in 1864 zijne dissertatie over *Den Nederlandschen Kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt* schreef.

Ik was verplicht al de brieven af te schrijven en soms nog door conjecturen aan te vullen.

Bij het onderzoek bleek mij dat één der brieven, en wel de drieëndertigste, door Cloeck den 4 Maart 1689 niet gezonden is aan Geeraerdt Brandt, die toen reeds was overleden, maar, zooals ook op het adres staat, aan Geeraerdts zoon, Joannes Brandt, toen Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te 's-Gravenhage. Er blijven dus 34 brieven over.

Over Cornelis Cloeck en zijne betrekking tot Brandt is in *Bijdragen*, II, 32 vg. reeds het een en ander medegedeeld, waarnaar hier verwezen wordt. Cornelis Cloeck was geboren den 20 September 1622 en Geeraerdt Brandt den 25 Juli 1626. Tusschen den zoon van Mr. Pieter Cloeck[1] en den zoon van

1) In *Het Geslacht Hooft, door J.A. Alberdingk Thijm en A.A. Vorsterman van Oyen* leest men op bl. 9: 'Jannetje Cornelisdochter Hooft, [de dochter van Cornelis Pieterszoon Hooft en volle zuster van den dichter Pieter Corneliszoon Hooft], geb. 1595, trouwt 28 Juni 1615 Mr. Pieter Cloeck, geb. 7 Jan. 1589, wierd A^{o} 1649 Raad en Schepen te Amsterdam, zoon van Jan Claeszoon Cloeck, en van diens tweede vrouw Trijntje Gijsbertsdochter Koninck, van Dordrecht, weduwnaar van Margaretha Oyens (die zonder kinderen stierf); hij gedroeg zich uitstekend bij den aanslag op Amsterdam in 1650 en stierf 5 Dec. 1667. Winnen 9 kinderen.' - Uit deze opgave blijkt dus dat de dichter Pieter Corneliszoon Hooft een oom was van Cornelis Cloeck. - De in *Bijdragen*, II, 33 uit Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 421 vermelde sterfdag van Mr. Pieter Cornelis Cloeck, nl. 10 December 1677, komt niet overeen met dien in de genealogie. - De kinderen van den dichter Pieter Corneliszoon Hooft waren dus neef en nicht van Cornelis Pieterszoon Cloeck. Daarom wordt Mr. Coenraed Burgh, die met Christina Hooft Pietersdochter getrouwd was, in Cloecks brief van 14 Januari 1666 'Neeff Burgh' genoemd. Cloeck schrijft in dien brief aan Brandt: 'dat Neeff Burgh, naer veele moeijtens soo van dese Stadt als der gemeijne provintie van Hollant, eijndelijck groot Thresorier generael is geworden sal U. E^{t}, vertrouw ick, reets uijt de Courante verstaen hebben. Sijn E^{t} deed' mij gisteren d'eer mij, nevens Nichte sijne huijsvrouw, te komen besoecken, en seijde mij dat hij metten eersten naer den Haech, met sack en pack, meijnde te vertrecken. Godt verleene sijn E^{t} goede reijse en dat hij de voornoemde importante chargie met eere, genoegen en luste, mitsgaders ten dienste van het gemeijn Vaderlant, veele jaren mach bedienen.'

den horlogemaker Brandt schijnt reeds vroeg vriendschapsbetrekking te hebben bestaan. Die vriendschap zou later toenemen. Johanna van der Hoeve was eene vriendin van Suzanne van Baerle, de dochter van den Amsterdamschen professor. Zie *Bijdragen*, II, 31, 32, 92 vgg. Toen nu Johanna van der Hoeve getrouwd was met Cornelis Cloeck, werd gewis door dat huwelijk de betrekking tusschen Brandt en Cornelis Cloeck nog versterkt.

Eene zuster van Johanna van der Hoeve, Maria, huwde in 1655 met Arnout Hellemans Hooft (zie *Bijdragen*, II, 92 vg.). Cornelis Cloeck en Arnout Hellemans Hooft waren dus volle neven en zwagers[1)].

Het is bekend dat Brandt op verzoek van Cornelis Cloeck een vertoog of 'Onderzoek' schreef over de vraag of een Remonstrant 'zijne vergadering uit eenige inzichten mag verlaten, en by de Contraremonstranten of ter preke of ook ten avontmael gaen'. Dat 'Onderzoek' werd later, in 1657, uitgegeven onder den titel *Verlaet uw eigen Vergaederinge niet*. Zie boven, bl. 57 vg.

De Haes zegt in zijn *Leven van Geeraert Brandt*, bl. 19 vgg. dat het vertoog 'werdt uitgegeven door J. Neranus, Remonstrantsch predikant op d'Oude Wetering, die 'er een opdraght voor schreef'. En dan vervolgt hij: 'Dit ["Onderzoe"] was eigenlijk een antwoort op zekere vragen, hem voorgestelt door den weledelen heer Kornelis Kloek, toen Advokaet en namaels President schepen, Raet en Bewintheer der Oostindische Maetschappy t'Amsterdam, een man niet min voortreffelijk in effenheit van zeden, onberispelijk leven en overfraeien geest, dan in achtbaerheit van afkomste: bestaende velen doorluchtigen geslachten en onder andere afdalende van den naemhaftigen stam der Hoofden, waer uit de groote Burgermeester Kornelis Pietersz. Hooft, des Drossaerts vader, over hem grootvader stondt; van

1) In de brieven van Arnout Hellemans Hooft aan Geeraerdt Brandt wordt ook over Cornelis Cloeck gesproken. Zie boven, bl. 119 en 121.

welken uitstekenden man de glinsterende deugden met nogh louterer glans dan de naem in dezen neef en naemgenoot hebben geblonken. Dees hadt met Brandt al overlang groote gemeenzaemheit: welke bant van vrientschap vaster geknoopt door zijn huwelijk met Joffrou Joanna vander Hoeve, vrou van uitnemende begaeftheden, niet gebroken werdt dan door de doot mijns grootvaders [Geeraerdt Brandt]; waer na hy de zelve weldaden, die den overleden aen hem verknocht hadden, aen de kinderen bleef bewijzen: gelijk dan ook zijn allerdeugtzaemste gemalin aen mijne moeder Kornelia Brandt, over wiens doop zy als getuige gestaen hadt, meenigvuldige tekenen eener gunstige genegenheit gegeven heeft. Zulx mijn plicht zoo wel als de voeglijkheit der zake vereischte, dat dit edel paer een eerlijk blat in dit Leven van mijnen grootvader gegunt wierde. Voor dezen heer dan, in dien tijt geschapen eerlang d'aenzienlijkste ampten in zijn vaderlijke Stadt te bekleeden, werdt dit onderzoek gestelt, 't welk echter zijn doorzichtigh oordeel nogh niet teenemael voldeedt; gelijk hy dan nogh sommige zwarigheden op papier stelde en Brandt voorwierp, die ze door een tweede schrift uit den wegh ruimde en hem ook zoo verre overtuigde, dat hy volstandigh de vergadering der Remonstranten bleef bywonen en in dat gezelschap jaerlijx de heilige ceremonie des Avontmaels vieren tot het einde zijns levens toe; dat hem in zijne vorderinge ook noit den minsten hinder heeft toegebracht: 't welk hier aengeroert moet zijn ter eere van de doorluchtighste Regeerderen der doorluchtighste stadt in Nederlandt, die in 't stuk van gematigtheit in Godtsdienst met voorgaen aen alle andere Hollantsche steden altoos eenen heilzamen wegh gewezen hebben.'

Hier brengt Joan de Haes aan de 'Regeerderen der doorluchtighste stadt in Nederland' eene 'eere', die ze niet verdienen. Had hij zijns grootvaders *Poëzy* nauwkeuriger doorgelezen, dan zou hij bemerkt hebben dat deze integendeel klaagde dat Cloeck, juist omdat hij zijne ingenomenheid met de richting der Remonstranten niet verborg, zoo laat eerst 'Raad' der stad Amsterdam was geworden. In de in *Bijdragen*, II, 33 geciteerde plaats wordt door Brandt van Cloeck gezegd, dat hij

een man is,

‘Die, lang geweert, den haat ten lesten
Heeft overleeft, den vuilen nyt
Met zachten moede, zonder spyt,
Verachtte, en overwon met lyden;
Die zich nooit schikte naar de tyden
Om naar een hoger ampt te staan,
Noch daarom aan de handt wou gaan.
Onkreukbaarheit, die hoog te loven,
Hem hadt verachtert en verschoven.’

Nu deze woorden van de Haes dus verbeterd zijn, kunnen we tot Brandts ‘Onderzoek’ terugkeeren. Brandt had dan op verzoek van Cornelis Cloeck de vraag beantwoord, die in vele opzichten voor Cloeck niet onbelangrijk was. Dat antwoord van Brandt schijnt in 1654 te zijn geschreven. Daarop doelt de volgende brief van Cornelis Cloeck.

Eerwaerde Heer en Vrient,

dat ick dus lange gewacht hebbe met antwoorden op den brieff, die het Uw. Eerw. gelieft heeft, nevens het bondich en welgestelt antwoort op mijne vragen en voorstellingen, mij toetesenden, is bijgekomen, vermits ick gehoopt en gemeijnt hadde van dach tot dach tijt te sullen vinden, omme U. Eerw. niet alleenlijck te bedancken voor de genoomene moijte, gelijck ick van harten doe bij desen; maer oock omme met eenen aen U. Eerw. over te brieven eenige mijne bedenckingen op het voorsz. antwoort, en sulx U. Eerw. bedanckende voor d'eerste, de tweede weldaet te vergen tot mijne en andere vrienden hare onderrechtinge. maer vindende tot noch toe mij in mijn hoope en meijninge bedrogen, en vooreerst mede noch geen tijt en gelegentheijt tot sulx te verrichten te gemoet siende, wegens verscheijde beletselen, soo hebbe ick echter niet langer derven noch willen uijtstellen U. Eerw. provisionelijck te bedancken en te doen weten dat ick met d'eerste gelegentheijt opt papier en U. Eerw. t huijs meijne te brengen de consideratien, die ick op U. Eerw. antwoort hebbe; niet twijffelende off U. Eerw. sal mij wel een weijnich

suckelens ten besten houden, daer mij soo veel tijts door mijne liefste vrindin[1] en nieuwe en oude vrienden ontdragen wert, dat ick nauwelijx soo veel kan vinden, als noodich is om mijne nootsaeckelijckheden bequamelijck te verrichten, en U. Eerw. ter loop te verseeckeren dat ick ben en blijve, naer groetenisse aen U. Eerw. huijsvrouw,

Eerw. Heer,
Uw. Eerw. dienaer en vrient,
Corn. Cloeck P.F.[2]
In Amsterdam, desen 13 Maert 1655.[3]

Brandt was nog al tevreden over het antwoord, dat hij aan Cloeck gegeven had, en liet het aan zijne vrienden lezen. De deskundigen vonden het om inhoud en vorm ‘waerdig om d' een of d' ander tijt gedruckt te werden.’ Zie boven, bl. 57 vg.

De ‘bedenckingen’ van Cloeck lieten lang op zich wachten. Eerst in Juli 1656 zond hij ze aan Brandt met den volgenden brief.

Eerwaerdige Heer en Vrunt,

Verleden weecke hadde ick gehoopt d'eere van uw geselschap en daer door gelegentheijt te sullen hebben om U.E. persoonlijck te behandigen 't gene ick tegenwoordich oversende. 'T sijn de Bedenckingen op uw Antwoort, die ick U.E. over lange toegeseijt en belooft, doch nu eerst hebbe konnen doen sien. Verscheijde saecken en besicheden hebben mij belet mijn woort te houden en gemaeckt dat ick mijn schult niet hebbe konnen betalen als vrij later als wel behoort hadde, en bidde ick dat U.E., naer sijne gewoonlijcke heusheijt en bescheijdenheijt, mij sulx gelieve ten goeden te houden; op belofte dat ick mij hiernaermaels beter sal quijten int gene U.E. van mij sal gelieven

1) Het schijnt dat Cloeck toen nog niet getrouwd was.
2) P.F. = Petri Filius. Soms ook P.S. = Pieters Soon.
3) *Het adres luidt:* Eerwaerdige Godvruchtige Hoochgeleerde Heer Mijn Heer Gerrit Brant, bedienaer des H. Evangeliums in de Christelijcke Remonstrantsche gemeijnte, Tot Nieukoop.

gedaen te hebben, vermits ick maer eenmael hoope te trouwen. Vaertwel en groet uwe Alderliefste wederhelfte van wegen

Eerwaerdige Heer en Vrunt,
U.E. dienstw. dienaer
Cornelis Cloeck P.F.
In Amsterdam, desen 31 Julij 1656.[1)]

Brandt beantwoordde die bedenkingen met het zenden van eenige ‘Aenmerkingen’ op die zwarigheden. Cornelis Cloeck schreef hem daarop het volgende:

Eerwaerdige Heer en Vrunt,

Hiernevens sende ick aen U.E. wederom te rugh, volgens mijne belofte, de antwoort bij U.E. gegeven op seeckere vrage, raeckende gemeijnschap der Remonstranten met hare partijen, behoudens het Remonstrants gevoelen.[2)] 'k sal U.E. nu niet in 't brede schrijven de gedachten, die ick nopende dit werck hebbe, vermits ick van daech over acht dagen (soo 't Godt belieft) hoope aen den Rhijn te komen, en alsdan gelegentheijt te vinden omme met U.E. mondelinx diesaengaende te spreecken. alleenlijck sal ick alsnu met drie woorden seggen dat ick het selvige, gelijck als al 't gunt van U.E. komt, seer wel gestelt vinde. de aenmerckingen, die U.E. gemaeckt heeft op mijne bedenkingen, hebbe ick tot noch toe de tijt niet gehadt omme met aendacht te examineren, alsoo ick een wijle tijts buijten stadt ben geweest, en in stadt verscheijde beletselen gehadt hebbe; doch te Swammerdam met lieff komende hoope ick U.E. te seggen off en hoeverre het mij voldoet off niet. 'k hadde gemeijnt met desen aen U.E. overtebrieven het nieus, 't geene wij gehadt hebben dese verledene weecke, maer vinde soo weijnich seeckerheijts, dat ick raedsaem vinde, omme U.E. niet te abu-

1) *Het adres luidt:* Eerwaerdige Godtvruchtige Hooggeleerde Ds. Gerard Brant, bedienaer des H. Evangeliums in de Remonstrantsche gemeijnte, Tot Nieukoop.
2) Dit is gewis het ‘Naeder Onderzoek’, dat achter het ‘Onderzoek’ in 1657 werd uitgegeven. Het is den 24 Maart 1656 voltooid. Zie bl. 80 van het Traktaatje *Verlaet uw eigen Vergaederinge niet*.

seren, daer van voor dees tijt niet te reppen, wachtende op betere gelegentheijt. Ondertusschen sal ick U.E. iets seeckers seggen, doch dat al out is, dat's, dat ick ben en altijt hoope te blijven

Eerw. Heer en Vrunt,
U. Eerw. oprechte en dienstw. Vrunt
Cornelis Cloeck P.F.
In Amsterdam, desen 28 Augusti 1656.[1)]

Brandt besloot in dezen tijd zijn ‘Onderzoek’ uit te geven, na het eerst nog, misschien[2)] op raad van Joannes Naeranus, predikant te Oudewetering, te hebben omgewerkt[3)]. Diezelfde Naeranus schreef er een voorbericht voor, in den vorm van eene opdracht aan Gedeon Colterman. In dat voorwoord, gedagteekend 16 Januari 1657, doet hij het voorkomen alsof hij het buiten weten van den auteur uitgeeft. Hij zegt: ‘Dit Tractaetje heeft d'Auteur, mijn Confrater, my gegeven om te lesen. Ick verstoute my, ongevraecht ongeweigert, op mijn ban en boete, en geve het in den druck, om gelesen te werden van alle onse Lantsluyden, die lesens en leerens gesint zijn; met naemen die van onse gesintheyt en geselschap sijn.’ Dat Brandt er zeer

1) *Het adres luidt:* Eerwaerdige Godtvruchtige Hooghgeleerde Ds. Gerard Brant, dienaar J.Ch. in de Remonstrantsche gemeijnte, Tot Nieukoop.
2) Wie later den inhoud van dit werkje van Brandt mocht willen bestudeeren moet letten op Brandts nog in HS. aanwezige en hier door Cloeck vermelde *Aenmerkingen*. Zie *Navorscher*, X, 4; Rogge's *Beschrijvende Catalogus van de Pamfletten-verzameling van de Boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*, Stuk I, Afd. I, bl. 171, noot 3; den *Catalogus van Handschriften op de Bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam*, No. 120; en Dr. G.M.C. Loeff, *De Nederlandsche Kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*, bl. 21, noot 3. (Deze meent ten onrechte, dat ‘het geschrift niet tot ons gekomen is.’) - Ook zal dan dienen onderzocht te worden No. 429 van de Handschriften der Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. Dat nummer is in den *Catalogus* vermeld als: ‘J. Naeranus, Aanteekeningen op een Remonstrantsch geschrift van een zijner vrienden, 1656.’
3) Dat kan blijken uit den datum, die in dit werkje van Brandt onder het ‘Onderzoek’ staat. Volgens het hier vermelde is het ‘Onderzoek’ in 1654 of in 't begin van 1655 geschreven, en in den gedrukten tekst staat er onder: 6 Januar. 1656.

voor was dat het ‘Onderzoek’ werd uitgegeven, en dat hij om ons onbekende redenen Naeranus aanspoorde zich te haasten, blijkt uit drie brieven van Naeranus aan Brandt[1].

In Januari of in 't begin van Februari 1657 verscheen het werkje onder den titel *Verlaet uw eigen Vergaederinge niet*. Het werd uitgegeven ‘Tot Amsterdam, Voor Jan Rieuwertsz., Boeck-verkooper, in Dirck van Assen-steegh, in 't Martelaars Boeck’.

Brandt zond het Traktaatje aan eenige vrienden ten geschenke. Boven is (bl. 58 en bl. 103, noot 1) medegedeeld wat J. Cuijleman den 26 Februari 1657, en Gideon Curcellaeus den 16 Februari 1657 over dat werkje schreven. Op bl. 98 vgg. kan men het oordeel van Adriaen Paets, van 27 Februari 1657, lezen. Hij twijfelt ‘of de vrager voldaen sal sijn’, en geeft de gronden voor zijnen twijfel op.

De vrager, Cornelis Cloeck, had Brandt zijn oordeel reeds medegedeeld. Hij schreef:

Eerwaerde Heer en Vrunt,

Aleer mij verledene maendach uw brieff met het ingeleijde vaers[2] behandight wierde, hadde Jan Henrixsz[3] mij al versien van het Tractaetje, dat U. Eerw. de moijte genomen hadt mij daernevens toetesenden. 'k ben geensints verwondert geweest te sien dat het gene alleenlijck inter nos privatim verhandelt was door den druck gemeen gemaeckt was; vermits ick, voor desen verstaen hebbende dat dese dingen aen verscheijde andere Remonstrants gesinde persoonen gecommuniceert waren, lichtelijck konde gissen dat daer onder wel ijmant soude gevonden werden, dien den ijver voor de goede saecke soude doen doen 't gene ick

1) In de Bibliotheek der Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschriften*, No. 1458 en 1459. Brieven van 1 September, en 7 en 12 December 1656. Ook Naeranus begrijpt niet waarom Brandt zooveel haast heeft met het uitgeven van het ‘Onderzoek en Naeder Onderzoek.’ - Dr. G.M.C. Loeff, *De Nederlandsche Kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*, bl. 13 heeft op Naeranus' woorden vertrouwd, en heeft vermeld dat het werkie ‘buiten weten des schrijvers werd uitgegeven’.
2) Zeer waarschijnlijk het vers tegen Westerbaen. Zie boven, bl. 80, 81 en 100.
3) Zie boven, bl. 58, 59, 112, noot 4, en 186, noot 3.

meijnde dat voorsichtelijcker gelaten konde werden. 'k wil gaerne gelooven dat het om mijnent wille geensints is geschiet, maer om andere, die vrij verder gaen, en meer doen als twijffelen, en vinde derhalven geen reden om 't selvige te misprijsen (alhoewel ick van gevoelen ben dat die maniere van doen in dese tijt weijnich vruchten sal doen), nademael ick vastelijck vertrouwe dat het met een goet insicht is gedaen, en sie dat U. Eerw., wiens kennisse beter en grondiger, en oordeel in saecken van die natuijre gesonder gehouden moet werden als 't mijne, van ander gevoelen is. Alleenlijck versoecke ick dat U. Eerw. volgens sijne beloften gelieve sorge te dragen dat mijne antwoort soo verre niet gebracht mach werden. 'k soude niet garen in den druck komen om verscheijde redenen, die my soo scrupuleus maecken dat ick U. Eerw. wel derve verseeckeren dat ick om geen andere consideratie tot noch toe gelaten hebbe mijne wederantwoort vaerdich te maecken als uijt vrese, dat bij dees ofte die occasie, oock buijten u versuijm, het selvige mochte onder vreemde handen en alsoo onder de man komen. 't gunt ick aenneme U. Eerw. bij gelegentheijt ontwijffelijck te doen geloven. Wij dancken U. Eerw. alle tesamen voor het gesicht van uw vaers, daerin wij soo wel uwen Rijmkundigen geest als ijver voor de goede saecke met vermaeck hebben kunnen speuren. Hierin geslooten is een weijnichje gelts voor Maijke nicht wegens 't naijen van hemden, gelieft haer sulx te doen behandigen en mij te houden voor

U. Eerw. genegene en dienstw. Vrunt
Cornelis Cloeck P.F.
In Amsterdam, desen 19 Feb. 1657.[1)]

Het bleef natuurlijk niet onbekend wie de vrager geweest was.

Daardoor werd nu ook de vriendschap van Brandt en Cloeck meer algemeen bekend. Men wendde zich soms tot Brandt om iets van Cloeck te vernemen of te vragen, of men deed bij Cloeck een beroep op zijne vriendschap met Brandt.

1) *Het adres luidt:* Eerwaerde Godtvruchtige Hooggeleerde Ds. Gerard Brant, predicant der Remonstrantsche gemeijnte, Tot Nieukoop.

Zoo wendde Joannes Naeranus zich den 27 Mei 1659 tot Cornelis Cloeck[1]. Hij wilde hulp hebben voor eene dochter van Paschier de Fyne, en verzocht Cloeck om voorspraak bij Cloecks zwager. Hij twijfelde niet of die 'goede recommandatien' zouden helpen, en voegde er bij: 'Si aegre ferre potes, quod plurimum tribuam tibi, aegre feres quod hoc tibi negotii confidenter facessam homo ignotus, sed notus amico communi, Brantio, quem, quod non parvi facis, eo ipso te facio pluris.'

En den 3 October 1668 schreef diezelfde Naeranus aan Brandt[2] over een jongmensch, die in dienst wilde gaan: 'te rogo, bij mijn Heer Cloeck eens te onderstaen, of er apparentie voor hem soude zijn, om te geraecken aen de charge van een commandeur of chargeant.' En onder dien brief schreef hij: 'An conveniat haec mihi familiaritas, ut amplissimo Cloecquio per te salutem dicam, nescio. Ut eam ipsi optem in annos, usque Nestoreos, convenit certe'[3].

Een tweede gevolg van het bekend worden van den naam van den 'vrager' was, dat Cloeck nu als een vriend en beschermer der Remonstranten beschouwd werd. Zoo schreef Engelbertus van Engelen, van wien wij boven (bl. 63 vgg.) reeds gesproken hebben, den 8 Maart 1668 aan Brandt: 'Daerenboven so hebbe ick [in den winter van 1667-1668] eenighe brieven gheschreeven aen luyden van staet om de selve te verstercken in de belijdenisse van onse waerheydt, en om haer optewecken tot de bevorderinghe van vreede tusschen de verdeelde ghesintheeden. Of ick ijetwes daer meede uytghevoert sal hebben, sal de tijt leeren. D. Pontanus heeft een daer van gheleesen gheschreeven aen de raetsheer Cloeck. Van de andere weet niemant, en misschien so kennen den autheur niet die gheene, aen de welcke sij gheschreeven sijn, also die gheen naem daer onder ghevonden

1) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschriften*, No. 1463.
2) Remonstr. Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschriften*, No. 1464.
3) Ook in eenen brief van Jan Six aan Brandt van 10 Maart 1666 (aanwezig in de Collectie van van Papenbroek in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden) wordt gesproken van den 'Heer Schepen Kloek, die ik weet UE. een groot vrient te zijn'.

hebben, alhoewel sij mij voor deesen seer wel ghekent hebben. ick hebbe gheoordeelt dat wij oock op deese maniere de ghemeene saeck behooren te hanthaevenen.'

In den brief van 15 September 1658 schrijft Cloeck aan Brandt over kerkelijke zaken, en over het nieuws van den dag[1].

Den 19 Juli 1660[2] zond Cloeck aan Brandt uittreksels uit de confessieboeken der stad Amsterdam, in zake Dominicus Sapma, waarvan Brandt later in de *Historie der Reformatie* (IV, 559-577) gebruik heeft gemaakt. Kenmerkend voor Cloeck zijn de volgende woorden uit den brief: "T voorsz. Extract behelst wel geen particulari*teijten*[3], *die* van gewicht sijn, maer sal echter daer toe konnen diene*n om* U.Eerw. te meer te verseeckeren in het geloove, dat dien goe*den* man alle de reste oock ter goeder trouwe en naer de waer*heijt* uijt sijne gevangenisse heeft geschreven, en daer door lichte*lijck* bewegen om eenige van d' aenmerckelijxte saecken dies aanga*ende* in sijne historie ten toon te stellen. Ick hebbe volgens het vev*soeck* van U. Eerw. het gedruckte[4] boeckje (dat mede hiernevens ga*et*) eens deurgeloopen en met een pen op de kant aengehaelt gunt (mijns oordeels) soo uijt de brieven als Remonstrantie daer toe niet ondienstich als mede niet aenstootelijck voor de regeringe

1) Men leest er o.a. het volgende: 'Aengaende de deensche saecken heeft men hier tijdingh van 4 deses uijt Coppenhaven, dat alles daer noch wel stont en de Sweeden vandaer naer Croonenburch sich begeven hadden en op die plaets groot gewelt deden. Alhier is men dapper besich om die verlegene luijden hulp toeteschickken, 2200 soldaten sijn reets naert Vlie, alwaer de Rendevous is tegens den 16. De oorlochschepen in competenten getale sijn mede reet en sullen, soo ick vertrouwe, en weder en wint dienen wil, binnen een dach off drie zee kiesen. Morgen (soo 't Godt belieft) gae ick met de broeders mede derwaerts om een kijckje, en hoop U. Eerw. op mijn wederkomste van den toestant der saecken naerder te verwittigen.' - Vergelijk Wagenaars *Vad. Hist.*, XII, 467.
2) Den 6 Juli 1660 was Joannes Brandt geboren. Cloeck wenscht in dezen brief 'dat de jonge Joannes in daet soo wel als name den ouden Vrunt gelijcke.'
3) Het cursief gedrukte is naar gissing ingevoegd.
4) Zeer waarschijnlijk het werkje, dat in de *Historie dier Reformatie*, IV, 577 vermeld wordt.

alhier soude sijn: mits dat men de heeren bij naem en toenaem niet noeme, en op die voet kan U. Eerw. oock de harde en straffe bejegeningen, oock dreijginge met de pijnbanck (quod species torturae est), wel aenroe*ren* en ten laste brengen van eenige de ijverichste en heevichste onder de heeren. Indien het Godt de Heere belieft, hoope ick d' aenstaende maent eens aen den Rhijn te komen, en bij die gelegentheijt te sien hoe U Eerw. dese en andre gedenckwaerdige saecken, int Jaer 1621 voorgevallen, sal bij een gebracht hebben.'

In 1661 is Cloeck erg ziek geweest. Arnout Hellemans Hooft spreekt daarover in zijnen brief aan Brandt van 21 October 1661 (zie boven bl. 121). Van die ziekte maakt Cloeck ook melding in zijnen brief van 14 December 1661, waarin hij aan Brandt zegt dat zijne ziekte de oorzaak is, dat hij eenige boeken, die hij ten gebruike had, niet vroeger heeft teruggezonden. Hij schrijft daarin ook over de ziekte van zijne schoonzuster Hooft (Maria van der Hoeve): 'De sieckte van Suster Hooft (die, soo ons toeschijnt, merckelijck mindert) is ten deele oorsaecke geweest dat ick niet eer geantwoort hebbe, alsoo ick van dach tot dach hoopte dat Broeder Hooft gelegentheijt soude krijgen om de papieren bij U.E. van hem versocht op te soecken, omme die alsdan te samen met dese nevensgaende te senden. Edoch heeft tot noch toe sulx niet wel konnen doen.'

Brandt hield zich te Hoorn vooral met historischen arbeid bezig, en had in 1663 zijn *Verhaal van de Reformatie in en ontrent de Nederlanden* voltooid. Cornelis Cloeck schrijft daarover in Mei 1663[1] den volgenden brief:

Eerwaerde Heer en Vrunt,

De laetste bladen van uwe aenteijckeningen[2] hebbe ick wel ontfangen en nevens de voorgaende eens ter loops deurgesien, en schijnt mij toe dat U. Eerw. recht anders doet als deurgaens de kenners en liefhebbers van de schilderkonst, die de heerlijxste en best uijtgevoerde stuckken slechte lijsten geven om het ooch

1) Daar het papier afgesleten is, is de dagteekening verloren.
2) Achter het *Verhaal van de Reformatie*.

van de aenschouwers niet afteleijden; daer U. Eerw. een stuck werx, soo bearbeijt en deurwrocht als u Verhael, ciert, om soo te spreecken, met een lijst, die den Leser sal doen twijffelen quo se vertere velit. U. Eerw. toont wel goet vertrouwen van de deucht van haer werck gehadt te hebben, dat sij het selvige met soo een bevallijck bijwerck heeft derven opmaecken sonder vrese dat het daer door soude komen aftevallen. Bij mij leijt het soo (hoe 't andere sullen vinden weet ick niet) dat wij U. Eerw. dubbelen danck schuldich sijn voor sijne miltheijt, die ons een heerlijck kleet van goutlaken, geboort, ten overvloet, met goud' en silvere kanten, geschoncken heeft. Indien dese Eeuw al soo ondanckbaer mochte sijn dat mijne gedachten en woorden met de hare niet overeen quamen (gelyck vertrouw en hoope van ja), soo sijt verseeckert venient seclis tempora seris, die uwen naem sullen grootmaken en buijten vergetenheijt stellen bij alle vredelievende menschen en die de waerheijt soecken, die na de godtsalicheijt is. dit echter weet ick wel, en is U. Eerw^{ts} wit en oogmerck niet, maer alleenlijck de werelt off immers de redelijcke luijden te doen begrijpen dat het eenige geneesmiddel, datter te vinden is, volgens het oordeel van de edelste en grootste verstanden, om de gescheurde Christenheijt te heelen, is de soo langh bij de Remonstranten gepreesen en gepreeckte verdraeghsaemheijt. Godt geve hier toe sijnen segen en de Regenten vreedsame en wijse sinnen, opdat sij een aenvanck makende alhier te lande (gelijck men wil seggen dat gedachten en speculatien by de Hooge Regeringe vallen om het placcaet van tolerantie van den jaere, ni fallor, 1614 te vernieuwen) andere potentaten de wech mogen wijsen tot vrede en allerhande heijl en voorspoet. Ick bevele hiermede U. Eerw. en alle die haer lieff sijn Gode, en blijve

Eerwaerde Heer en Vrunt,

U. Eerw^{ts} Vrunt en Dienaer
Cornelis Cloeck P.F.

In Amsterdam, desen... Maij 1663.[1)]

1) *Het adres luidt:* Eerwaerdigen Godtvruchtigen Hoochgeleerden Heere Gerardt Brant, Remonstrantsch Leeraer, Tot Hoorn.

Brandt ontving in Juli 1663 weer eenen brief over dat boek. Die brief luidt:

Eerwaerde Heer en Vrunt,

Grooten danck hebb' U. Eerw. voor het gesondene en geschoncke Verhael der Reformatie, dat ick laestledene weecke, van buijten t'huijs komende, wel hebbe ontfangen. Het boeck dat verder moeste hebbe ick doen bestellen en goetgevonden het Tresoor van Merula[1] U. Eerw. weder te rugh te senden, om alsoo Boeck met Boeck, Tresoor met Tresoor, en munt met gelijcke munt te betalen. Want inderdaet U. Eerw. sent mij een Tresoor van heerlijcke schatten, dat alle leergierige en vredelievende Christenen op 't hoochste lieff en aengenaem moet sijn. Een dinck alleen isser, daer aen ick vreese dat somige luijden int lesen van u boeck sich souden konnen stooten, namentlyck dit: U. Eerw. set mij soo hooch in sijn voorrede[2] dat luijden die mij kennen, sulx siende, bedencken sullen krijgen off U. Eerw. al heel vrij van alle menschelijcke passien en driften in sijn boeck kan sijn, daer hij die soo duijdelijck in de Voorrede doet uijtschijnen. dan 't gae hier mede soo 't wil, ick verheuge mij altoos dat ick daer in blijckelijcke preuven van uwe vruntschap vinde; die hoe sij grooter is hoe sij oock het oordeel omtrent de waerdije der vrunden meerder gewoon is te benevelen. gisteren heeft mij Jan Hendrixsz doen sien een gedruckt blat van de Castratura Thuani[3], dat mij niet qualijck en beviel. de

1) P. Merulae *Tijdt-tresoor. Leyden*, 1614.
2) Dit *Verhaal van de Reformatie* was opgedragen aan ‘den ernstfesten hooghgeleerden, welwijzen, ende voorzienigen Heere, mijn' Heere Mr. Cornelis Cloeck, Oudt Schepen, Commissaris der zeezaaken, en Bewindthebber van de Westindische Compagnie tot Amsterdam.’ - Zie over die opdracht nog boven, bl. 83.
3) Brandts werkje: *Thuanus restitutus*, sive sylloge locorum variorum, *in historia illustrissimi viri Jacobi Augusti Thuani hactenus desideratorum*. Het boek is in 1663 te Amsterdam uitgegeven ‘sumptibus Joan Henrici Boom.’ Is dit de reeds vaker genoemde Jan Hendrikse (zie boven, bl. 130, noot 3)? - Vergelijk de Haes' *Leven van Geeraert Brandt*, bl. 28. Het daar vermelde jaar 1662 is onjuist. - Deze brief bewijst zonder eenigen twijfel dat de *Thuanus restitutus* door Brandt is bewerkt, en niet door Abraham van Wicquefort, zooals Paquot meende. Zie A. de Wicquefort, *Histoire des Provinces unies des Païs Bas*, I (ed. 1861), p. XXIV.

woorden, daer U. Eerw. van melt Tertianae factionis nomen dedit: cumque eventus[1] etc. hebbe ick in mijnen Geneefschen druck gevonden op het 493 bladt en Letter E van het 110 boeck. U. Eerw. heeft mij de tanden waterich gemaeckt met het vermanen van de Remonstrantsche Historie, die ick wel wenschte dat niet alleen tot de doot van Prins Maurits, maer tot het eijnde toe voltrockken ware. de consideratie off het oijt dienstich sal sijn die int licht te geven en hoe en wanneer hoope ick niet dat U. Eerw. sal doen stilsitten in het vervorderen van dien. Want (behalven dat 't [mijns oordeels] noch te vroech is om daer wel te konnen van oordeelen, soo langh U. Eerw. int vervolgh van sijne historien noch niet verder geavanceert is) soo meijne ick datter redenen sijn te vinden om U. Eerw. wel te vreden te doen sijn, 't sij oock hoe het uijt kome te vallen. Ja vertrouw ick van U. Eerw. edelmoedicheijt dat hij sich bet soude konnen verheugen indien het niet dienstich geoordeelt wierde int licht te geven als andersints. Nademael buijten twijffel in soodanigen gevalle de tijden voor de Remonstranten seer goet en favorabel moesten sijn als wanneer men oordeelen soude het opkrabben van het oude seer schadelijck te sullen sijn. De vreuchde van welck algemeijn welvaren U. Eerw. de moeijte, genomen in het versamelen van soo veele aenmerckens waerdige saecken, te lichter soude doen vergeten. Maer Godt weet off wij soo geluckige tijden sullen beleven, en off het niet wederom noodich soude konnen sijn soodanige schriften de werelt te doen sien, alvoorens U. Eerw. het werck afgeschreven hadde. Ende off het geluck ons al soo lieff hadde, en U. Eerw. selfs niet goet mochte vinden het te doen drucken, venient seclis tempora seris, die off soo geluckich niet sullen sijn off de waerheijt beter sullen mogen hooren, ende het licht op den kandelaer setten, et sic semper honos nomenque tuum laudesque manebunt. En

1) Zie Brandts *Thuanus restitutus*, pag. 96. - De ‘Geneefsche druck’ die van 1626 ‘apud haeredes Petri de la Rouiere.’

schoon dit ontschoot al mede? wat swaricheijt? U. Eerw. weet het oude seggen: In goet en quaet is wil voor daet. Soo moeten alle redelijcke menschen oordeelen, soo soo u gemoet, soo Godt. Waermede U. Eerw. sich in allen gevalle, mijns oordeels, genoechsaem behoort en soo ick hoope sal vernoegen konnen. Ick bevele U. Eerw. nevens sijne lieve huijsvrouw en kinderen in de heijlige hoede des Allerhoochsten, en blijve

Eerw. Heer en Vrunt,
U. Eerw. dienstwillige
Cornelis Cloeck P.F.

In Amsterdam, desen 19 Julij 1663.[1] Broeder vander Houve[2] doet U. Eerw. mitsdesen mede hoochlijck bedancken voor het present.

In September van datzelfde jaar 1663 wordt de volgende brief door Cloeck aan Brandt toegezonden.

Eerwaerde Heer en Vrunt,

Het boeck van Ant. Godeau, genaemt Les tableaux de penitence, dat U. Eerw. Voordesen, soo ick geloove, bij mij gesien heeft, hebbe ic*k*[3] alover lange uijtgeleent en noch niet weder t'huijs gekregen; wa*re* anders t'uwen dienste, nevens mijn gantsche boekerij; doch suster Willemina[4], het selvige boeck onder de hare vinde*nde*, heeft goetgevonden U. E^{t} daer van te dienen voor soo lange sij het selvige van nooden sal hebben. Anders ijets van dien selvig*en* autheur, tot devotie streckende, hebbe ick niet. Maer Juffrouw Maegdalena Baeck[5], alhier op de vloer sijnde,

1) *Het adres luidt:* Eerwaerde Godtvruchtige Hooghgeleerde Ds. Gerard Brant, Remonstrantsch Leeraer, Tot Hoorn.
2) Zie boven, bl. 119, noot 2.
3) Het cursief gedrukte is naar gissing ingevoegd.
4) Zie *Bijdragen*, II, 92, noot 4. Zij wordt ook in den brief van Cloeck van 2 December 1666 genoemd. Toen was zij erg ziek.
5) Zie van Lenneps uitgave van Vondel, III, 167, en *Dietsche Warande* Nieuwe Reeks, III, 388.

als uwen aengenaemen aen mijne huijsvrouw behandight wiert, verstaen hebbende U. Eerw^{ts} versoeck, heeft U. Eerw^{t} beschonken met de twee nevensgaende boecken, namentlijck La poezie de Theophile[1] en Les Pseaumes van den voornoemde Gode*au*, die mijns oordeels seer fraij sijn en de gemeijne verre te boven gaen. gelijck oock les Tableaux de penite*nce* U. Eerw^{t}, soo ick vertrouwe, seer wel gevallen sullen, komende van een van de welsprekenste en beste verstanden *van* onsen tijt. Broeder Hooft heeft eenige boecken, daerom U. E^{t} geschreven had, nevens sijnen brieff met eenich g*elt* (?) daerin, hierbij gevoecht. Dat de Castrature van Thuan*us* langsaem voortgaet, geeft mij geen wonder, maer veel *eer*. dat sij noch eenichsints voortgaet, gemerckt U. Eerw^{ts} veelvuldige en wichtige besigheden, die genoechsaem sijn om een geheel man te occuperen. Mijne huijsvrouwe sent aen d'uw*e* tegens de kraem wat provisie van suijcker tot de kand*eel* en de pappot; en presenteert, soo 't U. Eerw^{t} en huijsvr*ouw* niet onaengenaem is, haren dienst om als getuijge over den doop van het toekomende kint[2] te staen, bij aldien het een dochtertjen is; gelijck ick de mijne aenbiede, ingeval*le* het melioris sexus mochte sijn. Waerop wij bij occasie een kleijn briefjen tot antwoort sullen verwachten, en ondertusschen Godt bidden dat hij uwe huijsvrouwe blijde moeder wil maecken en haer en U. Eerw^{t} verders in sijn heijlige hoede nemen. Ick blijve

Eerw. Heer en Vrunt,

U. Eerw^{ts} dienstw. Vrunt
Cornelis Cloeck P.F.

In Amsterdam, desen 19 Septemb. 1663[3].

Boven is op bl. 121 vg. de brief medegedeeld, dien Arnout Hellemans Hooft den 2 April 1664 aan Brandt schreef over een

1) Théophile Viaud.
2) Cornelia Brandt werd geboren 6 October 1663. Zie boven, bl. 125, da mededeelingen van de Haes.
3) *Het adres luidt:* Eerwaerde Godtvruchtige Wijse Hooggeleerde Heer Ds. Gerard Brant, dienaer Jesu Christi in de remonstrantsche gemeijnte, Tot Hoorn.

octrooi of privilege voor het drukken zijner *Stichtelyke Gedichten*. Over die zaak schreef Cornelis - Cloeck den 22 Februari 1664 aan Brandt: ‘Broeder Hooft heeft mij doen sien U. Eerw^{ts} brieff aen sijn E^{t} geschreven, en, ten ware dat de H^{r} Pensionaris de Groot[1)] van huijs was geweest, wij souden sijn E^{t} al gesproocken hebben wegens de middelen om het octroij op U. Eerw^{ts} Stichtelijcke Rijmen bequaemelyckst te bekomen. Soo haest sijn E^{t} weder in Stadt sal sijn, sullen wij onse plicht diesaengaende betrachten. Sijn E^{t} is ons beijde een goet en familiaer vrunt en onses oordeels de bequaemste om U. Eerw^{t} in die saecke dienste te doen met raedt en daedt. 'k twijffele niet off sijn E^{t} en sal het aen sijn goede wil niet laten ontbreecken, soo, ten reguarde van U. Eerw^{t}, die de goede saecke helpt hanthaven, als onse vrunt- en nabuyrschaps wegen. Soo, boven vermoeden, wij meer hulps van doen mochten hebben om sijn E^{t} te bewegen, den Heer Professor Poelenburch heeft seer groot acces en credit bij hem, en soude (soo U.E. geraden vont die saecke verder te communiceren) wel een goet woort ten besten connen spreecken. Mijn Heer de Groot is een groot vrient van den H^{r} Pensionaris van Neck tot Hoorn, en soude door dien H^{r} en andere, soo ick vertrouwe, moeten wercken. 'T succes van onse recommandatie werdt U. Eerw^{t} te sijner tijt overgebrieft.’

Op de *Stichtelyke Gedichten* en het daarbij gevoegde vers *De Vreedsaeme Christen* hebben mede de volgende vier brieven betrekking.

Eerwaerde Heer en Vrunt,

Soo die sijn schult bekent genoech geleden heeft, soo heb ick reets mijn straffe uijtgestaen wegens mijne nalaticheijt en sloffericheijt in het beantwoorden van U. E^{ts} aengename brieven. 'k heb wel gehoort dat men behoorde voor sijne vrunden altoos een boeck papier ten besten te hebben en soo veel tijts om met schrijven over en weder de vruntschap te onderhouden en aen-

1) Over Pieter de Groot als Pensionaris te Amsterdam vergelijke men Nijhoffs *Bijdragen*, Reeks III, Deel II, bl. 312 vgg.

tequeecken; maer ick achte d' onse soo vast en wel gegront dat se sich soodanige formaliteijten niet en behoort te kreunen, en dit vertrouwen, nevens mijne besicheden en absentien, heeft mij mogelijck te meer doen sondigen, twelck ick versoecke dat U. E^{t} mij gelieve ten goede te houden. Ondertusschen hebbe ick evenwel niet nagelaten de Stichtelijcke Rijmen, die 't U. E^{t} goetgedacht heeft over een wijle mij toe te schickken, met aendacht te lesen. 'k hoope dat andere eerlijcke luijden daer soo veel smaecks in sullen vinden als ik gedaen hebbe, en alsdan mach U. E^{t} verseeckert sijn van te sullen bereijcken sijne intentien van particulier en algemeijn nut en voordeel. de Vreedsame Christen hoope ick dat, op mijne thuijs komste, mij nieuw vermaeck en genoegen sal geven. Mijne consideratien aengaende de annotatien daer achter te voegen sal ick U. E^{t} op sijn versoeck namaels laten toekomen. Ondertusschen mach U. E^{t} wel verseeckert sijn dat niemant buijten die van onsen huijse het selvige sal gecommuniceert werden[1)], en sal ick (met Godt) sorge dragen dat de vordre Stichtelijcke Rijmen binnen acht dagen en mogelijck nevens desen U. E^{t} met alle seeckerheijt toegesonden sullen werden. Ick wilde se gaeren self overbrengen, ten ware ick alhier in den Hage opgehouden wierde met een Commissie van de West Ind. Comp^{e}, die ick vrese dat langer duyren sal als mijn huijsvrouw lieff sal sijn. Indien ick geduijrende mijn verblijff alhier 't geluck mochte hebben van U. E^{t} eenigen dienst off vrundschap te konnen doen, het soude d' onlust van mijn lanckwijlich uijt sijn niet weijnich minderen. dit bidde ick dat U. Eerw^{t} gelieve te gelooven, en dat ick altoos ben en blijve

Eerwaerde Heer en Vrunt,

U. Eerw^{ts} dienstwillige
Cornelis Clceck P.F.

In den Hage, desen 24 Junij 1664[2)].

1) Brandt schijnt daarvoor bevreesd te zijn geweest. Zie boven, bl. 84.
2) *Het adres luidt:* Eerwaerden Godtvruchtigen Hooggeleerden Heer Ds. Gerard Brant, Remonstrants Leeraer, Tot Hoorn.

Eerwaerde Heer en Vrunt,

Laetstmael in Commissie van de West-Ind. Comp^e^ in den Hage *sijnde*[1)], ontfinck ick aldaer U. Eerw^ts^ schrijven, waer bij den Vreedsamen *Christen* weder te rugh versocht wierde. weijnich dagen daer naer eens te *huijs in* Amsterdam sijnde gekomen, hebbe ick Broeder Hooft versocht *sorge te* willen dragen dat deselvige U. Eerw^t^ opt veijlichste en spoedichste toegesonden werden nevens mijne excuse dat ick voor dien tijt g*een* gelegentheijt hadde om U. Eerw^t^ te schrijven, alsoo ick aenstonts naer buijten moeste vertrecken: 't welck sijn E^t^ aengenoomen en..... hebbende, soo en twijffele ick niet off U. Eerw^t^ sal deselve wel ont*fangen* en mij gaerne geexcuseert hebben van alle nalaticheijt. Voor *mijn* vertreck naer den Hage hadde ick den voorgenoemden Vreedsamen Chri*sten* gelesen en herlesen en in allen deele krachtich, bondich, en, 't gunt seer *wel* past in diergelijcke stoffe, t'eenemael onsijdich bevonden; soodanich dat (mijns oordeels) de allerfijnste geus dieswegen niets daerin *met* reden soude konnen berispen. het voornemen dat U. Eerw^t^ heeft *van* aenteijckeningen int breede daer bij te voegen kan ick niet ander*s als* volkomentlijck goetvinden, nochtans niet met dat insichte ut cui displiceant erga parergon amet, maer om dat ick vastelijck vertrouwe dat vele scheursiecke, die a*nder*sints door soodanige middelen wel te genesen souden sijn, sich wellichte souden konnen stooten aen een vremt en verdacht doctor en (dat het ergst in een sieckte is) niet van hem genesen willen sijn, en dienvolgende. beter en bequamer op dese wijse van haer oude bekende meesters, Calvin, Melanchton, Hallius[2)] en andere sullen konnen en willen gecureert sijn. Wij sijn hier alle (Godt loff) tot noch toe welva-

1) Het cursief gedrukte is naar gissing ingevoegd.
2) 't Woord is onduidelijk geschreven. - In den brief, dien Brandt vóór zijne 'Aentekeningen op den Vreedsaemen Christen' plaatst, zegt hij aan Christiaen Hartsoeker dat hij uit allerlei schrijvers plaatsen aanhaalt tot staving zijner woorden, en onder die schrijvers noemt hij ook J. Hall. Van dezen Hall worden dan ook dikwijls plaatsen geciteerd. In de 'Aentekeningen' leert Brandt ons op bl. 73 dat 'Josephus Hall, voordesen Deeken van Wingorn, daerna Bisschop van Excester, en eindlijk van Norwich' was.

rende, uijtgesondert dat de jonge Pieter en Leonora Hooft[1] sieck sijn aen de koortse, daer den H^r^ Piso tot noch toe geen groote swaricheijt in gemaeckt heeft, hoewel (mijns oordeels) de kinderen vrij sieck sijn. de pestilentiale sieckte neemt alhier noch niet aff. Godt de Heere sij gebeden sich over dese bedroefde Stadt en 't gantsche Landt te willen ontfermen, en U. Eerw^t^ met vrouw en kinderen aldaer en ons alle te samen alhier in sijn heijlige en genadige protexie te nemen. Ick blijve

Eerw. Heer en Vrunt,

U. Eerw^ts^ dienstwillige
Cornelis Cloeck P.F.

In Amsterdam, desen 23 Augusti 1664[2].

Eerwaerde Heer en Vrunt,

dewijl het U. Eerw. gelieft heeft mij in handen te stellen de concepte dedicatie brieff voor uwen Vreedsamen Christen, om daerop mijn geringh oordeel te mogen verstaen, soo sal ick, volgens mijn humeur (dat gewoon is ront met sijn vrunden te gaen) het selvige vrijelijck, doch altoos onder verbeteringe, uijten; vertrouwende, dat U. Eerw. immer soo weijnich, in diergelijcke materie, gedient soude sijn met hoofsche complimenten als ick onbequaem ben om die te maecken. Hoe Broe*der* Hooft om 't hart gestelt is weet ick niet, maer wel, dat ick bij m*ij* die swackheijt vinde dat mij uwe Vaersen, soo loffelijck roemende de vreugden van mijn naeste Bloet, tot aen de ziele kittelen en verm*aecken*. echter, hoe goet mij sulx mach doen, soo vinde ick oock bij mij die ge*ne*reusheijt dat ick liever soude hebben dat vermaeck te missen als eenige schijn te geven van gedient te sijn met eenige loftuijten. Indien nu mijn swager Hooft de saecke op die wijse mede s*oude* mogen vatten, soo soude sijn E^t^ mogelijck best gedient sijn d*atter* wat minder tot eere van

1) Pieter Aernoutszoon Hooft. Zie *Het Geslacht Hooft, door J.A. Alberdingk Thijm en A.A. Vorsterman van Oyen*, bl. 15. - Over Eleonore Hooft zie men boven, bl. 121, noot. 1.
2) *Het adres luidt:* Eerwaerdige Godtvruchtige Wijse Hooggeleerde Ds. Gerardt Brant, Remonstrants Leeraer, Tot Hoorn.

sijn familie *door* den poeet wierde geseijt, en specialijck uijtgelaten de acht ges..... eerde[1] vaersen die, soo ick mercke, het maecksel van sijn Vader moeten sijn en ijet anders in plaetse van dien gestelt; omdat eijg*en loff*, soo men seijt, stinckt, en alle waerheijt niet overal en voecht ge*melt*. Non audeo, mi frater, te coram laudare in os amplius[2] do*et er*gens Terentius seggen een broeder, die aen sijnen broeder danc*k wil* seggen voor veel genootene weldaden; en soude mogelijck d' uwe *vaersen* weijnich, altoos minder opspraecks subject sijn, indien die niet regelrecht aen *mijn* swager toegeschickt waren. dese gedachten omtrent dat Rijm*werck*, dat ick andersints seer goet vinde, hebbe ick U. Eerw. wel w*illen* en derven rondelijck verclaren, niet twijffelende off U. Eerw. sal *mij* sulx niet anders als wel afnemen (gelijck ick vertrouwe dat *mijn* swager Hooft mede doen soude, indien die hem bekent waren). *U*. Ee*rw*^{t} sal gaerne gelooven dat ick mij in desen en ander diergelijcke sa*ecken* volkomentlijck onderwerpe U. Eerw^{ts} doorsiend' oordeel en k*unde*. dit moet ick U. Eerw^{t} noch mede te gemoet voeren dat de Epitheta Edelen Gestrengen Heere, mijns dunckens, wel soo voegelij*ck* bij den Ridder sullen sijn als Achtbaren Heere, immers so*o*d*anich* hebbe ick gemerckt dat veeltijts wert gedaen. Ick blijve *naer* groetenisse en wenschingh van een gelucksalige kerstijt *aen U*. E*erw*^{t} en alle die haer lieff sijn

Eerw. Heer en Vrunt,

U. Eerw^{ts} dienstw. diena*er*
Cornelis Cloeck P.F.
In Amsterdam, desen 26 decemb. 1664[3].

Eerwaerde Heer en Vrunt,

Alhoewel ick mij aen d'een sijde onbequaem vinde om U. Eerw. te dienen van mijn oordeel en advijs ten aensien van het gunt

1) 't Is onzeker welk woord moet ingevoegd worden. Brandt had gewis in zijn gedicht de woorden tusschen aanhalingsteekens geplaatst.
2) Terent. *Adelph*. II, 4, 5: 'O mi germane! ah, vereor coram in os te laudare amplius.'
3) *Het adres luidt:* Eerwaerdigen Godtvruchtigen en Hooggeleerden D*s*. Gerard Brant, dienaer J. Ch. in de Remonstrantsche gemeijnte, Tot Hoorn.

U. Eerw. bij sijnen laetsten brieff op mij versocht heeft, en ick aen d'andre sijde seecker ben dat U. Eerw. in dat stuck raets genoech aen sich selfs heeft en geensints te verdencken is quod sua praevideat oculis mala lippus inunctis[1)], soo sal ick echter op uwe vrundelijcke bede wederom rondelijck seggen hoe 't dienaengaende bij mij leijt, op het vertrouwen dat U. Eerw. mijn harte goet sal keuren, schoon mij*n* oordeel slecht uijtviele. de opdracht van uwen Vreedsamen Christen aen mijn Swager Hooft, soodanigh verandert sijnde, als die mij weder terugh gesonden is, soude (mijns bedunckens) alsnu noch aen sijn E^{t} noch andre eedle verstanden, met reden, eenigen aenstoot off bedencken konnen geven van vleierij; en sooder noch ijets in mochte gevonden werden dat eenigen schijn daer af soude mogen hebben, dat soude op rekeningh van poezije wel deur mogen. maer off de kerckelijcken (die veeltijts Apollo als een afgodt vlieden) van dat verstant sullen sijn weet ick niet, en noc*h* minder off sij door den inhout van dien niet afgeschrickt sullen werden om den Vreedsamen Christen te lesen, dat nochtans ten deele U. Eerw^{ts} oogme*rck* schijnt te sijn[2)]. maer schijnt mij seer apparent te sijn dat, soo sij h*em* lesen, sulx niet geschieden sal als met te grooter vooroordeel tege*ns* de goede saecke: welcken hinderpael, soo veel doenlijck is, uijt den we*gh* te leggen bij alle voorsichtige en vreedlievende Christenen gepresen m*oet* werden: waeromme ick oock niet vremt en soude vinden het Vreegedic*ht*

1) Naar Horat. *Sat.* I, 3, 25.
2) In dien zin schijnt Brandt ook aan T. van Gessel te Utrecht te hebben geschreven, toen hij hem eenige inlichtingen aangaande citaten vroeg. Deze toch antwoordde den 7 November 1664, en zei in zijnen brief (die in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden aanwezig is): ‘Mijn heer doet seer wel en wijselyck, in het trachten de vrede der kercken te bevorderen. Want alhoewel alle apparentie voor desen tijt weder schynt verdwenen te sijn, nochtans moet dit werck door de vreetsamen levendich gehouden worden, en dat met onse schriften aen de regierders of magistraten te dediceren, niet om van haer voordeel te genieten, maer om daer door 't stuk beter bekent te maken en dat soo langh, tot dat het Gott sal gelieven, en ons sal salich syn.’

simpelijck sonder speciale opdrachte[1] nevens d'andre gedichten te laten drucken. het nut dat ick daer uijt te gemoet sie sal seer lichtelijck den luyster, die U. Eerw^{ts} vaersen uijt d'opdrachte bekomen souden, konnen opweegen, en de vruntschap met mijn Swager door middel van een simpel briefjen (soo ick sijn E^{t} anders wel kennel immers soo wel onderhouden en aengequeeckt konnen werden. de opdrachte des geheelen werx staet mij seer wel aen en twijffele ick niet off sal den Heere Pensionaris mede wel gevallen en occasie geven tot meerder kennisse en gunste.[2] de tijtel van Erntfeste etc. soude gevoeglijck beginnen konnen met het woort Edele. 't is doch beter te veel als te weijnich. en de luijden ruijm het hare te geven breeckt selden vruntschap. off de woorden in het Octroij staende ‘uijt rechte wetenschap, souveraine macht en authoriteijt’ mede in den inhout van het privelegie gestelt werden off niet, is (mijns oordee*ls*) omteven: sij geven noch nemen. de Staten geven 't, en die sijn Souvereijne; dat geeft de klem aen 't werck. princeps non qua prudens sed qua potens et summus legislator consideratur. doch dit en alle

1) Brandt volgde den hem gegeven raad. De opdracht aan Arnout Hooft is weggelaten in de uitgave.
2) De *Stichtelyke Gedichten* zijn opgedragen aan ‘Den edelen, hooghgeleerden, welwijsen ende seer voorsienigen Heere, Mynen Heere Mr. Pieter de Groot, Pensionaris der Stadt Amsterdam.’ Deze had medegewerkt dat Brandt er octrooi of privilege (voor vijftien jaren) voor had gekregen. Zie boven bl. 121 vg. en 140. - In die opdracht leest men o.a.: ‘Haere toonen [die der poëzie], aen maet gebonden, bemaghtigen de gemoederen der geenen die 'er na luisteren willen, met een sacht geweldt, daer de schriften der ongebonde stijl voor wijken moeten: gelijk Uw. Ed^{t}, in alle soorten van geleerdtbeit, insonderheit ook in dese konste, loffelijk geoeffent, op 't grondigst' verstaet. Langhs desen wegh is ons Dirk Raphels. Kamphuisen, eenige jaeren geleden, met sijne stichtelijke, sinrijke en krachtige Rijmen voorgegaen. Daerna heeft Franciscus Martinins, Predikant tot Epe, die voor geenen der Duitsche Dichters behoefde te wijken, het licht van sijne Gedichten op den kandelaer gestelt. Maer Godt heeft desen man vroeg t'huis gehaelt en der wereldt slechts laeten sien; soo dat 'er, behalven sijne Rijmen op het Lijden en d'Opstanding des Heeren, weinig vruchten van dat gelukkig verstandt t'onsen nutte sijn overgebleven. Men neeme het dan in 't goede dat ik de voetstappen van sulke voorgangers bestondt na te volgen.’

het voorgaende gelieve U. Eerw^{t} optenemen als geseijt onder verbeteringe van U. Eerw^{ts} doorsiende oordeel. Buijten twijffel sal U. Eerw^{t} al bekent sijn de verkiesinge van de twee nieuwe Burger*mees*teren[1)], nevens de verdere veranderinge in de Regeringe alhier op Lichtmis voorgevallen. 'k wil hoopen dat ons lieve Vaderlant en Geboortestadt mitsgaders dat Edle kleijne Hoopje sich dese keure niet sullen hebben t' ontdancken. Hasselaer is dus langh opentlijck en Valkonier bedecktelijck voor de goede saecke en de verdraechsaemheijt geweest, en beijde sijn 't mannen, die moets genoech hebben om, nevens andre eerlijcke patriotten, niet alleen de al te luijt kraijende inlantsche kerckelijcke, maer oock de uijtlantsche politique Engelsche schensiecke hanen de kam aftebijten. Godt geve haer slechts machts genoech, soo sullen wij (met sijn genadige hulpe) ruste binnen 's lants houden en vrede buijten 's lants bekomen; daer het Ruijtertje (naer apparentie) niet weijnich toe sal helpen. Hij verstelt'er in Africa vast de broeck op; heeft aen Cape Verd acht schepen met haer ladinge genoomen en is voort geseijlt om de Guneesche kust te ontledigen van dat gespuijs. wat hij verders verrichten sal moet den tijt leeren: ick wacht mirakelen van dien Sinte Michiel, en bevele hiermede U. Eerw^{t} nevens sijne huijsvrouwe en familie in Godes heijlige hoede en blijve

Eerwaerde Heer en Vrunt,

U. Eerw^{ts} genegene en dienstwillige
Cornelis Cloeck P.F.
In Amsterdam, desen 17 Febr. 1665.

Van de drie brieven, die Cloeck in 't jaar 1666 (14 Januari, 30 Augustus en 2 December) aan Brandt schreef, is de tweede niet onbelangrijk.

Eerwaerde Heer en Vrunt,

'T zedert den ontfanck van U. Eerw^{ts} laetsten brieff en den in-

1) In 1665 waren tot Burgemeesteren gekozen Dr. Gerard Schaep (van 't vorige jaar), Henrick Dircksz. Spiegel, Gerrit Hasselaer en Dr. Gillis Valckenier. Zie Wagenaars *Amsterdam* (fol.-uitg.), III, 303.

geslootene aen den Heer Bisschop[1] nevens de kousen voor mijn Swager vander Houve[2] heb ick soo weijnich lust gehadt door 't droevich afsterven van mijn (wel eer soo waerde en lieve) Suster Hop[3], dat ick naeulijx gedacht hebbe om mijn schuldige plicht omtrent andre Vrunden waertenemen. U. Eerw^{ts} goedertierene en medelijdende inborst sal mij (wil ick hoopen) gaerne ten besten houden dat ick de levenden voor eenige dagen met de doode hebbe vergeten. de papieren, soo Duijtsche als Latijnsche, daer van U. E^{t} mij bij sijn voorige missive communicatie van heeft gelieven te geven, sijn wel ontfangen en bij mij met aengenaemheijt en medelijden gelesen. die Christenballingen sijn waerlijck medogen waerdich en mogen roemen en sich troosten dat sij evenals haer meester en sijne allerliefste discipulen bij de werelt een schouspel en uijtvaechsel sijn geweest. Met genoegen hebbe ick oock gesien dat eijndelijck de Christe werelt begint in Engellant de oogen open te crijgen en te kennen en erkennen de waerheijt die nae de Godsalicheijt is. Wij mogen hoopen en bidden dat Godt de Heere haer verder wil verlichten en meer en meer doen sien het ongelijck, dat het kleijne hoopje door het gewelt van een deel averechtsche ijveraers is aengedaen. Mijn huijsvrouw bedanckt U. Eerw^{t} voor den brieff van den H^{r} Episcopius, mitsgaders het vaers van Oom Hoo*ft* en boexken van D^{s} Curcelleus. de cousen[4] heb ick aen Broeder van*der* Hoeve behandight en gaen deselve hiernevens te rugh met een kleijn briefje tot U.E. naerichtinge, nevens een weijnich koeck voor uwe kindertjens. De Tijdingh van het bedroeft ongeluck in het Vlie heeft de gemeijnte alhier mede niet weijnich ontstelt en veel eerlijcke luijden gedruckt, meer als men seggen off schrijven kan. 'T is een seer groot geluck voor dese stadt (mijns oordeels)

1) Zie boven, bl. 39 vgg. en bl. 86.
2) Zie boven, bl. 138.
3) Antonia Cloeck Pietersdochter was gehuwd geweest met Mr. Cornelis Hop Jacobszoon. Zie *Het Geslacht Hooft, door J.A. Alberdingk Thijm en A.A. Vorsterman van Oyen*, bl. 20. - Over Mr. Cornelis Hop zie men mede Nijhoffs *Bijdragen*, Reeks II, Deel X, bl. 169.
4) Dit woord is onduidelijk geschreven, even als het woord ‘kousen’ in 't begin van dezen brief.

dat in dese bedroefde conjoncture van tijt dien duijsteren handel van Buat en sijne medeplichtigen is aent licht gekomen. Godt, Godt heeft het ondeckt, geen mensche. Buat hadde een wijle met kennisse vanden staet secrete correspondentie in Engellant gehouden en eijndelijck, verleijt, off misleijt, door drift off gift, ten dienste vanden Prins sorgelijcke en vervaerlijcke menees en desseijnen gemaeckt tot nadeel van den Staet, waerover hij, in hechtenisse geraeckt en overtuijcht met brieven aen hem uijt Engellant geschreven, rechtevoort (soo men mij bericht) meer klapt als eenich man wel lieff is. Wie eijgentlijck, kan ick niet seecker seggen, maer wel, dat Kievit, de swager van Tromp, Out Burgermeester tot Rotterdam en gecommitteert ter Vergaderingh vande Heeren Gecommitteerde Raden van Hollant, sijn kussen uijt die Vergaderingh, als mede uijt de Vroetschap van de gemelde Stadt bij provisie t'huijs gesonden en hij selfs naderhant geweecken is uijt Rotterdam, 't welck geen kleijn bedencken geeft. mede sijnder (soo men seijt) oock groote en illustre persoonen, die aen dit werck souden vast sijn en voorgenoomen hebben de Prins door ondeuchdelijcke en verderfelijcke wegen verder te brengen, als onse vrijheijt lijden kan[1]. dese saecke geeft groote ombrage aen de laetste directie van den H^{r} Tromp; en maeckt vele luijden, jae gantsche steden (andersints goet sijnd) perplex, niet wetende wat gissinge te maecken, en heeft (mogelijck) soo veel geopereert inde gemoederen der gemeijnte, soo hier, als in Zeelant, dat sij gelijck als met goede oogen sijn deportement hebben konnen aenschouwen. Immers en hooren wij tot noch toe van geen onrust, en schijnt Godt de Heere de saecken soo geschickt te hebben dat wij hoope moog*en* hebben dat de goede saecke der vrijheijt sal boven drijven, de ongeruste geesten getemt en het gesach der Hooger wettige overicheijt in sijn volle luijster gesien sal werden. Tromp selve heeft naer sijn ontslagingh een seer ootmoedigen en respectueusen brieff aen haer Ed. Grootm. over die saecke geschreven, jae selfs op sijn eerste

1) De stand en de bedoelingen der partijen zijn uitmuntend uiteengezet in een artikel van Dr. R. Fruin (*Het Proces van Buat*) in Nijhoffs *Bijdragen*, Reeks III, Deel I, bl. 1 vgg.

comparitie inde Vergaderingh van Hollant sich soo demoedich en beleeft gedragen dat men delibereerden off men hem noch de laetste faute niet vergeven en de voorgenoomene cassatie wilde uijtstellen. dan de afgoderije, die het grauw met dese man pleechde, en de onlusten met den H^{r} de Ruijter hebben dese man buijten boort geholpen: sulx dat hij bij veele voor een martelaer van staedt gehouden wert, alhoewel (mijns oordeels) t' onrechte. maer sijne verledene iterative door de vingeren gesiene fauten opgehoopt met dese versche irrespectueusheijt omtrent haer Ed. Grootm. en sijn opperhooft de Ruijter getoont in seeckere gesecreteerde brieff hebben haer Ed. Grootm. eenparichlijck doen verstaen dat een man, die noch wel commanderen noch wel obedieren kan off wil, een seer ondienstich dienaer voor den staet was. Wat vorders uijt alle dese wonderlijcke saecken broeijen sal moet den tijt leeren. naer apparentie sullen 't sich de prinsgesinden niet bedancken, en haer Ed. Grootm. meer en meer haer macht en kracht leeren kennen en sich ontsachelijck maecken bij vijanden en ontsich bij vrienden, daer uijt (met Godt) gewenschte vrede en ruste sal ontstaen. Hiernevens gaen de memorien van den H^{r} Reael[1]. Ingeslootene[2] is door uwe suster[3] op Nieukoop bestelt. Ick blijve hiermede, naer groetenisse aen uwe huijsvrouw en kinderen,

Mijn Heer en Vrunt,

U. Eerw^{ts} gants dienstwillige
Cornelis Cloeck P.F.

In Amsterdam, desen 30 Augusti 1666[4]

1) Brandt vermeldt in het *Verhaal van de Reformatie* (bij de ‘Aanwijzinge van den druk der Historien, en andere Schriften, in dit werk bijgebracht’) dat hij als ‘ongedrukte schriften’ ook heeft gebruikt ‘De Memorien van Geschiedenissen, gevallen in Amstelredamme in den jaare 1566 totten laatsten April 1567, Beschreven door Laurens Jacobszoon Reaal, Burger der zelve stede, die zelf aan, ende over de meeste handelingen, in de voorzeide jaaren geschiedt, gestaen heeft.’
2) Namelijk het in't begin van dezen brief vermelde schrijven van de Bisschop.
3) Waarschijnlijk (zie boven, bl. 114 en 50) zuster de Wolf. - Jan de Bisschop was in dien tijd te Nieuwkoop. Zie boven, bl. 46 vg.
4) *Het adres luidt:* dit packje te bestellen aen d'eerwaerde Godtvruchtige Ds. Gerart Brant, dienaer des G. Woorts in de Remonstrantsche gemeijnte, Tot Hoorn.

In het jaar 1667 vinden wij twee brieven van Cornelis Cloeck aan Brandt. De eerste luidt:

Eerwaerde Heer en Vrunt,

'S Graven Hage, dat vele luijden behaecht, vele mishaecht, heeft mij nu een wijle naer den anderen, mishagende, behaecht; en terwijle ick mij daer opgehouden hebbe, ben ick door mijne huijsvrouws brieven bericht dat U. Eerw^{t} in mijn afwesen en tot mijn leetwesen tot Amsterdam waert geweest. Indien ick d' eere hadde mogen hebben van U.E. geselschap, soo soude ick mondelingh U.E. op 't hoochste bedanckt hebben, gelijck ick nu doe bij desen, voor die heerlijcke schenckagie, die het U. E^{t} gelieft heeft aen mij te doen. 'T sijn goude Brieven die van U. E^{ts} schoonvader, en eêl is het harte des geenen, die ons het gebruijck van soo dierbren kleijnoot hebben gelieven medetedeelen. onder dese verdient U. Eerw^{t} de laetste plaetse niet, en heeft U. Eerw^{t} de gantsche geleerde werelt dieswegen eewiglijck te dancken. den heer Resident[1)] komt oock sijn deel aen de eere, en meijne ick omtrent sijn E^{t} eerstdaechs mijn plicht van danckbaerheijt deswegen afteleggen en alsdan uwe missive met eenen naer Lisbona aftevaerdigen. met brieven van den sevenden Januarij laetstleden schrijft mij sijn E^{t} dat hij wel voor ses hondert guldens aen schoone boecken hadde gekocht en voor 120 guldens aen printen en onder die vele en fameuse originele van Raphael d' Urbijn[2)], die hem alle sijne boecken wel betaelt

1) Dit was Caspar Barlaeus, over wien boven, bl. 41, 45 (frere de resident), 49 (Frere de resident) en 52, reeds door Jan de Bisschop gesproken was. Hij had de brieven van Barlaeus geordend, en Brandt had ze verder voor de pers gereed gemaakt. Vandaar dat Brandt in de opdracht dier Brieven aan Arnout Hellemans Hooft zegt dat zij ‘pridem ab affine, in Lusitania res Batavicas nunc curante, in unum collectae’ waren. - Cloeck schijnt met dezen gecorrespondeerd te hebben. In zijnen brief van 14 Januari 1666 schrijft hij aan Brandt: ‘den ingeslootene uijt Portugael van den Heer Resident aldaer komt *mij soo* even, over Rochelle, ter handen: ick hebbe niet willen noch konnen na*laten* U. Et die op 't spoedichste toetesenden.’
2) Rafaël was te Urbino geboren.

kunnen setten. de boecken was hij van meijningh, bij gelegentheijt van vrede en open zee, herwaerts te senden met insicht om daer een eerlijcke geoorloofde winste aen te doen: dat ick van harten wensche en hoope; nademael ick hem kenne in dat stuck voor een mercator sapiens. de goede tijdinge, die wij van dage alhier gekregen hebben, sal U. E^{t}, vertrouwe ick, al hebben verstaen; echter, tot meerder gerustheijt, hebbe ick niet konnen naelaten U. E^{t} de nevensgaende copije van een brieff, die ick in originali gesien hebbe, geschreven bij een Heer gedeputeerde ter generaliteijt uijt de provincie van Vrieslant, toetesenden. 't Schijnt dat de goede Godt ons op den Bedendach heeft willen verheugen en gelijck als verseeckeren dat sijn genadich oor noch niet gestopt is voor onse gebeden. Hij geve ons verder de Vrede in sijne gunste en danckbare herten en gemoederen om sijne weldaden behoorlijck t' erkennen. Hoe het staet met het beroepen van een predikant alhier weet U. Eerw^{t} rechtevoort ruijm soo wel als ick, die eerst uijt den Hage t' huijs gekomen ben en nauwlijx noch ijmant van de Broederen gesproocken hebbe. Al wat ick t' uwen besten daer in doen kan is dat ick porre en dringe dat sij haer wat haesten qui tibi bene volunt: want raeckt die saecke aent slepen, soo sullen de wel geaffectioneerden, vrees ick, meer met de tijt verliesen als winnen. Terwijl ick desen schrijve, komt uw huijsvrouw ons besoecken met twee knappe gasten van soonen, en vertreckt morgen naer den Hage[1)], daer ick u swager en huijsvrou*w* in goede gesontheijt gelaten hebbe. de papieren, die ick alhier van U. Eerw^{t} hebbe, sal ick bewaren tot nader ordre off uwe overkomste, en ondertus*schen* blijven, naer wenschingh alles goets,

U. Eerw^{ts} dienstw. Vrunt
Cornelis Cloeck P.F.
In Amsterdam, desen 6 Maert[2)] 1667[3)].

1) Zie over dat bezoek boven, bl. 50.
2) Brandt schreef boven dit woord Maert het woord April. Cloeck had zich vergist.
3) *Het adres luidt:* Eerwaerde Godtvruchtige Hooggeleerde Ds. Gerard Brant, Remonstrants Leeraer, Tot Hoorn.

Brandt werd den 24 April van dat jaar te Amsterdam beroepen, en vertrok in Juni daarheen (zie boven, bl. 89 en 62, noot 3). In een briefje van 14 Mei 1667 schrijft Cloeck hem o.a.: ‘uijt mijn suster Willemina[1)] heb ick verstaen dat U. Eerw^{t} alhier een huijs hebt gehuijrt, daer mede en daerin ick U. Eerw^{t} alle geluck, heijl en voorspoet wensche.’

Men zoude verwachten dat, nu Brandt in Amsterdam was, de correspondentie ophield, daar de vrienden nu in dezelfde stad woonden. Dit is echter niet het geval. Cloeck ging des zomers uit de stad, naar een buiten, dat hij bezat, nabij Velsen, en dat Westervelt[2)] heette. Brandt was niet zoo rijk, hij bleef de zomermaanden in de stad, of het mocht zijn dat aan de familieleden elders een bezoek werd gebracht. Nu stelde Cloeck veel belang in alles wat zijne stad en zijn land betrot, en Brandt, die niet minder dan Cloeck de zaken van land en stad met aandacht naging, deelde hem mede wat hij van vrienden of bekenden hoorde.

In het twaalftal brieven van Cloeck, die dus alle na 1667 geschreven zijn, merken we in stijl en inhoud een verschil op met de vroegere. De toon is minder deftig, de vorm wat vrijer. Uit den inhoud blijkt dat Brandt en Cloeck meer ware vrienden zijn geworden. Cloeck schrijft over familiezaken[3)], die hij niet aan iedereen zou mededeelen. Cloeck noodigt hem herhaaldelijk uit op Westervelt te komen, en zendt hem wat de tuin en de streek oplevert[4)]. Brandt schrijft stadsnieuws, en wil gaarne voor Cloeck die kleine diensten doen, die de vriend wel den vriend, maar niet den deftigen kennis durft vragen[5)]. Brandt is voor

1) Zie boven, bl. 138, noot 4.
2) Zie van der Aa's *Aardr. Wb. der Nederlanden*, XII, 313 vg.
3) Cloeck schrijft op Westervelt den 15 September 1678 en in Amsterdam den 24 September 1678 over ‘den verloren zoon’, die in zijn vaders huis was teruggekeerd.
4) Aalbessen, konijnen, eieren, asperges.
5) Één staaltje. In den brief van November 1675 schrijft Cloeck aan Brandt: ‘Indien U. Et de moeijte gelieft te nemen van t'onsen huijse, door een van haer soonen, sulx te doen weten, en door mijn dienaer Jan aen het huijs van den Heer Baeck te doen vragen hoe het met Juffr. Magdalena [zie boven, bl. 138, noot 5] gaet, daer mijn huijsvrouw seer mede becommert is, en naer ontfangene kuntschap ons het selvige met een briefje morgen middach over Velsen te doen weten, mitsgaders toe te senden de brieven, die der voor mij aen ons huijs mochten sijn, benevens de Courante en het nieuws, dat U. Et daer buijten bekent is, mij soude seer groote dienst en vruntschap geschieden.’

Cloeck niet alleen de eerwaardige leeraar, maar ook en meer nog de huisvriend.

En wat beiden vooral verbond was een gelijke zin en eene gelijke richting in de staatkunde. Bij Brandt was uit den polemiseerenden theoloog de kerkhistorieschrijver, uit den kerkhistorieschrijver de historicus, en uit den geschiedschrijver de politicus ontstaan.

Hij wilde de feiten der historie kennen, en ze tevens beoordeelen. Hij ging nog verder, en nam in Amsterdam niet alleen met belangstelling den loop der zaken waar, maar sloot zich ook blijkbaar bij eene der partijen aan. Nu had het voorbeeld van Abraham van Wicquefort[1)] en Pieter de Groot geleerd voor-

1) Van Abraham van Wicquefort ontving Brandt in 1681 den volgenden brief, die gevonden wordt in Deel 2 der Collectie van van Papenbroek in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. Daarin worden ook Hop en Cloeck vermeld. Van Wicquefort schreef uit Celle den 26 September 1681 het volgende: 'Monsieur. Ce n'a pas esté sans me faire une grande violence, que je suis party de Hollande, sans prendre congé de vous, apres les douceurs, que j'ay trouvé dans vostre conversation, que je n'ay pu quitter qu'avec regret, comme j'en desirerois la continuation avec beaucoup de plaisir, et avec bien autant de besoin. Vous m'obligerez bien particulierement, Monsieur, aussy bien que le public, en me communiquant vos lumieres, qui sont bien penetrantes. Les memoires de M. Paats me seront d'un grand secours, et je tascheray de les employer pour sa satisfaction. Si M. Boreel me vouloit faire part de ce qui se peut escrire touchant ses negotiations, il n'en recevroit point de déplaisir. Sur tout vous supplie-je davoir la bonté de me faire part de l'extrait du journal de M. de Ruyter, pour le confronter avec la harangue de M. Boreel, touchant les vaisseaux la Regine et le Chasseur en 1657, dont les circonstances varient fort. j'espere que mon affaire sera bientot reglée avec M^{rs} les Gecommitteerde Raden, et apres cela je donneray satisfaction au Sr Boom, qui doit avoir un peu de patience. j'honnore infiniment Mrs Hop et Clouck, et vous suis avec respect et affection, Monsieur, Vostre tres humble et tres obeissant Serviteur A. Wicquefort.'

zichtig te zijn. Brandt miskende die les niet. In de brieven, die Cloeck schreef tot antwoord op brieven van Brandt, ziet men duidelijk met hoeveel omzichtigheid zelfs deze correspondentie tusschen vrienden werd gevoerd.

Brandt was in zeker opzicht tusschenpersoon. Hij ontving brieven[1] over de Nijmeegsche vredeonderhandelingen, en deelde den inhoud daarvan aan zijne politieke vrienden mede. Die brieven uit Nijmegen waren ten deele niet onderteekend[2]. De schrijver er van, die bang was dat ze in verkeerde handen zouden komen[3], was Joan Hulft, secretaris van de Gevolmachtigden van de Algemeene Staten bij de vredehandeling te Nij-

1) Remonstrantsche Kerk te Rotterdam. *Catalogus van Handschriften*, No. 1349. De brieven zijn uitgegeven door Dr. H.C. Rogge in de *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 1867, bl. 264 vgg. De vijf brieven zijn van 4 April, 4 Juli, 7 en 21 November 1678 en van 3 Juli 1679.
2) Onder die ongeteekende brieven plaatste Brandt den naam van J. Hulft.
3) Die brieven zijn zeer voorzichtig gesteld. In den brief van 4 April 1678 (niet onderteekend) schrijft Joan Hulft, nadat hij gemeld heeft dat er ‘eenige dispositie’ tot vrede is, aan Brandt: ‘Als de vrindt dit hooit, zal hem zijn zoete hoop misschien nog meerder strelen. Ik kittel er mij ook mede, doch veel licht bedriechlijk, nademaal men licht gelooft die dinge, die men geirne hadt.’ Ook vraagt hij om inlichtingen: ‘Indien de vriendt van die kant yets hoort, ik bidde dat het mij mede mach gecommuniceert werden.’ (Uit het beneden sub *f* medegedeelde zou men mogen afleiden dat Cloeck door Brandt met den inhoud van dezen brief was in kennis gesteld.) - Ook in den brief van 7 November 1678 spreekt Joan Hulft van ‘den vrundt.’ - Volgens den brief van 21 November 1678 verschafte Hulft aan Brandt ook afschriften van stukken: ‘Het tractaat met Hijde in den Haghe gesloten vindt ik niet, apparent in een casje van B. opgesloten zijnde, maar kan Uw Ede gedient zijn met een afschrift vant geene op 3 Maart bij den heer van Beuninge met 's Conincx commissarissen gesloten is, ik hebb' dat onder zeeker bedingh ten huyse van de heer J. bekomen. Hij gelief mij dat met den allereerste te doen weten.’ En dan aan 't slot van dien brief: ‘Naa 't schrijven dezer krijg ik een authentiq afschrift van 't tractaat van 31 Xber en 1U Jan. met Hijde gesloten, dat ik zelf zal affschrijven.’

megen En deze Joan Hulft was de zoon[1] van eenen zwager[2] van Cornelis Cloeck.

Cornelis Cloeck zelf hoorde soms van eenen vriend uit Haarlem eenig nieuws, dat hij dan dadelijk aan Brandt mededeelde.

Ook van anderen ontving Brandt soms brieven, waarin over politiek en de bemoeiingen van Cloeck in dezen werd gesproken[3].

Ik heb gemeend uit sommige van deze brieven van Cloeck

1) Cornelis Cloeck schreef den 24 September 1678 in Amsterdam aan Brandt, mede aldaar: ''k weet niet off neeff Hulft van Nimwegen t'huijs komt op de begravenisse van sijn moeije, maer gae het vernemen, en sal U. E^{t} morgen (wilt Godt) nader daervan spreecken.'

2) Joan Hulft was in 1668 lid van den Raad der stad Amsterdam geworden, en in 1672 door den Stadhouder als zoodanig ontslagen. Zie Wagenaars *Amsterdam*, fol.-uitg., III, 358, en vergelijk Nijhoffs *Bijdragen*, Reeks II, Deel X, bl. 248. - Cloeck spreekt in zijne brieven van 15 September 1658 en 14 Mei 1667 van zijnen zwager Hulft. - Vergelijk verder nog Brandts *Poëzy*, 1688, bl. 389 vgg., 422 vg.

3) Zoo is een der twee brieven van M. de Hertoghe aan Brandt, waarover ik boven bl. 91, noot 4 sprak, belangrijk voor de betrekking tusschen Cloeck en Brandt. Hij luidt: 'Haghe, den 7 October 1680. Myn Heer en Vriendt, Ick ben versocht, by UE. te willen onderstaen, of UE. meijnt enige gegronde hope te hebben, dat een onderlingh verstandt tusschen de Vriessche en de Amsterdamsche Vrienden van welmenentheyt soude connen uytgewrocht ende ingevoert werden. UE. sal licht connen gissen, van wiens wegen my dit versoeck is gedaen, ende door wien. UE. aldaer bekent is gewerden, het sal niet nodich zyn, dat ick UE. daer van enige uytlegginge doe; maer wel dat ick UE. verseeckere, dat ter plaetse, van waer ick ben versocht om aen UE. te schrijven, een grote hoop van die saecke door uw persoon gevat is, op een brede uytmetinge, die uwen aenpryser moet gedaen hebben van uw verstandt met den Cloecken vrient, om den zelve ontrent of over de voors^{e} saeck wederom te doen arbeijden by den gene, die de hooftbeweger onder de gemelte Vrienden in nwe stadt wil genaemt werden. UE. wiert gedreygt met het besoeck van een onbekende, die niet en weet of syne brief in vremde tael aen UE. afgeveerdight enige kennis van zyn persoon by UE. magh gemaeckt hebben. hy was zelfs beducht, dat UE. mogelijck door syne onvoorsiene en schielycke openbaeringe wat verlegen mochte zijn geweest, en heeft mij daerom als een sonderlingh dienst van onse vrientschap afgeverght, dat ick UE. liever hier over met dese weynige wilde begroeten, hopende dat uwe genegentheyt t' mywaerts UE. onbecommert soude doen mededeylen wat van voors^{e} saecke magh zijn, en wat hope UE. daer van magh hebben, met de redenen van dien; waermede UEd. dan op den ontfang deses aenstonts believe te begunstigen hem die waerlyck is, Myn Heer en Vriendt, UE. Dienstw. Dienaer en Vriendt M. de Hertoghe.'

aan Brandt het een en ander te moeten mededeelen, wat op staatkundige gebeurtenissen en toestanden betrekking heeft.

a. Cloeck schrijft den 2 October 1672 op Westervelt aan Brandt[1)] te Amsterdam: ‘Kond’ ick mij selven soo wel ontloopen als de Stadt, ick soude alhier vrij meer rust en genoegens vinden; nu brenge ick de man mede, die het soet, dat dese genoechlijcke landouwe geeft, somtijts met wat suijrs menght: en dit's d'oorsaeck dat de misluckten aenslach op Naerden mij, midden in mijne vrolijcke eensaemheijt, wel een gemelijcken luijm kan maecken. Godt die goet is, hoope ick, sal off de saecken van ons lieve Vaderlant, off immers mijn gemoet, in beter stant brengen. dat misslagen mede gelden hebbe ick langh geweten. men bericht mij dat men t'Amsterdam in een uijthanghbort het selvige siet afgebeelt door twee bierdragers, die een tonne bier aen een boom sullende dragen ruggelinx tegens den anderen werden geplaetst, willende soo dwars van den anderen

1) Hoe Brandt in dezen tijd over den politieken toestand oordeelt, weet men eenigszins uit eenen brief, dien hij den 5 Juli 1672 (dus twee dagen na de herroeping van 't Eeuwig Edict) schreef aan zijnen vriend Christiaen Hartsoeker, Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam. In dien brief, die in het bezit is van den Heer J.N. Scheltema te Amsterdam, vindt men o.a. het volgende: ‘Ik beveel Godes voorsorg ons Vaderlandt, en verwacht een goede uitkomste. Nu de meesten Sijn Hoogheit willen groot maeken, moeten de wijsten sich voegen nae den tijdt. 't en is in dese gesteltenisse van saeken niet te keeren. Alle tegenstandt sou schaedelijk sijn, en den vijandt schoon spel geven. In 't kort sullen 't al de lieden eens sijn om den vijandt gelijkelijk het hooft te bieden. Hier [in Amsterdam] stelt men alles in goede order hoe langer hoe meer.’ En wat lager in dienzelfden brief: ‘Vele willen hier dat de Raedtpensionaris, siende dat men Sijn Hoogheit wilde vorderen, de saeken heeft soeken te schikken om naer Frankrijk te geraeken onder draeghelijke voorwaerden. Men wijt hem 't verachteren van 't Brandenburghs secours. Wat er van sij, is Gode bekent. laet mij bij gelegendheit eens weten wat er de verstandigen tot Rotterdam van oordeelen of weten. Onschuldig sijnde is hij ongelukkig, en schuldig nog ongelukkiger. Om sijn vorige diensten wensch ik hem alles goedts.’

aff. 'k Wil niet dencken dat soodanich misverstant den gemelden aenslach verbrot sal hebben, maer veel eer het achterblijven van de militie onder den Jongen Rijngraeff[1], off eenich ander toeval. dan 't sij hoe 't sij, t' is een schoone kans verkeken, en niet wonder dat een soldaet en matroos de gal boven quam die sulx sagen, daer luijden, die 't hooren en wat heet gebaeckert sijn, perijckel loopen dat haer de gal van spijt barsten soude, ten ware sij sich konden te vreden stellen met het wijs woort van dien Jongen Heer, die seer wel seijde, als eertijts Koningh Philips in den jare 1588 van sijn geruineerde Vloote, dat men tegens den Hemel niet konde vechten. de waerheijt van die spreucke hebben d' Engelschen dese Somer, mijns oordeels, noch vrij oogsienelijcker ondervonden met het missen van de voorgenoome landinge en reets soo goet als genoomene Oost Ind. Retourvloote. het ongeluck van den H^{r} Drost van Muijden[2] is mij leet, doch sal een goet baecken verstrecken voor menschen, die gewoon sijn sich selven wat te veel en anderen te weijnich te achten en niet genoech betrachten cum hominibus humane agendum. het placcaet, daer U.E van melt, had over ses weecken recht tijdigh geweest, en sal nu, om dat het soo laet komt, mijns oordeels, al te laet koomen om recht goede vrucht voort te brengen. 'T slacht de son, die sich dese gantsche somer kostelyck verborgen gehouden hebbende jegenwoordich begint te laten sien, nu de meeste en exkieste vruchten uijt der tijt sijn: evenwel beeld' ick mij in dat het beter laet is als nimmermeer. de Leijtsche en Goutsche uijtgediende heijligen mogen sich met d' Amsterdamsche troosten en seggen, als Solon wel eer t' Athenen: O patria, tibi et dictis et factis opitulati sumus, en leggen daer mede het geweer neder. Bemebroeck (?) en Baens (?)[3] sie ick

1) Zie de Wicquefort, *Histoire des Provinces Unies*, IV (ed. 1874), bl. 462.
2) Nicolaes van Vlooswijck was toen Drost van Muiden. Wat er met hem gebeurd is in 1672 weet ik niet. Mr. van Lennep zegt van hem in zijn *Vondel*, X, 590: 'Opmerking verdient het, dat, bij de verhalen der gevaren, die Muyden in 1672, ten tijde van den inval der Franschen, bedreigden, de naam des Drossaarts zelfs niet eenmaal voorkomt.'
3) Beide namen zijn zeer onduidelijk geschreven. Wie bedoeld worden weet ik niet. Valkenier geeft in *'t Verwerd Europa*, 2^{en} druk, I, 751 en I. Bijlagen, No. 67, bl. 150 wel de namen der nieuwe regenten in Gouda en Leiden op, maar niet die der afgezette; zoodat althans daar niet is na te gaan of hier overheidspersonen uit die beide steden worden genoemd.

door mijn verrekijker al uijt de weech, vermits sachte meesters hedendaechs als van outs vuyle wonden maeken. Indien Neranus[1] Tacitus wat veel gelesen hadde, hij soude mogelijck buijten gevaer sijn en geweten hebben datter tijden konden komen dat men veijlichst en profitelijckst swijgen mach; Vondelen konde oock andersins wel een baecken aen zee gestreckt hebben: Waerom ick niet vremt vinde dat U.E. sich stil houde, oordeelende dat hij het ongelijck, dat men haer doet, beter met swijgen als schrijven te boven sal komen. Indien het U.E. wichtige besicheden niet beletten, wacht ick van haere beleeftheijt morgen weder wat nieuws en, soo 't Godt wil, wat goets.'

b. In Cloecks brief van 12 Mei 1673, van Westervelt naar Brandt in Amsterdam gezonden, leest men: 'Danckseggingh voor 't overgesondene nieuws is de principaelste bootschap deses briefs; want van 't gemeijn valt hier niets, en van het particulier seer weijnich te seggen, als dat ick 't zedert gisteren weder bij stoelen en bancken, gelijck de jonge kinderen, begin te gaen, en hoope hebbe van wel haest (met Godt) weer alleen te konnen gaen en loopen[2]. dit moet ick evenwel seggen noopende den

1) Zie Wagenaar, *Vad. Hist.*, XIV, 211 vg., en Arend, *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*, Deel IV, Stuk II, bl. 18 vgg. Aldaar wordt door Dr. van Vloten ook medegedeeld dat men Brandt 'ten onrechte' verdacht van toen een schimpschrift te hebben geschreven.

2) Cloeck had den 8 Mei 1673 op Westervelt aan Brandt geschreven: "dat U. Eerw. wist hoe een man te moê is, die alhier op Westervelt in huijs gebannen en gebonden is aen sijne voeten en het bloeijen van de boomen niet als van verre off door de glasen off uijt sijne galderij kan sien en geen onderhout als van doô luijden heeft, soo wanneer hij een briefje off besoeck van sijne vrunden ontfanght, U. Eerw. soude geen post off gelegentheijt versuijmen om mij off te schrijven off eens te komen vinden. want, om de waerheijt te seggen, 't sedert mijn komste alhier heb ick wel sonder geselschap maer niet sonder ongemack den tijt deurgebracht, en soo veel genade van mijne boose humeuren niet konnen ontfangen dat ick ter dege den tour van mijne plaetse hebbe konnen doen. Hoe langh dit duijren sal weete ick niet, maer wenschte wel op goet en quaet avontuijr dat ick 'er met noch vier off vijff dagen sittens aff ware."

brieff van den bewusten Vrunt (die ick U.E. weder te rugh sent, om off die bij mijn swager Hop[1] te passe konde komen) dat soo de tijdinge van de ontdeckte Cabale[2] te Weenen waerachtich is, gelijck ick mij gaer*ne* voor laet staen, ick niet als alles goets uijt die selvige kan spellen, niet twijffelende off wij sullen 't (met Godt) wel soo lange hier gaende houden, tot dat de goede geintentioneerde op de been en gereet sijn om mede voet bij 't stuck te setten. en schijnt de goede Godt ons reets sijn hant te dien eijnde te leenen, geleijdende daermede soo gonstel*ijck* onse Armade, door desen Oosten Wint, naer apparentie, tot voor de Rivier van London om die te sluijten[3] en alsoo te eerder te komen *tot* het sluijten van een Vrede: dat Godt geve. dat de papisten weijn*ich* te vertrouwen sijn hebben onse Voorouders wel soo wel gewe*ten* als wij, en heb ick, 't zedert een jaer herwaerts, de placcaten tege*n*s de selvige bij mij selven vrij beter konnen iustificeren, als voorde*sen*, merckende, soo mij dunckt, dat d' oeffeningh van haer religie een bedeckt en nadeligh gevolgh heeft voor onse politie. 't gunt U.E. diesaengaende aen mij heeft gelieven te schrijven als mede de nootsakelij*ckheijt* van kleijne uijtleggers, bootsvolck, vaertuijgen met riemen *in de* Haerlemmer Meer en alomme, bid ick dat U.E. gelieve te communiceren aen mijn Swager Hop, die ick geloove dat nu t*e* Amsterdam is, en ruijm soo veel seggens heeft in de cajuijt als ick, die slechts voor legger vaere.'

c. Brandt[4] ontving den 28 November 1675[5] van Cloeck,

1) In dienzelfden brief van 8 Mei 1678 had Cloeck gemeld: "Broeder Hop komt overmorgen avont t'Amsterdam. indien U.Eerw. goetvint hem eens te begroeten, mogelijck off sij ijets hoorde dat overbrievens waerdich was." - Zie mede boven, bl. 148, noot 3.
2) Kan dit zijn hetgeen door de Wicquefort, *Histoire des Provinces-Unies*, IV (ed. 1874), bl. 566 gemeld wordt?
3) Zie Arend, *Algem. Gesch. des Vad.*, Deel IV, Stuk II, bl. 57 vg.
4) Brandt woonde toen 'op de Keijsers graft by de Prinse straet.' Hij woonde daar, volgens eenen anderen brief van Cloeck, ook nog in Augustus 1679.
5) De brief heeft geenen datum. Brandt schreef er op: '28 Nov. ontfangen.' Dus 28 November 1675 om den inhoud (Van Wicqueforts sententie van 20 November 1675). Daar men den brief niet nauwkeurig heeft gelezen is hij in de collectie verkeerd als No. 17 geplaatst. Men moet das No. 18 tot en met 26 omnummeren in No. 17 tot en met 25, en als No. 26 den nu als No. 17 aangewezen brief plaatsen.

die op Westervelt was, eenen brief, waarin o.a. stond: ‘Verleden Saterdach door Haerlem passerende sprack ter loops onsen Vrunt eens aen, en vernam met eens nae de gedruckte[1)] Sententie van den H^r^ Vickefort, die hij alle uijren uijt den Hage te gemoet sach. Hij had gaerne dien nademiddach een uijrtje met mij gepraet, voorgevende wel ijets particuliers en van belangh te weten, maer alsoo het wat te laet op den avont gevallen soude hebben indien ick mij daertoe hadde willen verledigen, eer ick door de diepe wegen op Westervelt soude hebben komen konnen, soo heb ick mij voor dien tijt van dat plaisierich onderhout moeten speenen, en ondertusschen huijden morgen met een goet Vrunt een kleijn briefje aen hem afgesonden om de voorsz. Sententie te becoomen en met eenen het nieuws, dat hij mij en het papier soude willen en derven vertrouwen. sulx dat ick hoope dat onse nieuwe correspondentie occasie sal geven om soo nu en dan ijets bijsonders van hem uijttelocken tot onse gemeijne speculatie. Ick hadde gedacht aenstaende Woensdach t'huijs te sullen sijn, maer, naer ick mijn werck aensie, sal het wel Donderdach off Vrijdach sijn, eer ick alhier schrap kan raecken om naer Stadt te vertrecken.’

d. In Cloecks brief van 5 Augustus 1677 leest men: ‘'T loopt hier immers soo drock aff als t' Amsterdam, en kan ick ter nauwer noot tijt vinden om U.E. hartelijck te dancken voor het gecommuniceerde nieuws. de saecken gaen, naer mijn oordeel, redelijck wel, en soo de Heeren van Amsterdam dat spoor gelieven te houden, soo sullen sij de vrede eijndelijck wel krijgen. mij dunckt dat ick hoe langh hoe meer mercke de waerheijt van het oude seggen dat al het goet en quaet, datter in Hollant gedaen wert, van Amsterdam afkomt.’

1) De *Sententie van den Hove van Hollant, enz. jegens Abr. v. Wicquefort, gepront den* 20 *Nov*. 1675 verscheen te 's Gravenhage bij Jac. Scheltus in 1675. Zie Arend, *Alg. Gesch. des Vad.*, Deel IV, Stuk II, bl. 142.

e. Cloeck schrijft den 24 Maart 1678 op Westervelt aan Brandt: ‘U. Eerw^{t} gaet niet buijten sijn gewoonte noch functie, als sij ons de blijde boodschap des vredes vercondight. 'T moet wel een groot goet sijn, daermen de schaduw off apparentie soo lieff van heeft dat die het gemoet vrolijck en lustigh kan maecken midden in kommerlijcke en benaude tijden. Ick kan met waerheijt verclaren dat mij den liefelijcken dach niet aengenamer is geweest als U. Eerw^{ts} schrijvens, dat ick Woensdach morgen hebbe ontfangen; en alhoewel ick daerinne wel reden vinde om mij niet al te vast in te beelden dat het werck een gewenscht succes nemen sal, soo dunckt mij evenwel oock redens genoech te hebben om wat goets met fundament te hoopen. dat gaen incognito naer Amsterdam van de P.V.O. (daer U. Eerw^{t} apparent nu al lucht van hebben sal), dat spreeken met den H^{r} President en mogelijck andre Burgermeesteren, dat logeren bij de soon van een burgermeester, geeft mij gedachten dat het wel om het Tractaet met Engellant, dat laest haperde, te doen is geweest, en sulx de gedachten van Vrede niet uijt het hooft en sijn: waer bij komende het stilstaen van Vranckrijck, dat alles nemen konde, (mogelijck om niet al te veel weerom te geven casu quo), de presentatie van Ruvignij, de constitutie van de Spaensche en onse saeckjens, soo dunckt mij, onder verbeteringe, de Vrede noch wel kramers kans te sijn.’

f. Den 21 April 1678 schrijft Cloeck op Westervelt aan Brandt: ‘Ick hadde eergisteren uijt U.E. schrijvens vrij wat moets geschept op een goeden uijtslach tot vrede; maer gisteren bij occasie te Haerlem sijnde bij dien Vrunt, ben ick wederom wat swaerhoofdiger geworden en beducht dat de Regenten en specialijck die van onse Stadt, niet harts genoech sullen hebben om hart op de vrede 't sij met off sonder Engellant te dringen, sonder het welcke men mij wil doen gelooven dat men daer niet toekomen sal, sijnde noch in Engellant noch alhier ten Hove soodanige dispositie niet, als veele wel souden wenschen en onse necessiteijt vereijschen. Ick werde evenwel van dien goeden hant verseeckert dat het te Haerlem wel en cordaet leijt, Leijden schijnt mede voet bij 't stuck te willen setten, doch alles sal hangen aen onse Stadt, die men vreest dat wel begon-

nen hebbende niet soo wel sal volharden, waermede dan alle de spillen in d'assche lagen. 'T schijnt datter in den Hage laetst ijets is gepasseert, 't gunt occasie geeft tot soo becommerlijcke gedachten; oock heb ik laetst bij de H^r^ Burgermeester H.[1)] ijets gehoort dat naer geen groote cordaetheijt sweemde en bedencken gaff off men moede wiert in 't spits te staen: evenwel meijn ick gemerckt te hebben dat het bij den H^r^ Burgermeester M., onse Buyrman alhier, wel en hartich leijt. oock gelooff ick het selvige van d'andre Heer H. Soo nu V. mede wel was, soude ick derven hoopen dat H. wel volgen soude; daeraen op 't hoogste is gelegen: waeromme ick oordeele dat men dien laetsten heer door de H^r^ S. off Broeder H. het hart wel dient onder den riem te steecken en te doen begrijpen dat aen een resolute actie[2)] ons welvaren off verderff en t' effens sijn eere off hoochste schande vast is, en dat seeckerlijck de voorgenoemde leden van seer goede wille sijn en ten besten van de vrede willen en derven coöpereren. Vranckrijck, seijt mij dien Vrunt, eijscht binnen den gestelden 10 maij categorisch antwoort. Soo dit spel nu versuijmt wert, vreese ick hebben wij daer niet een worp meer nae, en gaen te post naer onse ruine. Hij heeft mij oock geseijt dat het contenu van U.E. schrijvens hem van andre goede hant als waerachtich was voorgekoomen, en twijffelt niet off de Secrete Commissarisen sullen op dat project beschreven werden, daer op wel dient gelet, en die in antecessum met goede instructie versien te werden, op dat wij het net niet over het hooft krijgen, eer wij het dencken. den Hartoch van Jorck komt te Breda. Godt geve ten besten van den staet. Buijten dese gemeene becommeringen soudt het hier wel te wesen sijn met dit moeije weder; konde het U.E. met ijmant van de Broeders eens uijtlocken, soude ons seer aengenaem sijn en wij occasie hebben wat breder van dese materie te handelen.'

1) In 1678 waren (Wagenaars *Amsterdam*, fol.-uitg., III, 303) burgemeesteren Mr. Hendrick Hooft (ook in 1677), Dr. Gillis Valckenier, Joan Munter en Mr. Joan Huydecoper.'
2) Zie over Amsterdams aandeel in het tot stand komen van den vrede Wagenaars *Amsterdam*, fol.-uitg., I, 661-663.

g. In Cloecks brief van 26 Mei 1678 leest men: ‘Daechs voor dat ick U. Eerw^{ts} aengename van den 24 deses ontfingh, bracht mijn dienaer, die ick om het een en ander naer Haerlem hadde gesonden, mij een biljetje van daer mede, waerbij onsen Vrunt[1)] mij deedt weten de tijdinge en inhout van den brieff van den Koningh van Vranckrijck aen haer Hooch Mo. en dat de leden van Hollant daerop naer huijs waren vertrocken om met haer Committenten deswegen t'aboucheren. U. Eerw. confirmeert sulx alles genoechsaem met sijn schrijvens en het senden van de copije van dien brieff met bijvoeginge van het nieuws uijt den Hage en Engellant, daer voor ick altesamen U. Eerw^{t} hartelijck bedancke; en alhoewel ick uijt alles wat ick verneme, naer mijn beste kennisse en oordeel, niet anders spellen kan als vrede, soo wenschte ick evenwel desaengaende wat meerder seeckerheijt te mogen hebben, en kan mij dienvolgende niet excuseren van U. Eerw^{ts} beleeftheijt en vruntschap te vergen de continuatie van de goede correspondentie en het herwaerts overbrieven van de inkomende novellen. En alsoo ick niet en twijffele off de Heeren ter dachvaert in den Hage gecommitteert sullen voor pinxteren wederom t'huijs sijn, ten minsten voor eenige dagen, en ick seer nieusgierich ben om den brieff van den Heer van Leeuwen, daer U. Eerw^{t} van vermaent, te mogen sien, dewijle mij die van seer groote consideratie dunckt te sijn om verscheijde merckelijcke ingredienten, en den H^{r} Raetpensionaris Van den Bosch apparentelijck geen swaricheijt maecken sal U. Eerw^{t} die mede te deelen, soo bid ick, indien het buijten U. Eerw^{ts} ongelegentheijt kan geschieden, dat mij die, off wel den rechten en waren inhout, door sijn toedoen ter handt mach komen. de confusie van de kingh, de sinistre impresie en jalousije van en tegens het parlement, geven mij moet van wat goets; en dat sij aldaer geen goede muts hebben op d'intentie van den Baes alhier biet oock noch al winste; te minder sullen sij sich

1) Die “Vrient” in Haarlem was ook een vriend van Brandt. Daarom schrijft Cornelis Cloeck den 10 Augustus 1679 op Westervelt aan Brandt: “Als U. Eerwt herwaerts komt, soo dencke ick dat hij en passant te Haerlem den Vrient eens aenspreken sal willen.”

inlaten (gelijck ick altoos op die fondamenten hebbe geoordeelt) tot een oorlooch, die sij wel sien konnen (si mens non laeva sit) dat sij voor 't meeste gedeelte alleen souden moeten dragen en occasie konnen geven aen hooghverhevene luijden tot sorgelijcke gedachten en ondernemingen. sulx dat ick alsnoch concludere pro pace, die de Godt des vredes ons wil gunnen, niet in sijn toorne. men bericht mij alhier, doch wat losselijck, dat de Bailjuw van Kermerlandt drie vrouws en ses manspersoonen van Sardam soude hebben tot Haerlem gevangen gebracht, die de belhamels van dat oproer (gis ick) off selfs sullen sijn, off wel bekent maecken, en soo met eenen de geheele Historie, daer men hier wonder vremt van discoureert[1]. 'k dencke morgen eens, off selfs naer Haerlem te gaen, off ijmant te senden om dat en 't verder nieuws datter soude mogen sijn at te haelen en specialijck te verneemen watter op de wederomkomst van onse Heeren in den Haech is gepasseert. indien U. Eerw^{t} ijets desaengaende te vooren komt, bidde om vrundelijcke communicatie met de Velser schuijt, ten ware d'importantie van het nieuws het port over Haerlem waerdich geoordeelt mochte werden. Voor de hoochtijt van Pinxteren derve ick niet hoopen U. Eerw^{t} selfs alhier te sien, maer versoecke seer gedienstich dat hij gelieve in 't voorste van d'aenstaende weecke hare saecken soo te schicken, dat sij mij eenige dagen alhier moge geselschap houden; de Broeders sullen soo ick vertrouwe mede alsdan alhier sijn en wij des te bequamer om den tijt gesamentlijck sonder ongeneuchte te passeeren. de brieven hier in geslooten blijven U. Eerw^{t} gerecommandeert ten eijnde die haer behoorlijck addres mogen krijgen.'

h. Den 10 Augustus 1678 was de vrede tusschen Frankrijk en Nederland gesloten. Cloeck schrijft op Westervelt den 15 September 1678 aan Brandt: ''k Kan niet sien datter nu ijets meer resteert als het teijckenen van de Spaensche, gelijck geloove reets geschiet te sijn, en de ratificatien van haer en ons, die ick niet kan sien dat jegenwoordich geweijgert off uijtgestelt kan

1) Dit bericht doelt op de Zaansche onlusten. Zie Arend, *Alg. Gesch. des Vad.*, Deel IV, Stuk II, bl. 191 vg., en Wagenaars *Amsterdam*, fol.- uitg., I, 663.

werden. danck hebbe dien genereusen en glorieusen Koningh, mitsgaders de Heeren van Amsterdam, en boven al den grooten Godt, Koningh der Koningen, Heere der Heeren, die ons op een genoechsaem miraculeuse wijse de langhgewenschte vrede schenckt, soo ick wil hoopen, in sijne gonste.'

Ten slotte nog ééne vraag.

Waartoe gebruikte Brandt al die inlichtingen? Toen ik boven geschreven had dat Brandt zich blijkbaar bij eene der partijen aansloot, was ik nog eerst van plan die woorden eenigszins te veranderen, en wat voorzichtiger te zeggen dat men uit al het gelezene met vrij veel waarschijnlijkheid mocht afleiden dat Brandt behoorde tot die 'wijzen' (zie boven, bl. 157, noot 1), die het bestaande afkeuren, maar inzien dat er niets aan te veranderen valt.

Een nader onderzoek deed mij echter besluiten het woord 'blijkbaar' te behouden. De correspondentie in haar geheel, de toon en de geheimzinnigheid maken het duidelijk dat Brandt met de 'vrienden' werkte om de antistadhouderlijke partij te steunen.

Ook na 1678 heeft Brandt in die richting gewerkt. Ik meen dat voldoende te kunnen bewijzen.

Graaf d'Avaux, die den stand der partijen[1] nauwkeurig

1) D'Avaux, *Négociations en Hollande*, I, 2: 'Les Républicains forment l'autre parti; celui-la se peut diviser en deux, l'un est composé de ceux qui restent de la faction de M. de Witt, et de ceux qui n'étant pas originairement de cette faction, ont été néanmoins dépossédés en 1672. Tous ces gens-là dont les sentimens ne sont pas cachés, sont regardés comme les bons Républicains, et comme le soutien et l'appui de la liberté publique. Le nombre en est petit: mais ils sont des meilleures Familles de Hollande, ils sont tous unis ensemble, ils s'entre-communiquent leurs pensées et leurs desseins, et ont entr'eux un commerce très-secret et très-sûr.
L'autre espece de bons Républicains est composée de ceux qui sont restés dans le Gouvernement en 1672; ou qui y ayant été mis dans ce tems-là, par le Prince d'Orange, ne laissent pas d'avoir de très-bons sentimens pour la République. Les uns et les autres de cette seconde espece sont fort réservés et fort cachés, et n'oseroient agir, que lorsqu'ils croiront le pouvoir faire en sûreté, ou que la nécessité les y contraindra. Ils ne font pas un parti comme les autres; car chacun d'eux renfermant en soi ses sentimens, ou ne les communiquant qu'à leurs amis particuliers, ne se déclare en aucune maniere. Cependant comme la premiere espece de bons Républicains sont gens sages et éclairés, et personnes de considération, ils ont de grandes habitudes avec les derniers; et ces derniers qui ne se fient pas les uns aux autres, se confient volontiers aux premiers; de sorte que le petit nombre de bons Républicains que j'ai mis au rang des premiers, étant informés en secret par les autres, et s'entrecommuniquant ce qu'ils en ont appris séparément, ils ont une connoissance générale des sentimens et des dispositions dans lesquelles on est dans les Villes.

kende[1)], en wiens mededeelingen vertrouwbaar[2)] zijn, trachtte, gelijk bekend is, de plannen van Willem III tegen te werken, en vond daartoe steun bij de 'Republikeinen', vooral bij sommige Amsterdammers. In de 'Négociations'[3)] vertelt hij dat hij in 1680 alle moeite deed om Amsterdam te doen handelen in den zin van de provinciën Groningen en Friesland, of, zooals hij zelf (I, 100) zegt, 'd'unir les Provinces de Frise et de Groningue avec la Ville d'Amsterdam, ces deux Provinces, qui sont indépendantes du Prince d'Orange, et cette Ville, qui est la plus puissante de tout l'Etat, pouvant, si elles agissoient de concert, se soûtenir aisément contre le Prince d'Orange.' Hij voegt er bij (I, 100): 'j'employai un Ministre Prédicant pour travailler à cette affaire.' In margine staat de datum 22 Augustus 1680. Doch de onderhandelingen vorderden niet. Daarom meldt hij, onder dagteekening van 3 October 1680[4)], I, 101: 'Comme le Ministre Prédicant n'agissoit pas aussi-bien que je l'eusse souhaité, pour former une liaison entre Messieurs d'Amsterdam, et les Provinces de Frise et de Groningue: je m'adressai à un Républicain d'Utrecht, et le priai d'en parler à un Ministre Arminien, homme de beaucoup d'esprit, et qui avoit beaucoup de crédit auprès de Messieurs d'Amsterdam.' Hij liet dien 'Ministre Arminien' bepaalde voorstellen doen[5)].

1) Wijnne, *Négociations de Monsieur le Comte d'Avaux*, III, 2e partie, Introduction, p. XXIII-XXV.
2) Wijnne, 1. c. III, 2e partie, Introduction, p. XVI et suiv.
3) Ik gebruik de uitgave van 1752-1753. Wijnne noemt nog uitgaven van 1754 (Introduction, p. XI) en 1852-1853 (Introduction, p. XV).
4) Er staat 1679, doch dat is blijkbaar eene drukfout.
5) *Négociations en Hollande*, I, 102: 'Je priai ce Républicain de trois choses: l'une, étoit d'engager ce Ministre à s'entremettre pour raccommoder deux ou trois des Principaux d'Amsterdam qui étoient du Gouvernement de 1672. avec M. Valkenir qui étoit entré dans les Charges cette même annéelà; mais qui d'ailleurs étoit un homme de mérite, bon Républicain et qui gouvernoit en quelque façon la Ville d'Amsterdam. La seconde, étoit de porter ce Ministre à établir une étroite liaison entre M. Valkenir, et les Provinces de Frise et de Groningne. Et la troisieme, de savoir s'il vouloit bien communiquer à M. Valkenir les avis que je lui ferois donner sans qu'il lui découvrît de quel endroit il les auroit eus. Et pour montrer à ce Ministre qu'on étoit bien informé, et qu'il pourrait tirer quelque utilité de ce commerce, on lui fit confidence de ce qu'on avoit pénétré des desseins du Prince d'Orange touchant les Princes d'Allemagne, et surtout des engagemens que ce Prince et le Pensionnaire Fagel avoient pris avec le Roi d'Angleterre.'

De ‘Ministre Arminien’ nam de voorstellen aan. D'Avaux zegt (I, 103) op den datum 3 October 1680: ‘Le Ministre Arminien reçût fort bien les propositions de son ami, et consentit même d'avoir pour cet effet un commerce direct avec moi: j'y envoyai (*in margine;* 17 Octobre 1680) donc quelques jours après un homme de confiance, à qui il apprit les moyens qu'il vouloit employer, et ceux dont je devois me servir pour réunir les deux Factions d'Amsterdam, et les lier ensuite d'intérêts avec les Etats de Frise; cette seconde affaire dépendant en quelque façon de la premiere, et devant être conduites l'une et l'autre, avec toute la prudence et la précaution possible; étant très-sûr, qu'aussi-tôt qu'on se seroit apperçû que j'y eusse quelque part, tout étoit rompu; n'y ayant pas d'apparence que MM. d'Amsterdam prissent des liaisons entr'eux et avec les Provinces de Frise et de Groningue par l'entremise d'un Ambassadeur de France. A l'égard du commerce secret que je voulois avoir avec MM. d'Amsterdam, il me fit dire qu'il y en avoit deux des principaux, qui se chargeoient de recevoir tous les billets d'avis que je leur envoyerois, et de les communiquer à leur conseil de Ville, sans que ceux qui n'étoient pas de ce secret, sussent que ces billets venoient de moi. Je fus très-aise d'avoir trouvé moyen par-là de faire passer jusques dans le Conseil secret d'Amsterdam, tout ce dont Sa Majesté souhaiteroit qu'ils fussent informés.

En waarlijk had d'Avaux reden om zich te verheugen, te meer nog, daar die ‘Ministre’ hem onmiddelijk eene eenigszins

belangrijke mededeeling deed. ‘Ce Ministre - zoo schrijft hij (I, 104) - en revanche des nouvelles que je lui avois mandées, m'en confia une, qui étoit de quelque importance.’ Die mededeeling was dat van Leeuwen, die naar Engeland gezonden was door de Staten Generaal, geheime instructies van den Stadhouder had. Die instructies kon de ‘Ministre Arminien’ ook mededeelen aan den zaakgelastigde van d'Avaux.

Ook na den dood van den Amsterdamschen burgemeester Valckenier, die door d'Avaux in deze zaken terecht voor een hoogst gewichtig persoon werd gerekend, zette de ‘Ministre Arminien’ zijn werk als tusschenpersoon voort. D'Avaux zegt (I, 109): ‘Le Ministre Arminien ne laissa pas, malgré cet accident, de travailler à concilier les esprits des Régens d'Amsterdam.’

Op den 6 Maart 1681 spreekt d'Avaux (I, 135) weer van de ‘négociation du Ministre Arminien’, die de zaken goed schijnt te hebben ingezien[1)].

Wie is nu die ‘Ministre Arminien’ geweest? Wagenaar, de voorzichtige en nauwkeurige geschiedschrijver, zegt in zijn *Amsterdam*, fol.-uitg., I, 675 dat het geen ander dan Brandt kan geweest zijn. Hij voert echter geen bewijs voor die uitspraak aan[2)].

Dr G.M.C. Loeff zegt in zijne studie over *Den Neder-*

1) Hij zegt: ‘Je ne me contentai pas de la négociation du Ministre Arminien pour unir Messieurs d'Amsterdam avec les Provinces de Frise et de Groningue. Je m'adressai directement à denx ou trois des principaux de Frise, et je fis ensorte, que cette Province en fît les avances, et proposât à Messieurs d'Amsterdam d'agir de concert pour soûtenir réciproquement leuis intérêts: mais comme M. Valkenir étoit mort, il n'y avoit personne à Amsterdam qui osât se charger d'entrer dans cette proposition.’

2) Wagenaar meldt: ‘Hy (d'Avaux) verhaalt, wyders, dat hy zig in 't jaar 1680, bediend hadt van een' Arminiaansch' Predikant te Amsterdam, *een man*, schryft hy, *van verstand* en *van veel vermogen by de Amsterdamsche Heeren*, en die geen ander dan de Remonstrantsche Leeraar, en bekende Historieschryver, *Geeraerdt Brandt*, kan geweest zyn, om eene naauwe gemeenschap uit te werken, tusschen Burgemeester Valckenier of de Stad in 't gemeen en de Provincien Friesland en Stad en Lande.’ De Chalmot, *Biogr. Wb.* IV, 198 neemt het bericht van Wagenaar over, maar zijne voorstelling der zaak is minder juist.

landschen Kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt, bl. 69 dat er ‘een punt betreffende het leven van Brandt’ is, ‘dat met een digten sluijer is omgeven, te weten zijne gewaande handelingen met graaf d'Avaux,’ en hij voegt er bij: ‘Ik heb niets tot opheldering gevonden.’

Dr Loeff spreekt van eenen dichten sluier, doch als men van dien sluier een tipje oplicht, dan ziet men dat Wagenaar gelijk heeft, al blijft het nog altijd onzeker wie Wagenaars zegsman is.

Men lette op den door d'Avaux genoemden datum 3 October 1680 (over het aanknoopen van onderhandelingen met den ‘Ministre Arminien’), op het zenden van ‘un homme de confiance’ (den 17 October 1680), en op het onderwerp, dat behandeld werd in de samenkomst. Men vergelijke dan den brief van M. de Hertoghe[1)] te 's-Gravenhage aan Brandt van den 7 October 1680, dien ik boven, bl. 156, noot 3, liet afdrukken. Dan blijft er, naar mijne meening, geen twijfel meer mogelijk.

In hoeverre nu Brandt goed of verkeerd heeft gehandeld, is moeielijk te beslissen. In de zeventiende eeuw schijnt men, althans naar d'Avaux' *Négociations en Hollande* te oordeelen, en trouwens ook naar menig ander geschiedschrijver, over dat punt anders gedacht te hebben, dan men in deze eeuw zoude doen. Soms werd het belang van de partij boven 't belang van 't land gesteld. Ook diende men voor de oplossing der vraag te weten of de inlichtingen zijn gegeven tegen betaling eener geldsom, dan of ze kosteloos in 't belang der partij werden verstrekt. En dat punt zal wel nooit kunnen worden uitgemaakt. Tevens houde men in 't oog dat de Republiek in dien tijd wel in minder vriendschappelijke of welwillende houding tegenover Frankrijk stond, maar dat er toch geen oorlog was met dat land.

1) Bij hetgeen op bl. 91, noot 4 gezegd is voeg ik thans dat het mogelijk is dat M. de Hertoghe is de Fiscaal van 't Hof van Justitie de Hertoghe. In Schinkels *Nadere Bijzonderheden betrekkelijk Constantijn Huygens*, I, 46, 57, 60 wordt gesproken van eenen ‘Fiscael de Hertoghe’ in de jaren 1687 en 1695. En de Cretser, *Beschryvinge van 's Gravenhage*, 1711, vermeldt op bl. 85 dat in dien tijd (1711) fiscaal was ‘de Heer en Meester Mattheus de Hertoghe.’

Hoe de rechter over dergelijke instructies en briefwisselingen zoude hebben geoordeeld is onzeker. In *oorlogs*tijd had geheime briefwisseling met den vijand, in elk geval ongeoorloofd onderhandelen met vijanden, aan Buat het leven gekost; Abraham van Wicquefort was daarvoor veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf; en Pieter de Groot, hoewel vrijgesproken, had geenen onbevlekten goeden naam nagelaten.

De nieuwe uitgave van Huygens.

De nieuwe uitgave van Huygens.

In Mei 1881 werd algemeen verspreid een *Prospectus op de Volledige Dichtwerken van Constantijn Huygens, met aanteekeningen van P. Leendertz Wz., uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, en onder toezicht van Dr. N. Beets*.

Het prospectus, dat in Juli 1880 was opgesteld, meldde dat de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen besloten had eene nieuwe uitgave van Huygens' Dichtwerken te geven, en dat het de bezorging dier uitgave had opgedragen aan den Heer P. Leendertz Wz.

In een bij dat prospectus gevoegd naschrift, gedagteekend 11 April 1881, werd vermeld dat ‘de geleerde Bewerker der nieuwe uitgave’, de Heer P. Leendertz Wz., intusschen overleden was.

Daarop vervolgt het naschrift aldus: ‘Toen dit treffend overlijden in de Algemeene Vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, in September 1880 te Amsterdam gehouden, ter sprake kwam, was Prof. Nicolaas Beets, als Lid van Verdienste der Maatschappij mede aldaar ter plaatse tegenwoordig, de welsprekende tolk der algemeene hulde aan den ontslapene, wiens rustelooze werkzaamheid, nauwgezetheid en geleerdheid door hem te recht op het hoogst werden geroemd. Maar nu eenmaal deze slag ons getroffen had, verrees als van zelf de vraag: wat nu te doen, om de plaats van den ons ontvallen geleerde zoo goed mogelijk te vervullen en het werk, door hem opgevat, te voltooien? - Zeer welkom was ons daarbij een ingekomen schriftelijk aanbod van den zoon des ontslapenen, den Heer P. Leendertz Jr., student in de letteren aan de Universiteit te Amsterdam, die zijn vader van tijd tot

tijd bij zijn werk de behulpzame hand had geboden en daardoor geheel op de hoogte daarvan gehouden was. Deze namelijk deed het voorstel, om zelf den arbeid van zijnen onvergetelijken vader naar zijn voorbeeld en in zijnen geest voort te zetten; altijd echter onder de voorwaarde, dat hij daarbij niet geheel aan eigen licht en kracht zou worden overgelaten, maar bij zijn werk hopen en rekenen mocht op den steun van een ouder en meer ervaren en bevoegd letterkundige, die daarop het toezicht houden zou. De Vergadering nam dit op bescheiden wijze gedane voorstel na eenige beraadslaging aan. Nu echter verhief zich een tweede vraag, en wel deze: Aan wien nu het bedoeld toezicht op te dragen? Maar aan wien eerder en liever, dan aan Prof. Nicolaas Beets zelven, die het eerst in de Koninklijke Akademie der Wetenschappen zijne stem voor de openbaarmaking der handschriften van Huygens, en, in verband daarmede, voor de wenschelijkheid eener nieuwe uitgave van diens volledig dichtwerk had verheven? De Voorzitter, de Heer A.J. de Bull, werd als de mond der Vergadering bij het doen van het daartoe strekkend verzoek, dat terstond even gunstig opgenomen, als met de meeste heuschheid ingewilligd werd. Prof. Beets verklaarde zich alzoo bereid, in vereeniging met de daartoe benoemde permanente Commissie, zich met het toezicht op den arbeid van den Heer P. Leendertz Jr. te belasten: eene verklaring, die door de aanwezigen, ten teeken van dankzegging, met algemeene toejuiching ontvangen werd. Dien ten gevolge alzoo zal de ontworpen uitgave van de volledige dichtwerken van Huygens op den boven aangegeven voet van nu aan onverwijld en, zoo men hoopt, ook verder onafgebroken worden voortgezet. Uit de inzage der nagelaten papieren van wijlen den Heer Leendertz is gebleken, dat de voorbereidende arbeid van den geleerden Bewerker voor de uitgave van den kompleeten Huygens nagenoeg geheel is afgeloopen, zoodat alleen behoeft te worden verzameld en geordend, wat door hem met zijne gewone nauwkeurigheid en vlijt is gereed gemaakt.’

Op de Algemeene Vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, gehouden den 16 September 1881, werd door den Secretaris bericht dat de eerste

aflevering der nieuwe uitgave juist verschenen was en voor de leden ‘ter tafel zou zijn’[1].

De Heer M.A. Perk, ‘lid der Permanente Commissie voor de uitgave van den compleeten Huygens’, bracht toen een verslag uit over den stand der zaak. Hij meldde o.a. dat ‘de Commissie, die tot dusver namens de voorzittende Amsterdam sche afdeeling zich met de regeling der zaak belast had, permanent verklaard (was), en haar onder medewerking van Prof. Beets, als consulent, het toezicht opgedragen (was) op den arbeid van den jongen Leendertz, die het door zijn vader aangevangen werk voorloopig zou voortzetten’[2].

Verder deelde de Heer M.A. Perk mede: ‘In verschillende samenkomsten, met hem [den jongen Leendertz] gehouden, en die altoos door onzen consulent [Prof. Beets] werden bijgewoond en voorgezeten, hebben wij toen in de eerste plaats de door wijlen den heer Leendertz nagelaten papieren en bescheiden onderzocht, en mochten wij tot onze groote voldoening ervaren, dat de voorbereidende werkzaamheden geheel als afgeloopen konden worden beschouwd, en al wat door dien geleerde gereed gemaakt was, slechts behoefde te worden verzameld en geordend. De beide eerste vellen, zooals u bekend is, waren reeds bij diens verscheiden afgedrukt. Met zijn zoon kwamen wij daarop overeen, dat hij bij wijze van proef de volgende voor de pers zou gereed maken. De proef slaagde naar onze meening uitmuntend. En de commissie noodigde hem uit met zijn arbeid voort te gaan[3].’

Ook meldde de Heer M.A. Perk nog: ‘De arbeid zal geregeld worden voortgezet. Doch de correctie vereischt groote zorg en veel tijd. Geen proef blad wordt er voorts afgedrukt, dat niet door Prof. Beets met het “imprimatur” is geijkt. Behoudens buitengewone, onvoorziene moeielijkheden, zal het geheele werk toch nog binnen den aanvankelijk bepaalden tijd gereed kunnen zijn, als op den ingeslagen weg wordt voortgegaan. Uwe Com-

1) *Verslag*. 1881, bl. 33 vg. (De *Verslagen* dier Algemeene Vergaderingen worden steeds door 't woord *Verslag* aangewezen.)
2) *Verslag*, 1881, bl. 40.
3) *Verslag*, 1881, bl. 42.

missie deelt eenparig in het gevoelen van haren geachten consulent, dat er geen reden bestaat om van dien weg af te wijken[1].'

Mijn oordeel over de nieuwe uitgave van Huygens' werken was ongunstig. Dat oordeel sprak ik uit in een artikel, dat opgenomen werd in den *Nederlandschen Spectator* van 17 December 1881 (No. 51).

Het artikel is als volgt:

De eer der Nederlandsche philologie en de nieuwe Huygens-uitgave.

In den *Spectator* van 5 November 1881 heeft de heer J.G. Frederiks de nieuwe Huygens-uitgave aangekondigd, en nauwkeurig en duidelijk de wijze, waarop ze tot stand gekomen is, medegedeeld. De lezer, die daaromtrent meer wil weten, zij naar dat in vele opzichten belangrijk artikel verwezen.

De heeren Leendertz, vader en zoon, zijn de bewerkers der nieuwe uitgave. Na den dood van Leendertz Senior werkt de jonge Leendertz onder toezicht van dr. N. Beets aan de uitgave voort. Het is steeds moeielijk te zeggen wie van drieën voor elk punt in dit werk aansprakelijk is. Daarom spreek ik steeds in 't algemeen van de 'bewerkers'.

Nu de heeren J.G. Frederiks en dr. Jan ten Brink (in het *Zondagsblad* van het *Nieuws van den Dag*) hun oordeel over de nieuwe uitgave hebben medegedeeld, zij het mij veroorloofd ook mijne meening hier uit te spreken.

Wil men eene dusdanige uitgave beoordeelen, dan heeft men vooral ééne zaak te onderzoeken, ééne vraag te beantwoorden. Ze is deze: *Is de hier aangeboden tekst goed?*

Goed is een woord, dat verschillend kan worden opgevat. Wat de een goed durft te noemen, is bij een ander soms nauwelijks voldoende, zelfs kan het gebeuren dat de een goed noemt, wat een ander slecht heet.

Hier behoeft gelukkig niet over de meerdere of mindere waarde, die men aan dat *goed* kan toekennen, getwist te wor-

1) *Verslag*, 1881, bl. 45.

den. We leven in het jaar 1881, en we weten welke eischen men aan de uitgaven van schrijvers mag en moet stellen. De werken der Latijnsche en Grieksche schrijvers liggen voor ons, we kunnen, als 't gezond verstand het ons nog niet geleerd had, daaruit zien hoe men eenen auteur behoort uit te geven. En wil men niet zoo ver van huis gaan, menig Nederlandsch schrijver is voortreffelijk uitgegeven. Ik wil alleen op Maerlants *Spiegel Historiael* door de Vries en Verwijs wijzen.

Hoe eene goede uitgave behoort te zijn ingericht, behoeft dan ook thans niet meer te worden uiteengezet.

In deze uitgave zijn de gedichten naar tijdsorde gerangschikt.

Nu is de algemeen bekende regel: In den tekst moet de oudste redactie staan, en in de noten behooren alle latere varianten te worden opgenomen.

Is hier ook aldus gehandeld? Is hier de oudste redactie in den tekst opgenomen? Of, de vraag vooreerst nog eenvoudiger stellende, is de lezing van het handschrift, als het bestaat, in den tekst opgenomen? Of: Geeft de tekst getrouw, met groote nauwkeurigheid, de lezing van het handschrift terug?

Voor de beantwoording van die vraag is eene doorgaande vergelijking van den tekst, die ons aangeboden wordt, met de lezing der handschriften noodig. Het is thans onmogelijk om die vergelijking te maken, daar de bewerkers zelven de handschriften gebruiken. Toch kunnen we langs eenen anderen weg ingelicht worden over de nauwkeurigheid, bij het afdrukken in acht genomen.

Sommige der hier geplaatste gedichten waren reeds vroeger gedrukt *volgens het handschrift*, en we kunnen dus den daar gegeven tekst met dien der bewerkers vergelijken om tot eenig begrip van de mate van betrouwbaarheid van dezen tekst te komen.

Doch dan moeten we eerst overtuigd zijn dat zij, die vroeger de teksten volgens het handschrift hebben laten drukken, zelven betrouwbare personen zijn.

Zullen de bewerkers den heer P. Leendertz Wz. als deskundige wraken? Ik geloof het niet.

Nu gaf de heer P. Leendertz Wz. in zijne *Gedichten van*

Hooft, I, 181 *volgens het handschrift* een Sonnet van Hooft uit. Datzelfde Sonnet wordt hier, bl. 67 ook *volgens hetzelfde handschrift* uitgegeven. *Toch bieden de beide uitgaven in de veertien regels van het Sonnet in vijf woorden een verschil van spelling aan*[1].

In Leendertz' *Hooft*, I, 182 vindt men weer een gedicht *volgens het handschrift* gedrukt, dat ook hier (bl. 68) *volgens hetzelfde handschrift* is gedrukt. *Ook daar bieden de beide uitgaven in de veertien regels van het gedicht in drie woorden een verschil van spelling aan*. Zelfs, is in den nieuwen tekst, vs. 8 '*gewaer*' voor '*gewoon*' geschreven. En toch is '*gewoon*', dat in alle uitgaven van Hooft en Huygens gevonden wordt, stellig goed!

Op bl. 69 van de nieuwe uitgave van Huygens vindt men een sonnet van Hooft, dat in Leendertz' uitgave van Hooft, I, 183, wordt gevonden. Beide zijn *volgens hetzelfde handschrift* uitgegeven. *Ook hier bieden de beide uitgaven in de veertien regels in vier woorden een verschil van spelling aan*.

Zullen de bewerkers verder dr. N. Beets als deskundige wraken? Ook dat geloof ik niet.

In het achtste deel, bl. 40 vg., van de Tweede Reeks der *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, *Afd. Letterkunde*, publiceerde dr. N. Beets een sonnet van Anna Roemers en een antwoord daarop van Huygens[2], beide *volgens het handschrift. Volgens datzelfde handschrift* worden die twee gedichten in de nieuwe editie van Huygens uitgegeven. *Bij vergelijking vindt men dat in de veertien regels van Huygens' vers in negen woorden verschil van spelling is, en in even zoo veel regels van Anna's vers in zestien woorden verschil van spelling*.

1) In Leendertz' uitgave van Hooft staat er *Omnibus Idem* onder, hier niet. En bij *Hooft*, I, 183 ontbreekt dat *Omnibus Idem*, dat hier, bl. 70, gevonden wordt.
2) Huygens had bij zijn vers eenige regels van Vergilius aangetogen. Men vindt die regels wel bij Beets (t.a. pl. 48), maar niet in de nieuwe Huygens-uitgave.

In datzelfde deel der *Verslagen en Mededeelingen* publiceerde dr. N. Beets ook een sonnet van Huygens op een klaagdicht van Anna Roemers Visscher. Hij gaf dat sonnet *volgens het handschrift* uit, en *volgens datzelfde handschrift* is het ook uitgegeven in de nieuwe Huygens-editie. *Bij vergelijking van beide uitgaven naar hetzelfde handschrift vindt men in de veertien regels van het gedicht in vijftien woorden verschil van spelling*. Zelfs leest Beets in vs. 2 '*Wacht*' (ook in zijn *Anna Roemers*, II, 42) en bij de bewerkers treft men '*Beydt*' aan.

Huygens' gedicht van 14 Februari 1619 is *volgens hetzelfde handschrift* afgedrukt door dr. Beets (t.a. pl. 71) en door de bewerkers (bl. 17). *Toch vindt men in dat gedicht van veertien regels in dertien woorden verschil van spelling*.

Op dezelfde wijze is Huygens' vers van 11 Mei 1619 *volgens hetzelfde handschrift* afgedrukt door dr. Beets (t.a. pl. 74) en door de bewerkers (bl. 25). *In dat vers van* 104 *regels vindt men in* 48 *woorden verschil van spelling*.

Evenzoo is Huygens' vers van 19 Februari 1619 *volgens hetzelfde handschrift* afgedrukt door dr. Beets (t.a. pl. 72) en door de bewerkers (bl. 18). *Toch vindt men in dat vers van* 80 *regels in* 64 *woorden verschil van spelling. En bij dit gedicht geeft dr. Beets uitdrukkelijk op, dat hij zelf het heeft* '*uitgeschreven*' *en zelf de* '*proefbladen*' *heeft* '*herlezen*'*!*

De uitkomsten der vergelijking zijn dus zeer ongunstig.

Naar die vergelijking oordeelende, moet men den tekst NIET BETROUWBAAR noemen.

Juist in het leveren van eenen tekst, nauwkeurig naar het handschrift afgedrukt, moest en moet de waarde der nieuwe uitgave liggen.

Ofschoon het beantwoorden van de vraag: 'Geeft de tekst zuiver de lezing van het handschrift terug?' reeds tot het uitspreken van een oordeel heeft geleid, is het wellicht niet onbelangrijk nog verder de uitgave na te gaan.

Wanneer een gedicht hier voor het eerst volgens het handschrift is uitgegeven, en van een tweede handschrift niets wordt gemeld, vindt men toch in de noten dikwijls (bl. 6, 7, 12, 14,

15, 17, 47, 51, 56, 57, enz.) varianten opgegeven, die gewoonlijk worden aangeduid met de woorden: ‘*andere lezing*’ en ‘*oude lezing*’. Hoe men aan die varianten komt, wordt nergens opgehelderd.

Wat de wijze van uitgave betreft der gedichten, die in handschrift bestaan en tevens door Huygens zelven zijn uitgegeven, daarover zal ik later, als meer afleveringen zijn verschenen, uitvoeriger handelen. In de eerste aflevering zijn nog te weinig stukken van dien aard om reeds nu een oordeel uit te spreken. Dan zal ook moeten nagegaan worden of men genoeg zorg aan het vergelijken der verschillende teksten heeft besteed. Ik zie hier de *Otia* 1625 en de *Korenbloemen* 1672 steeds geciteerd, een enkele keer ook de *Korenbloemen* 1658. De vraag dient nog te worden opgelost of *Korenbloemen* 1658 voor de tekstkritiek niet van even groote waarde is als *Korenbloemen* 1672, en of ook uit andere uitgaven (1634, 1641, 1643, 1644) niet iets te leeren is.

Uit hetgeen reeds verschenen is blijkt dat de bewerkers van den algemeen gevolgden weg afwijken. In plaats van den oudsten tekst te laten drukken en de afwijkingen in de drukken als varianten nauwkeurig onder den tekst te plaatsen, nemen ze in den tekst die lezing op, welke hun 't best bevalt en geven ze de andere lezing in de noten op. De nadeelen dezer soort van eclectische tekstcritiek wil ik niet opsommen: 't grootste is zeker dat men bij chronologische schikking juist door die wijze van handelen verhinderd wordt, den dichter in zijne ontwikkeling te bestudeeren. Men sla *als voorbeeld* bl. 23 der nieuwe uitgave eens op, en zie hoe men IN den tekst van 1619 de afwijkende lezingen van 1658 en 1672 heeft opgenomen. Juist bij dien Psalm komen de gebreken der wijze van uitgave duidelijk aan den dag. In de noten had, wilde men eene goede tekstuitgave geven, juist bij ‘*stroomende*’ moeten worden aangeteekend, dat het alleen in de uitgave van 1672 voorkomt (dat dus eerst na 1658 de verandering is gemaakt) en bij ‘*Wat wasser*’, dat die lezing eerst in 1658 voorkomt en mede in ed. 1672 (zoodat dus die verandering eerst *na* 1644 is geschied).

Men legge eens de zeven, tijdens Huygens' leven verschenen

edities naast de nieuwe uitgave, en ga aan het vergelijken. Dan zullen er zeer weinigen zijn, die de eclectische methode *hier*, *bij de chronologische schikking*, zullen goedkeuren.

Het is te betreuren dat deze nieuwe uitgave, ook wat de verschillende lezingen betreft, niet aan de aan eene goede uitgave te stellen eischen voldoet[1)].

De gedichten zijn naar chronologische orde geplaatst. Op bl. 24 heeft men echter een gedicht van 5 Non. Maj. 1619 vóór een gedicht van 6 Non. Maj. 1619 gesteld. En toch is 't eerste gedicht natuurlijk later dan het tweede. Ik zou dit punt niet genoemd hebben, ware 't niet dat ik soms mij afvroeg of men wel met die wijze van dateering goed bekend is. In eene noot op bl. 48 wordt een gedicht van 3 Id. Novemb. 1611 gesteld op 4 November in plaats van op 11 November. Men zij met dergelijke datums voorzichtig. Zoo kan men een hier (bl. 16) geplaatst gedicht van Huygens, gedateerd Proprid. Cal. Febr. 1619 bij dr. N. Beets (*Anna Roemers*, II, 60) vermeld vinden als een gedicht van 31 Januari 1619.

Bij eene uitgave als deze dient te worden aangewezen naar welken tekst elk gedicht gedrukt is, hetzelfde of die tekst in druk of in handschrift aanwezig is. Eene aanwijzing van dezen aard wordt dikwerf niet gevonden. Zoo ontbreekt ze op bl. 7, 13, 16, 17, 18, 20, 21, 25, 47, 48, 49, 52 enz.

Zoo de tekst nog in handschrift aanwezig is, moet vermeld worden waar het handschrift zich bevindt. Deze laatste aanwijzing ontbreekt bijna overal, 't Is mogelijk dat de Inleiding omtrent de handschriften het noodige zal mededeelen, en we willen dus daarover vooreerst zwijgen, al meenen we ook dat naar die Inleiding dan telkens in de noten onder den tekst had moeten verwezen worden.

Toch vinden we hier en daar in de noten aanwijzingen. Zoo op bl. 1 dat het eerste en tweede gedicht geschreven zijn ‘op

1) Waarom op bl. 32-45 de bijbehoorende ‘schriftuer-plaatsen’ zijn weggelaten begrijp ik niet. Ze behooren bij het gedicht en zijn er door Huygens zelven bijgevoegd. Men zal nu bij de lezing en verklaring van dat gedicht steeds eene der oude uitgaven moeten gebruiken.

één stuk papier', en dat het een 'in tweeën gevouwen kwartvelletjen' is. Als vanzelf vraagt men: Waar vind ik dat 'kwartvelletjen' om eens te kijken hoe de bewerkers het gebruikt hebben, doch op die vraag volgt geen antwoord. - Evenzoo wordt zonder opgave van vindplaats op bl. 20 gesproken van een afschrift en eenen brief van Huygens. - Zoo wordt op bl. 68 van 'een ander afschrift van Huygens zelven, op het Archief van Amsterdam' gesproken, zonder te melden waar het eerste afschrift te vinden is. En op bl. 69 is sprake van 'twee handschriften', zonder dat er bijgevoegd is of het op de twee afschriften van bl. 69 betrekking heeft of op twee gansch andere papieren.

Als proeve van bibliografische nauwkeurigheid kan de volgende aanwijzing op bl. 75 dienen: 'in eenen bundel handschriften van Huygens, ter bibliotheek der Kon. Academie'. Wat heeft men aan eene dusdanige opgave van een 'bundel handschriften'? En dat nog wel, nu in 1873 Theod. Jorissen over 'de handschriften van Huygens' een belangrijk verslag (*Versl. en Med. der Kon. Akad. Afd. Lett*. Tweede Reeks, III, 211 vgg.) heelt gegeven, en in 1874 het eerste stuk van het Eerste Deel van den *Catalogus van de Boekerij der Akademie* in 'nieuwe uitgaaf' is verschenen.

Over de aanteekeningen over personen, plaatsen en gebeurtenissen heeft de heer J.G. Frederiks hier (bl. 391) reeds het noodige gezegd. Ik verwijs daarheen, er bijvoegende dat ik geheel met de woorden van den heer Frederiks instem: 'Worden deze punten kleinigheden geacht, dan kunnen zij voortaan wel gemist worden, doch eenmaal opgenomen, behooren ze te voldoen aan de eischen der zekerheid en nauwkeurigheid'.

Thans aan het einde van mijn onderzoek gekomen, wensch ik nog eenige woorden over het resultaat te spreken.

Ik heb den tekst der uitgave niet betrouwbaar genoemd, en verder de methode der bewerkers in vele opzichten ongunstig beoordeeld.

Vraagt men mij: Is de uitgave goed of slecht, dan antwoord ik: slecht.

Wellicht wordt deze verklaring door velen afgekeurd.

De heer P. Leendertz Wz. is als uitgever van Hoofts *Gedichten* gunstig bekend. (Ik spreek er thans niet over of die algemeen bestaande opinie juist of onjuist is).

De uitgave geschiedt onder toezicht van dr. N. Beets.

Ik begrijp zeer goed dat mijne beoordeeling menigeen te scherp zal voorkomen. Toch heb ik getracht elk bitter woord, dat onder 't schrijven mij uit de pen wilde vloeien, terug te houden. Onbeleefd ben ik niet geweest. Alleen naar waarheid heb ik gestreefd. Of moet ik er soms met Vondel bijvoegen: ‘Want waerheyt (dat's al oud) vind nergens heyl noch heul’?

Het oordeel, dat ik over de nieuwe Huygens-uitgave uitsprak, grondde zich op een nauwkeurig onderzoek. Ieder, die mijne woorden niet vertrouwt, kan zelf alles onderzoeken. Daarom heb ik de bladzijden en cijfers opgegeven.

Bestuurderen der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen zeggen in hun Prospectus: ‘Eene uitgave als deze eischt belangrijke offers van tijd, arbeid en geld: ze worden gaarne gebracht, indien men van de zijde des volks, in welks belang dit alles geschiedt, op eenige wederkeerige waardeering en medewerking mag hopen. Zou die hope ijdel kunnen zijn?’

Wederkeerige waardeering kan hier alleen bestaan, zoo de nieuwe uitgave goed is. Nu ze dat niet is, kan het volk het wel betreuren dat die Maatschappij haar geld niet goed heeft besteed, maar daarom behoeft nog van ‘waardeering’ geen sprake te zijn.

Of de ‘hope’ dus ijdel zal zijn? Ik denk het wel.

Ten slotte nog één woord over den titel dezer beoordeeling. Waarom ik hem gekozen heb? Men lette er op dat we in 't laatste vierde deel der negentiende eeuw leven, men denke aan de strenge eischen der wetenschap, men.....

Ik voltooi den zin niet. De lezer denke na, en vuile, ieder naar zijne meening, aan wat aan den zin ontbreekt.

Groningen, 27 November 1881.

Dr. GEORG PENON.

Van dit artikel is door mij in December 1881 een overdruk gezonden aan het Bestuur der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen.

Het Bestuur dier Maatschappij, d.i. de Voorzittende Afdee-

ling[1)], schijnt de in het artikel vermelde *zaken* en *feiten* niet nauwkeurig te hebben onderzocht. In elk geval, men ging met de uitgave voort, en in Maart 1882 kwam de tweede aflevering. De Redactie van den *Nederlandschen Spectator* verzocht mij over die tweede aflevering mijn oordeel uit te spreken. Ik schreef daarop het volgende artikel, dat opgenomen werd in den *Nederlandschen Spectator* van 13 Mei 1882 (No. 19).

De nieuwe Huygens-uitgave.

In den *Nederlandschen Spectator* van 17 December 1881 deelde ik mijn oordeel over de nieuwe Huygens-uitgave mede. Dat oordeel was ongunstig, en ik meende, na vermelding van de gebreken, de uitgave *slecht* te mogen noemen. Het was mij *onaangenaam* dat woord *slecht* te bezigen van een werk, waaraan de namen van de heeren Leendertz senior en junior en van dr. N. Beets waren verbonden. Maar de overtuiging dat die uitgave eene *schande* was voor de Nederlandsche philologie en dat het verzwijgen of verdraaien der waarheid gevaarlijk was omdat reeds door sommigen een gunstig oordeel was uitgesproken, noopte mij te zeggen al wat ik meende (en nog meen) dat *waarheid* was.

Thans is de tweede aflevering der *Volledige Dichtwerken van Constantijn Huygens* verschenen, en wenscht de Redactie van den *Spectator* daarover mijn oordeel te vernemen. Het was toch mogelijk dat de bewerkers zoo vele veranderingen in hunne wijze van uitgeven hadden gebracht, dat nu eene minder ongunstige beoordeeling kon worden gegeven, al bleef dan ook altijd de eerste aflevering bestaan als een waarschuwend voorbeeld hoe men eenen tekst *niet* moet uitgeven.

Doch die mogelijkheid is geen werkelijkheid geworden.

In geen enkel opzicht is de tweede aflevering beter dan de eerste.

1) De inrichting van het bestuur dezer maatschappij leert men uit hare Wet kennen, die gevonden wordt in Hubrechts *Onderwijswetten, Afd.* V, *Deel* I, bl. 142 vgg.

Ik blijf ook nu de uitgave *slecht* noemen.

Alles wat op de wijze van uitgeven bij de eerste aflevering viel aan te merken blijft hier van kracht. Het blijkt meer en meer dat men eene tekstuitgave zonder verklarende aanteekeningen wil geven. Men leze b.v. de aanteekeningen van deze editie bij het *Costelijck Mall* en het *Voorhout*, en vergelijke die met de noten in de uitgave van dr. Verwijs.

Maar voor eene tekstuitgave ontbreekt nu juist het eene noodige: *betrouwbaarheid van den tekst*, *dien men levert*.

Ik heb in mijne beoordeeling der eerste aflevering uitvoerig aangetoond hoe de hier geboden lezingen van het handschrift niet te vertrouwen zijn, omdat de bewerkers zelven elders naar hetzelfde handschrift eenen soms zeer afwijkenden tekst uitgegeven hadden, met andere woorden: hoe zij òf vroeger òf later getoond hebben niet eens een handschrift nauwkeurig te kunnen copiëeren, en *dat men hun*, *die ons twee afwijkende teksten van hetzelfde handschrift als vertrouwbaar aanbieden*, *alle vertrouwen dient te ontzeggen*.

Ik wil dat nog met één voorbeeld uit de tweede aflevering aantoonen. Men vindt op bl. 141 een gedicht van Hooft afgedrukt ‘volgens het handschrift van Hoofts gedichten’, zooals de bewerkers zelven verklaren. Welnu, dat gedicht van Hooft is door eenen der bewerkers der Huygens-editie reeds eerder uitgegeven en wel in de *Gedichten van P.C. Hooft* door P. Leendertz Wz. Het is daar (I, 203) *naar hetzelfde handschrift* uitgegeven, dat nu voor de Huygens-editie is gebezigd. In ± 1870 schrijft de heer P. Leendertz Wz. dus een vers uit een handschrift af, en in ± 1880 hetzelfde vers uit hetzelfde handschrift, of zoo hij het zelf niet deed, dan een der andere bewerkers, de heeren Leendertz junior of dr. Beets. Men verwacht nu eenen volkomen gelijken tekst, daar men toch niet kan denken dat met het in de Amsterdamsche bibliotheek bewaarde handschrift een of ander mirakel is gebeurd. *En toch is de tekst niet gelijk. In de* 112 *versregels zijn niet minder dan* 74 *varianten*. Men zou werkelijk willen aannemen dat de heer Leendertz èn in 1870 èn in 1880 telkens *goed* heeft gelezen, al is hij dan slaperig geweest, zoodat hij niet bemerkt heeft wat wonder er

met het handschrift is gebeurd. Vermakelijk is het dat die mirakeldoende geest zoo op de *ij* gebeten is. Tusschen 1870 en 1880 heeft die geest, hoewel soms (en dan vrij inconsequent) aan de *ij* haar bestaan latende, niet minder dan *twintig* keeren *ij* in *y* veranderd. Die *y* was zijne lievelingsletter, schijnt het, maar met de *j* had hij weinig op. Hij zei: weg met *brujloft*, *bej*, *vlejen*, *slujten*, *papegaej*, *brujdt*, en verving in die woorden (tusschen 1870 en 1880 altijd) de *j* door zijne lieveling, de *y*; ja zoover ging de haat tegen de *j*, dat hij het zelfs drie keer waagde Hoofts *jck* in *ick* te veranderen. Verder veranderde hij nog menigmaal de spelling, b.v. *tussen* in *tusschen*, *komt* in *comt*, *tegens* in *tegen*, *tijdt* in *tijd*, *oft* en *end* (dat hem tusschen 1870 en 1880 wellicht al te verouderd scheen) in *of* en *en*, *moeye* in *mooye*, *bosem* in *boesem*, enz.

Ik ben nu uitvoeriger geweest bij mijn voorbeeld dan ik was bij de talrijke bewijzen van onbetrouwbaarheid, die ik vroeger heb aangehaald.

De tekst is NIET BETROUWBAAR - dat blijft ook nu mijn oordeel.

En daarmede is over de *tekstuitgave* alles gezegd.

Ook bij het vergelijken der verschillende drukken is in de tweede aflevering de methode gevolgd, die ik reeds in mijne vorige beoordeeling de eclectische noemde. Hoe men in eene critische uitgave met chronologische schikking der gedichten zoo iets durft doen, begrijp ik niet. Hebben de bewerkers dan in 't geheel geen idee van wat eene critische tekstuitgave is? Ik zou het haast denken, als ik bladzijde op bladzijde in de noten de woorden *oude lezing* vermeld vind, zonder dat er bij wordt gemeld van welk jaar die ‘oude lezing’ is, in welke editie zij voorkomt, en wanneer de ‘nieuwe’ lezing is aangebracht.

Omtrent de chronologische schikking in de tweede aflevering zij opgemerkt dat op bl. 158 de datum 29 November 1623 onmogelijk juist kan zijn, daar het de heenreis van den Haag naar Amsterdam is, en Huygens zich reeds den 26 November 1623 te Amsterdam bevond. - Vooral lette men op nauwkeurigheid bij tijdsbepalingen. Zoo wordt op bl. 102 in den tekst gezegd dat Huygens aan het *Costelijck Mall* begon den

24 November 1621, en in de noot op diezelfde bladzijde dat zulks den 29 November 1621 plaats had. Een van beide datums deugt niet. - Zoo wordt op bl. 117 in de noot gezegd dat de *Proeve op 't beghin der Klachten Jeremiae* is ‘van of kort na 27 Mei 1622’, maar er wordt niet bijgevoegd *waarom* het op dien dag gesteld wordt. - Zoo leest men op bl. 118 dat Huygens 27 October 1622 ridder is geworden, terwijl dr. Th. Jorissen uit een overigens vrij nauwkeurig *Geslachtregister* mededeelt *(Studiën over Huygens*, I, 330) dat hij 7 October 1622 ridder is geworden.

Met de bibliographie ziet het er ook in deze aflevering treurig uit. Zoo wordt op bl. 189 *niet* vermeld dat Huygens zijne *Zedeprinten* in de uitgave der *Otia*, 1625, noemde *Characteres oft Printen* (zie *Otia*, V, 1 en 16), en dat hij ook zelf eerst dien naam *Characteres* heeft gebezigd (Hoofts *Brieven*, I, 240). - En wat moet de bibliograaf denken van eene noot, waarin men leest: ‘Korenbloemen (vierde uitgave)’? Weten de bewerkers niet, dat er tijdens Huygens' leven slechts twee uitgaven der *Korenbloemen* hebben bestaan? Doch voor zoo onbekend met de Huygens-bibliographie durf ik de bewerkers nog niet houden. Zij kunnen met die noot ook bedoeld hebben dat de *Korenbloemen* eigenlijk de vierde uitgave van het *Voorhout* gaven. Maar dan ook toonen ze bijna geene kennis van de Huygens-literatuur te hebben. Het *Voorhout* is uitgegeven in 1622, 1623, 1625, 1634, 1641, 1643, 1644, en de eerste druk (1658) der *Korenbloemen* bevat dus reeds de achtste uitgave van het *Voorhout*.

Dat de bewerkers met de Huygens-bibliographie weinig bekend zijn, is uit alles duidelijk. Zoo vermelden ze b.v. niet dat de op blz. 65 medegedeelde *Hardersklachte* in de uitgaven van het *Voorhout* van 1622 en 1623 is opgenomen. - Op blz. 27 wordt in de noot medegedeeld dat van de op bl. 27-44 vermelde gedichten afzonderlijke uitgaven voorkomen, maar de bewerkers wisten niet dat er juist van die beide uitgaven van 1619 een exemplaar bestond, waarin Huygens al de veranderingen heeft genoteerd, die er later in zijn gebracht. En toch had hun dit niet onbekend kunnen zijn, want het bestaan dier

bibliografisch merkwaardige exemplaren was reeds in 1878 bekend (zie den *Catalogus* no. 57 van den heer J.L. Beyers, bl. 94). En had men nu de aanwijzing in dien catalogus gekend, dan had men wel kunnen opsporen wie thans de bezitter was dier voor den *tekst* van Huygens belangrijke exemplaren. En wie had ze in zijn bezit? Niemand anders dan dr. N. Beets te Utrecht, die ze later aan de Bibliotheek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen ten geschenke gaf, zooals men in den *Spectator* van 26 November 1881 kan lezen.

Ik zeide: de bewerkers weten van de Huygens-bibliographie weinig. Van hoe grooten invloed die onkunde op den te leveren tekst is of zal zijn, behoef ik niet aan te toonen. Mogen de bewerkers dat wellicht zelven niet begrijpen en 't gewicht der opmerking niet inzien, er zijn gewis velen in Nederland, die een beter begrip hebben van de waarde der bibliographie voor den tekst van eenen schrijver.

Maar ik ga verder, en beweer: de bewerkers weten weinig af van al wat over Huygens geschreven is. Zij hebben, wat voor hunne uitgave *in elk opzicht* noodzakelijk was geweest, geen studie gemaakt van de tallooze brieven van en aan Huygens, die in de Bibliotheek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen en in de Bibliotheek der Leidsche Rijksuniversiteit aanwezig zijn. Maar gesteld al dat zulks naar *hunne* meening buiten hun programma lag (het *had* er *niet* buiten *mogen* liggen), dan hadden ze toch alles, wat in onzen tijd over Huygens geschreven was, moeten bestudeeren en bewerken. En zelfs dàt hebben ze niet gedaan. - Uit Jorissens *Studiën*, I, 69 en 70 had moeten worden vermeld, dat ook een andere dag dan de hier (bl. 70) vermelde wordt opgegeven van de vervaardiging van Huygens' vers *Arions Zwanen-treur* enz. - Op bl. 75 moest bij de tijdsaanwijzing ‘Amstelrod. Aug. 1621’ zijn gezegd, dat het vers dus vóór 17 Augustus 1621 is geschreven, daar Vader Christiaen op dien dag, volgens zijn *Dagboek*, is ‘wedergekeert van Amsterdam’, *zeer waarschijnlijk* met zijne vrouw en zijne zonen en dochters, die er 26 Juli 1621 met hem waren heengereisd. - Op bl. 180 volgen op een gedicht van 16 Januari 1624 de *Stemmen* der Steden en Dorpen, geen van

alle ouder dan 12 Augustus 1624 (bl. 189). De bewerkers schijnen dus te meenen dat geen Nederlandsen gedicht door Huygens tusschen 16 Januari 1624 en 12 Augustus 1624 is geschreven. Dit is onjuist, want men vindt in de *Otia* van 1625, VI, 157 een door de bewerkers nog niet vermeld vers, dat tot titel heeft: *Medelyden met Heere Willem van Liere*, en volgens het onderschrift te Londen in 1624 is geschreven. Nu is Huygens tot 1 Juli 1624 in Engeland geweest, en is het gedicht dus vóor 1 Juli 1624 geschreven. Uit den inhoud kan men opmaken, dat het vers van de eerste dagen van April 1624 is. Waarom de bewerkers het niet op dien tijd gesteld hebben, begrijp ik niet. - In de noot op bl. 8 wordt gezegd: ‘De familie Huygens woonde sedert 1614 in het Voorhout. Dorothea's vader schijnt daar ook gewoond te hebben, misschien wel in het zelfde huis, waarvan zij in 1654 als bewoonster vermeld wordt.’ Is dat ‘misschien’ juist? Christiaen Huygens woonde, zooals bekend is, in het (Lange) Voorhout aan de Noordzijde in een huis, dat hij van eenen zekeren Boelen had gehuurd. Nu noemt Huygens op die bl. 8 Dorothea van Dorp ‘d'alderliefste van ons bueren’, en daaruit moet wel volgen dat ook zij *toen* aan de Noordzijde van 't (Lange) Voorhout woonde. En in het *Journael* van de moeder van Constantijn Huygens wordt (Jorissens *Studiën*, I, 354) met ‘burvrou’ blijkbaar[1] Dorothea bedoeld. Nu woonde Dorothea van Dorp in 1654 aan de Oostzijde van 't Voorhout. Wanneer men nu weet, dat men ongeveer[2] in de richting van het Z.W. naar 't N.O. loopt, als men van de Kloosterkerk naar de Koninklijke Bibliotheek wandelt (dat is: langs de Noordzijde van het Lange Voorhout), dan zal met de Oostzijde wel niets anders kunnen bedoeld worden dan dat gedeelte van 't Korte Voorhout, dat in 't verlengde van den Denneweg ligt. Is dat de Oostzijde van 't Voorhout, dan woonde Dorothea van Dorp in 1618 niet in hetzelfde huis, waarin ze in 1654 heeft ge-

1) Immers die buurvrouw was er ‘soo droef om’ dat du Maurier uit den Haas vertrok. Vergelijk *De Dietsche Warande*, VI, 483.

2) Eene lijn, getrokken van de Kloosterkerk naar de Koninklijke Bibliotheek, maakt met eene lijn, die den Haag snijdt van 't Noorden naar 't Zuiden, eenen scherpen hoek van ongeveer 50 graden.

woond[1)]. - Dat de bewerkers zelfs de gedrukte bronnen niet nauwkeurig hebben bestudeerd, kan ook nog blijken uit blz. 16, waar ze bladzijde 352 van 't Eerste Deel van Jorissens *Studiën* citeeren. Ze hebben die bladzijde dus gelezen, maar gewis niet in haar geheel, want anders hadden ze op bl. 75 niet geschreven, dat Susanne de Vogelaer ‘waarschijnlijk’ eene zuster van Marcus de Vogelaer was, daar dr. Jorissen juist op die bladzijde Marcus en Susanne als broeder en zuster vermeldt!

De bewerkers dezer Huygens-uitgave zijn noch met de Huygens-bibliographie, noch met de Huygens-literatuur zoo bekend als voor eene goede uitgave noodig zou zijn. Doch ik ga nog verder en meen, vooral ook na hetgeen door den heer J.G. Frederiks in den *Spectator* van 5 November 1881 is geschreven (nog andere, door mij aangeteekende opmerkingen laat ik thans onvermeld), te mogen zeggen dat zij te weinig met de personen en geslachten (biographie en genealogie) en feiten (historie) der zeventiende eeuw, vooral in bizonderheden (en daarop komt het hier aan) op de hoogte zijn om eene dusdanige uitgave met goed gevolg te leveren.

De bewerkers hebben hunne krachten te hoog geschat of de zwarigheden van het werk te gering, en ik vrees dat het hun zal gaan als in de onlangs door Nyrop en Picot aan 't licht gebrachte *Farce du pelerin* van de trouwlustigen wordt gezegd:

> ‘Car souvent tel y va courant,
> Que [= qui] puis s'en retourne en plorant.’

Toch zal, daaraan twijfel ik na 't verschijnen der tweede aflevering niet meer, de uitgave worden voortgezet op dezelfde wijze als zij begonnen is.

Maar wanneer de *twintigste* eeuw den spot drijft met deze uitgave van Huygens, dan zal zij toch niet kunnen beweren, dat in de negentiende eeuw niet eens werd ingezien hoe slecht de Huygens-editie der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen was.

Groningen, 24 April 1882.

Dr. GEORG PENON.

1) [*Later is mij uit eene mededeeling van den Heer J.G. Frederiks te Amsterdam gebleken dat mijne gissing onjuist is.*]

Ook van dit artikel is door mij een overdruk aan het Bestuur der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen gezonden. Volgens een bericht van den Secretaris der Voorzittende Afdeeling is dit artikel even als het vorige door hem ter kennisse gebracht van het Bestuur en van de permanente Commissie voor de Huygens-uitgave.

Bij haar nummer van 20 Mei 1882 (No. 20) gaf de Redactie van den *Nederlandschen Spectator* eene plaat, waarin Huygens *in druk* werd voorgesteld.

Den 15 September 1882 werd er weder eene Algemeene Vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen gehouden.

Ook thans weer bracht de Heer M.A. Perk, als ‘Secretaris der Huygens-Commissie’, een verslag uit over den stand der uitgave van Huygens' volledige dichtwerken.

De Heer M.A. Perk meldde dat de Commissie in het vorige jaar ‘zich met blijmoedig vertrouwen tot de voortzetting van [het] werk aangordde. Zij dacht niet anders of kalm, rustig en geleidelijk, gesteund en aangemoedigd door de belangstelling van het publiek, zou zij haar taak volbrengen. Welk een teleurstelling was haar echter al spoedig bereid! Vrij onzacht werd zij uit haar zoeten droom wakker geschud en van dwaling overtuigd. Op scherpe wijze werd over onze Huygens-uitgave in een bekend tijdschrift de staf gebroken. Een heftige aanval, bij de verschijning der tweede aflevering herhaald, werd op den arbeid gedaan, dien de Maatschappij in het belang onzer Vaderlandsche letterkunde, geheel vrijwillig en niet zonder het brengen van een aanzienlijk geldelijk offer[1)]), op zich genomen had. Men scheen van gevoelen, dat zij integendeel niet beter in het belang dier letterkunde kon handelen dan door de onderneming op te geven. Dit zou zelfs de eer onzer filologie vorderen[2)])! Gij bevroedt wat ik bedoel. De Criticus zond een afdruk zijner artikels,

1) Ik stel er prijs op hier te verklaren, dat ik het plan der Maatschappij uitmuntend vond, en voor haar streven groote sympathie had. Maar tegen de wijze van uitvoering kwam ik op!
2) Dat was (en is ook nu nog) werkelijk mijn gevoelen.

die uwer Commissie natuurlijk niet ontgaan waren, aan het Algemeen Bestuur, en ten overvloede kwam het bureel der voorzittende Afdeeling, voor alles geroepen om voor den goeden naam en de eer der Maatschappij te waken, met loffelijken ijver haar aandacht er op vestigen'[1]).

Het verslag vervolgt aldus: 'Het spreekt van zelf, dat de vraag ernstig door haar werd overwogen[2]), wat in de gegeven omstandigheden haar te doen stond. Eenparig deelden hare leden de zienswijze van haar geachten consulent, Prof. Beets, dat het noch op haren weg, noch op dien van het Algemeen Bestuur lag, zich in een pennestrijd te begeven ter zake der uitgave van Huygens' volledige dichtwerken.'

Daarop wordt de reden medegedeeld, waarom men zich niet 'in een pennestrijd' wil begeven. Men wijst op 'hetgeen door de Maatschappij in dezen is gewild en gedaan.' Men verhaalt hoe de Hollandsche Maatschappij wilde 'helpen zorgen dat de onuitgegeven gedichten van Constantijn Huygens eindelijk toch eens het licht mochten zien.' Men had de uitgave dier gedichten aan wijlen Ds. Leendertz opgedragen. Na zijnen dood had men 'de aangeboden hulp van den zoon des overledenen aanvaard.' Verder had de Algemeene Vergadering 'het lid van Verdienste, Dr. Nicolaas Beets, verzocht om over het werk van dien jongen man, die eenvoudig gaf wat hij van de hand zijns vaders gereed vond liggen, het oog te laten gaan. Deze verklaarde zich daartoe bereid, met dien verstande, *dat door hem geen de minste verantwoordelijkheid voor hetgeen het werk van den Heer Leendertz Sr. was en blijven moest, aanvaard werd*[3]). De

1) *Verslag*, 1882, bl. 17 en 18.
2) Wanneer die overwegingen plaats hadden, staat er niet bij. Men had na mijne critiek van December 1881 zich moeten afvragen, of men eene op ditzelfde wijze bewerkte tweede aflevering mocht laten verschijnen. Terecht spreekt men hier van 'den goeden naam en de eer der Maatschappij!'
3) Deze verklaring van Dr. Nicolaas Beets was tot op dat oogenblik *niet* publiek gemaakt!! Noch in het Prospectus (zie boven, bl. 176), noch in het *Verslag* van 1881 wordt er van gesproken. Op het titelblad der twee afleveringen staat dat de uitgave geschiedt 'onder toezicht van Dr. N. Beets' In het *Verslag* van 1881 wordt op bl. 38 gesproken van 'de toeziende voogdij, die Prof. Beets aanvaardde.' En wanneer Dr. N. Beets geene 'verantwoordelijkheid' wilde aanvaarden, waarom schreef *hij* dan het 'imprimatur' (zie boven, bl. 177)? Want aan de correctie der proeven valt hier toch niet te denken.

Algemeene Vergadering nam genoegen in die verklaring. Vrucht van den arbeid is de uitgave der tot dusver in het licht verschenen afleveringen der Huygens-editie.'

Na deze 'eenvoudige *historia libri*' te hebben medegedeeld, gaat de Huygens-commissie aldus voort: 'Van dit standpunt moet de nieuwe uitgave worden bezien. Niemand zal ontkennen, dat er ook nog wel iets anders, iets meerders, iets beters te doen ware, evenmin als dat er, wanneer de uitgave op den tegenwoordigen voet gereed is, voor lateren aesthetischen en kritischen arbeid groote ruimte overblijft. Maar de vraag is, wat men nu heeft willen geven. Zijn er die dit onvoldoende keuren, het zou desniettemin ondankbaar zijn te ontkennen, dat reeds het nu gegevene op zich zelf groote waarde heeft[1)]), hetgeen dan ook van onderscheidene kanten genoegzaam is erkend. Met deze mededeeling is geen anti-kritiek bedoeld, evenmin als daarop later, in mogelijke gevallen, verder geschrijf staat te volgen. Wederlegging van bepaalde aanmerkingen worde overgelaten aan den Heer Leendertz Jr. zelven, die zich dan ook voorstelt dit ter gelegene tijd en plaats te doen. Wat ons betreft, gelieve men in het oog te houden, dat uit zoodanig opzettelijk stilzwijgen van onze zijde, geen ander besluit kan worden getrokken, dan dat uwe Commissie, met het oog op de bedoeling en het streven der Maatschappij, twistgeschrijf te dezer zake, noch in het belang der zaak noodig, noch voor de Maatschappij zelve verkieslijk acht'[2)]).

1) Ik moet dan wel zeer ondankbaar zijn, want ik meen dat hetgeen gegeven is geene wetenschappelijke waarde heeft.
2) Het is wel mogelijk dat dergelijke phrases bij de voorlezing eenigen indruk maken. Maar de Commissie vergist zich, als zij meent dat zij met zulke praatjes een wetenschappelijk betoog weerlegt of minder krachtigmaakt. Hoe wetenschappelijk is het om bij vraagstukken van tekstcritiek zich te verdedigen door schimpend van 'geschrijf' en 'twistgeschrijf' te gewagen!

Verder deelde de Heer M.A. Perk mede[1]) dat ‘de Commissie in een ander opzicht nog deerlijker is teleurgesteld.’ ‘De wijze, waarop de Heer Leendertz Jr. zijn taak vervulde, was van zoo bedenkelijken aard, dat de uitgevers ernstige bezwaren hebben tegen de voortzetting der onderneming, bezwaren, door uwe Commissie begrepen en gedeeld.’ Daarom achtte de Commissie ‘tot (haar) leedwezen’ zich verplicht aan de Vergadering te verzoeken ‘de vraag te overwegen, of het zaak is op den ingeslagen weg voort te gaan.’ ‘Mocht uwe beslissing (zoo vervolgt het verslag) ontkennend wezen, dan zou Uwe Commissie gemachtigd kunnen worden om met de familie van wijlen den Heer Leendertz te onderhandelen over den afstand van de handschriften van dezen geleerde, die betrekking hebben op de Huygens-editie, en voorts om in het geval, dat die onderhandelingen met een gewenschten uitslag bekroond worden, aan een bevoegd persoon op te dragen de vruchten van den arbeid des overledenen bewerkers der uitgave, te ordenen en voor de pers gereed te maken.’ - Aan het slot van haar verslag zegt de Commissie: ‘Geven de discussiën aanleiding tot een ander besluit, Uwe Commissie zal met de Uwer Vergadering verschuldigde deferentie zich daarnaar voegen, en is, des verlangd, ook volkomen bereid haar taak neer te leggen of aan anderen over te dragen.’

Men ziet uit het bovenstaande dat de Huygens-commissie der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen den 15 September 1882 nog geloofde en vertrouwde dat ‘het nu gegevene op zich zelf groote waarde heeft’, en dat die Commissie, al wilde ze ook van de hulp van den jongen Leendertz niets meer weten, toch bij haar plan bleef om het handschrift van den ouden Leendertz ‘te ordenen en voor de pers gereed te maken’. Zoo spreekt zij dan ook (zie boven, bl. 195) van den tijd, ‘wanneer de uitgave *op den tegenwoordigen voet* gereed is’.

Het Algemeen Bestuur dacht er echter anders over. Tegenover het vertrouwen, dat de Huygens-commissie en haar consulent hadden in de ‘gewone nauwkeurigheid’ (zie boven in het pro-

1) *Verslag*, 1882, bl. 21 vg.

spectus, bl. 176) van den Heer Leendertz Sr., stelde het Algemeen Bestuur bedachtzaam twijfel en omzichtigheid.

Men leest daarover in het *Verslag* van 1882, bl. 22 vg.: 'De Voorzitter deelt aan de Vergadering mede, dat, ten gevolge van den treurigen toestand, waarin de begonnen uitgave van Huygens, blijkens het gehoorde verslag, verkeert, door het Algemeen Bestuur besloten is om de uitgave te schorsen en aan de Commissie voor deze zaak, vermeerderd met eenige nieuwe leden, te verzoeken om nog eens nauwkeurig onderzoek te doen naar den eigenlijken staat en de waarde van de door den Heer Leendertz Sr. nagelaten arbeid, ten einde naar gelang van de uitkomsten van dit onderzoek nadere voorstellen te doen omtrent de voortzetting der uitgave[1)]). In verband met dit besluit deelt de Voorzitter mede, dat de Hoogleeraar Beets, die zich wel verbonden had om op den geregelden gang der uitgave van Huygens' dichtwerken *naar de bewerking van den Heer Leendertz Sr.* eenig toezicht te houden, maar geenszins de volle verantwoordelijkheid voor alle bijzonderheden van deze bewerking had op zich genomen[2)]), verklaard heeft zijn mandaat neder te leggen. Eene herziening toch van den arbeid der bewerkers, als waartoe thans door het Algemeen Bestuur besloten was, zou uit den aard der zaak een taak wezen van zoo grooten omvang, dat hij die bij zijne veelvuldige ambtsbezigheden kon noch mocht op zich nemen. De Vergadering, ofschoon het besluit van den Hoogleeraar zeer betreurend, maar de door hem aangevoerde redenen ten volle eerbiedigende, brengt hem, bij monde van den Voorzitter, haren hartelijken dank voor de moeite, die hij zich intusschen in deze zaak heeft willen getroosten.'

1) Men ziet dat het Algemeen Bestuur hier op den rechten weg was. De critiek had hare bezwaren tegen de nieuwe uitgave ingebracht. Nu diende eene onpartijdige commissie van deskundigen het Bestuur in dezen advies te geven. 'Onpartijdig' zeg ik, en daarom was het mijns erachtens verkeerd dat men in het onderzoek ook de bestaande commissie betrok. Deze toch had verklaard, tegen veler gevoelen in, dat 'het nu gegevene op zich zelf groote waarde' had, en dat eene uitgave 'op den tegenwoordigen voet' recht van bestaan had (zie boven, bl. 195 en 196).
2) Zie boven, bl. 194, noot 3.

De Huygens-commissie had geen vrede met het besluit, dat door het Algemeen Bestuur genomen was. Zij legde hare taak neder[1)], en nu werd in eene nieuwe vergadering van het Algemeen Bestuur eene nieuwe Commissie benoemd.

Deze Commissie zou, zoo leest men in het *Verslag* der Maatschappij van 1883, bl. 23, ''t zij door een uit haar midden, 't zij door een deskundige dien zij zou aanwijzen, een onderzoek instellen naar de handschriften van Huygens en naar de kopij daarvan met de aanteekeningen van de hand des Heeren Leendertz senior. Zij moest aldus trachten tot zekerheid te komen omtrent de waarde, die aan den arbeid van den Heer Leendertz moest worden toegekend, en het gebruik dat daarvan bij de voortzetting der uitgave zou kunnen worden gemaakt[2)]), ""om dan van de uitkomst van dit onderzoek verslag te doen in de eerstvolgende Algemeene Vergadering of zooveel vroeger als mogelijk en wenschelijk blijken zou, en haar gevoelen en raad mede te deelen over de wijze van voortzetting der uitgave"". Tot leden dezer Commissie werden benoemd de Hoogleeraren Jonckbloet te Leiden, Jorissen en de Hoop Scheffer te Amsterdam, die de Maatschappij door de bereidwillige aanvaarding van het hun opgedragen mandaat ten zeerste aan zich verplichtten.'

Tot zoo ver vooreerst de mededeeling van het gebeurde, - steeds zoo veel mogelijk naar de officieele bronnen.

Thans een tusschenspel.

In den *Amsterdammer* (Weekblad voor Nederland) van Zondag 8 October 1882 plaatste de Heer P. Leendertz Jr. een artikel over de uitgave van Huygens. Dat artikel zou dienen als eene

1) *Verslag*, 1883, bl. 22 vg.: 'De bestaande Commissie had geen vrede met dit besluit. Zij meende, dat hierdoor de aard van de haar opgedragen werkzaamheid ""het toezicht op den geregelden gang der uitgave naar de bewerking van den Heer Leendertz"" zou worden veranderd. En daar het haren leden aan tijd en opgewektheid ontbrak om dat nieuwe mandaat, hetwelk de herziening van den arbeid van Leendertz in zich sloot, op zich te nemen, legden zij, met dankzegging voor het hun geschonken vertrouwen, gelijk reeds hun Consulent, Prof. Beets, staande de Vergadering gedaan had, hun taak neder.'

2) Men ziet dat het Algemeen Bestuur hier op den rechten weg blijft.

soort van anticritiek op mijne stukken in den *Spectator* van 17 December 1881 en 13 Mei 1882. Het was wel wat erg laat, en met het oog op de besluiten van het Algemeen Bestuur van 15 September 1882 werkelijk te laat. De Heer M.A. Perk had er in de Algemeene Vergadering van 15 September 1882 reeds op gewezen dat het stuk verschijnen zou (zie boven, bl. 195).

De Heer P. Leendertz Jr. begint met de mededeeling dat, nadat de Heeren J.G. Frederiks en Dr. J. ten Brink de uitgave hadden 'aangekondigd en aanbevoven', de Heer Penon 'op een hatelijken, scherpen toon eene reeks van aanmerkingen geeft, zóó, dat de twijfel opkomt of er niet iets meer achter steekt dan de eer onzer philologie'[1]). - Daarop spreekt hij over de wijze van uitgaaf[2]), en meldt dat 'van eene uitgave naar het handschrift geen sprake zou kunnen zijn, want Huygens bekommerde zich weinig over de spelling, zoodat hij dikwijls in hetzelfde gedicht hetzelfde woord verschillend spelde'. - Vervolgens geeft hij op hoe de uitgave is ingericht. Hij zegt: 'Wat wil deze uitgave? Eene volledige uitgave der gedichten van Huygens naar tijdsorde gerangschikt. Gedichten zijn kunstwerken, die men geniet door ze te lezen. Het grootste genot heeft men er van, wanneer men ze in hun besten vorm leest, dat is wanneer men den besten tekst voor zich heeft. Wat is nu de beste tekst? We laten den dichter zelven oordeelen en dan is het antwoord: de laatste.

1) Die opmerking zou de Heer Leendertz Sr. niet gemaakt hebben.
2) Het is eigenaardig dat de Heer P. Leendertz Jr. deze wijze van uitgaaf bijna geheel met dezelfde woorden beschrijft als de Heer M.A. Perk dat deed op de Algemeene Vergadering van 15 September 1882. Toch was den 20 September 1882, toen het artikel van den Heer P. Leendertz Jr. in handen van de Redactie van den *Spectator* was, het *Verslag* over 1882 nog niet verschenen. De Heer M.A. Perk heeft dus het artikel van den Heer P. Leendertz Jr. gekend, òf de Heer P. Leendertz Jr. heeft het verslag ingezien, dat de Heer M.A. Perk in de Vergadering van September 1882 uitbracht. Nu, dat verslag was voor den Heer Leendertz Jr. geen aangename lectuur. In elk geval kende de Heer M.A. Perk het artikel van den Heer Leendertz Jr., daar hij (de Heer Perk) het in de Vergadering van 15 September 1882 in zijn zak had, en wel wilde voorlezen, maar de Heeren Leden van het Bestuur verlangden deze voorlezing niet.

Daarom wordt hier de tekst gegeven der Korenbloemen, uitg. 1672. Maar ook de philologie heeft hare eischen. Zij verlangt de veranderingen te kennen, die de dichter in zijn werk gemaakt heeft, en daarom worden aan den voet der bladzijden de afwijkende lezingen der vroegere uitgaven en van het handschrift opgegeven. Ook de wijze van spelling van den dichter is voor de philologie van belang en daarom worden hier de gedichten gegeven in de spelling van het handschrift. Wie dan de spelling van den dichter in verschillende tijdperken wil nagaan, kan de verschillende uitgaven met elkander vergelijken.' - Daarna zegt hij dat de opgemerkte verschillen fouten zijn, die bij de correctie over het hoofd zijn gezien, en wijst aan dat in de uitgaven der Korenbloemen van 1658 en 1672 *gewaer* in plaats van *gewoon* staat (zie boven, bl. 180). - Na nog iets over de uitgave van Hooft door zijnen vader te hebben gezegd, eindigt hij aldus: 'Ik had liever op zulk een aanval niet geantwoord, doch daar hierin ook personen buiten mij betrokken zijn, ben ik er, ofschoon met tegenzin, toe overgegaan, en hoop dat ik niet weer gedwongen zal zijn op zulk eene critiek te antwoorden.' - De Heer P. Leendertz Jr. plaatste onder dit stuk in den *Amsterdammer* twee bijvoegsels of aanhangsels. In het eerste meldde hij dat de *Spectator* zijn artikel had geweigerd, en voegde er bij dat hij niet begreep hoe die handelwijze te rijmen was met onpartijdigheid[1)]). In het tweede kwam eene mededeeling. Zij luidt aldus: 'In den tijd, die verloopen is tusschen het aanbieden van dit stuk aan den *Spectator* en het weigerend antwoord van de redactie is door het Algemeen Bestuur der Hollandsche Maatschappij eene commissie benoemd, om de nagelaten papieren mijns vaders te onderzoeken en daarover verslag uit te brengen. *Verkoop de huid niet*, *voor de beer gevangen is* schijnt bij die Maatschappij een onbekend spreekwoord te zijn. Vertrouwde men mijnen arbeid niet, en wilde men dien laten onderzoeken, dat zou gaan. Ik ben nog jong, en heb nog niets geleverd om op

1) De Redactie van den *Nederlandschen Spectator* meldde in haar nummer van 21 October 1882 (No. 42) dat zij 'geen enkele reden' vond om eene anticritiek op te nemen, die 'negen maanden na de critiek' kwam.

te kunnen wijzen. Maar de arbeid mijns vaders te willen onderzoeken is eene beleediging aan zijne nagedachtenis, en ik heb hem te zeer liefgehad en geacht om daartoe mede te werken. De nagelaten papieren mijns vaders zijn mijn eigendom en ik sta ze voor zulk een doel niet af. Ze zullen dus *niet* onderzocht worden en ze worden ook *niet* aan de Hollandsche Maatschappij ter verdere uitgave afgestaan. In dien zin is door mij een antwoord gezonden aan het Algemeen Bestuur.'

In den *Amsterdammer* (Weekblad voor Nederland) van Zondag 15 October 1882 heb ik daarna het volgende schrijven geplaatst.

De nieuwe uitgave van Huygens.

Geachte Redactie!

In het vorig nummer van uw weekblad vindt men een artikel van den Heer P. Leendertz Jr. over de nieuwe uitgave van Huygens. Daarin wordt over de beoordeeling dier editie in den *Spectator* een zeer ongunstig oordeel uitgesproken. Die beoordeeling verscheen den 17 December 1881; het schrijven van den Heer P. Leendertz Jr. den 8 October 1882. Thans is in de zaak der nieuwe Huygens-uitgave reeds een besluit genomen door de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen. Een pleiten over de meerdere of mindere waarde van bedoelde beoordeeling is thans mijns erachtens niet meer noodig: vóór de uitspraak des rechters had de verdediger van den aangeklaagde het zijne behooren te zeggen.

Op het schrijven van den Heer P. Leendertz Jr. zal ik dan ook niet uitvoerig antwoorden. Hij meent dat men aan een gedicht van Huygens van b.v. 1625 eenen tekst van 1672 mag tot grondslag leggen, en dat men in de noten de lezingen van het handschrift en van de vroegere drukken moet plaatsen. Ik vind die handelwijze in eene uitgave met chronologische schikking verkeerd. En wanneer de Heer Leendertz er nu bijvoegt dat hij dien tekst van 1672 construeert met eene spelling van het handschrift, dus in dit aangenomen geval met eene spelling van 1625, dan kan ik mij met eene dusdanige wijze van uitgeven nog minder vereenigen.

De opmerking van den Heer Leendertz over *gewoon* en *gewaer* is juist. Ik heb me vergist.

Tegen die vergissing stel ik eene andere van den Heer P. Leendertz Jr. zelven. Hij zegt: ‘In deze uitgave van Huygens komen ook een paar gedichten voor van Hooft, en nu zijn er verschillen tusschen deze uitgave en de vroegere door mijn vader bewerkte uitgave van Hooft. Hij haalt daarin 13 verschillen van spelling aan.’ Als de Heer Leendertz mijn artikel nog eens wil lezen, zal hij zien dat ik dat getal dertien niet opgegeven heb, en dat hij zich vergist. Daarmede vervalt tevens het vermakelijke lijstje van verschillen, dat de Heer Leendertz in zijn artikel geeft. Als de Heer Leendertz Jr. wil weten wat ik onder verschil van spelling versta, leze hij mijn tweede artikel over de Huygens-uitgave in den *Spectator* van 13 Mei 1882. Hij schijnt dat artikel niet te kennen.

De Heer Leendertz Jr. zegt dat mijn artikel ‘op eenen hatelijken, scherpen toon’ is geschreven. Ik heb van de nieuwe uitgave van Huygens gezegd en trachten te bewijzen dat ze was ‘slecht’ en ‘eene schande voor de Nederlandsche philologie.’ Ik heb gezegd en trachten te bewijzen dat de bewerkers (de Heeren Beets, Leendertz Sr. en Leendertz Jr.) geenen betrouwbaren tekst leverden, dat zij weinig van de Huygens-bibliographie wisten, dat zij weinig bekend waren met al wat over Huygens was geschreven, en eindelijk dat zij te weinig met de personen en geslachten (biographie en genealogie) en feiten (historie) der zeventiende eeuw, vooral in bijzonderheden, op de hoogte waren, om eene goede uitgave te kunnen leveren.

Ik meen dat hetgeen ik schreef waarheid is. Die waarheid heb ik ronduit gezegd. Doch iets ronduit zeggen is nog iets anders dan ‘op eenen hatelijken en scherpen toon schrijven.’ De Heer Leendertz Jr. denke er eens over na!

Hiermede meen ik op het schrijven van den Heer P. Leendertz Jr. het noodige te hebben geantwoord. Mocht hij, tegen zijn voornemen, nog meer over mijne beoordeeling van de nieuwe uitgave van Huygens hebben mede te deelen, hij doe het, maar sta mij toe er verder over te zwijgen.

Groningen, 10 Oct. 1882.

Dr. GEORG PENON.

Zooals uit de mededeeling van den Heer Leendertz Jr. bleek, weigerde deze de handschriften zijns vaders aan de Commissie, die daarvoor benoemd was (zie boven, bl. 198), ter inzage te geven.

In het *Verslag* van 1883 wordt bl. 23 vg. daarover het volgende gemeld: ‘Doch al aanstonds stuitte deze nieuwe Huygens-Commissie op een onoverkomelijk bezwaar. Om hare taak te volbrengen, had zij de handschriften van wijlen den Heer Leendertz noodig. Diens zoon wilde ze niet afstaan. Alle pogingen om ze in bruikleen te krijgen, aangewend ook bij Mevrouw de Wed. Leendertz, die met hare andere kinderen medebelanghebbende was, leden schipbreuk. Ook deze weigerde het werk van haar overleden man *aan de wellicht vitzieke beoordeeling van anderen bloot te stellen en hen te laten uitmaken in hoever het nog zou kunnen dienen.’*

In eene buitengewone vergadering van het Algemeen Bestuur werd daarop besloten ‘om aan de Huygens-Commissie de vraag voor te leggen of zij het wenschelijk achtte, dat de Hollandsche Maatschappij een voor beschaafde lezers bruikbare uitgave, hetzij van Huygens' compleete dichtwerken, hetzij van de tot dusver onuitgegeven dichtstukken zou trachten te bezorgen, en zoo ja, of zij ook een geschikten persoon kon aanwijzen, tot wien de Maatschappij zich met vertrouwen kon wenden, om hem uit te noodigen die taak op zich te nemen. Het antwoord was, dat geen andere uitgave der Maatschappij waardig was, dan eene, die den volledigen tekst bevatte, aan de eischen van de wetenschappelijke kritiek voldeed, en door historische en grammaticale aanteekeningen werd opgehelderd.’[1])

Den 21 September 1883 ‘sprak het Algemeen Bestuur, na langdurige beraadslagingen en de overweging van verschillende voorstellen en meeningen, bij meerderheid van stemmen als zijn gevoelen uit, dat alleen zulk eene uitgave de Maatschappij en den Dichter waardig is, die den volledigen tekst bevatte, aan de eischen der wetenschappelijke kritiek voldeed, en door historische en grammaticale aanteekeningen werd opgehelderd. Doch

1) *Verslag*, 1883, bl. 24.

tevens, van oordeel, dat die uitgave de financiëele krachten der Maatschappij verre zou overschrijden, heeft het tot zijn leedwezen moeten besluiten de onderneming op te geven, in de hoop, dat eene andere Maatschappij de taak weder opvatte. - De Vergadering, het leedwezen van 't Algemeen Bestuur deelende, legt zich bij het gevallen besluit neder.'

Den 7 Januari 1884 werd door de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen aan de Inteekenaren op de *Volledige Dichtwerken van Constantijn Huijgens* bericht, dat de voortzetting dier uitgave haar onmogelijk was geworden.

Nalezingen in verbeteringen bij de drie deelen.

Nalezingen en verbeteringen bij de drie deelen.

I. *Bijdragen*, I, 3 en 4.

Van den tweeden druk van het Eerste Deel der *Verscheyde Nederduytsche Gedichten* bestaan ook exemplaren, die in plaats van *Tot Leyden* enz. of *t' Amsterdam* enz. op den titel hebben: *t' Enchuysen, Voor Jan Lelivelt, Boeck-verkooper in de Oude Westerstraet, over de Kerck-straet. Anno* 1659. Mr. A. van Wessem te Tiel, die een exemplaar dezer uitgave bezit, stelde mij in de gelegenheid het met de beide andere uitgaven te vergelijken. Het bleek mij dat het verschil ook hier alleen in het adres op het titelblad bestond.

II. *Bijdragen*, I, 20.

Van der Burghs lofdicht op Daniel Mostarts *Nederlandtschen Brief-schryver* was ook in 1644 uitgegeven in den in *Bijdragen*, II, 39 en 40 vermelden druk van Westerbaens *Minne-dichten*.

III. *Bijdragen*, I, 22.

Bij het hier vermelde leze men *Bijdragen*, III, 106.

IV. *Bijdragen*, I, 33.

In den (nieuwen) *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Tweede Gedeelte, Aflev.* I, 337 worden de letters J.K. verklaard door Jacob Kolom. Dan zou dus de verzamelaar tegelijk de uitgeverboekhandelaar zijn. Hoewel er veel voor de gissing pleit, blijft toch altijd de zwarigheid bestaan dat Colom zijnen naam met C en niet met K schreef. Ook de Decker schrijft steeds Colom en niet Kolom (zie *Bijdragen*, II, 143 en 145).

V. *Bijdragen*, I, 35, noot 2.

Men vergelijke thans den *derden* druk van Jonckbloets *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Deel IV, bl. 118.

VI. *Bijdragen*, I, 45.

Van Martinius' *Treur-gedicht* bestonden reeds twee uitgaven, voordat het in de *Verscheyde Nederduytsche Gedichten* gedrukt werd. Dit blijkt uit den (nieuwen) *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Tweede Gedeelte, Aflev.* I, 339.

VII. *Bijdragen*, I, 82.

Men vergelijke nog over de verschillende redacties van de handschriften der *Historia Apollonii regis Tyri* een artikel van O. Riemann, *Note sur deux manuscrits de l' Historia Apollonii Regis Tyri*, in de *Revue de Philologie, Nouvelle Série, Tome* VII (1883), p. 97-102.

VIII. *Bijdragen*, I, 86, noot 1.

In deze noot heb ik eene vergissing begaan. De schrijver van *Le Manuel du libraire* is Jacques Charles Brunet, en die van *La France littéraire au XVe siècle* Gustave Brunet.

IX. *Bijdragen*, I, 119.

Er bestaat nog eene andere bewerking in het Nederlandsch van den Roman van Apollonius. De titel daarvan is: *De Wonderlyke Gevallen van Apollonius van Tyr. T' Amsterdam*, *By Isaac Trojel, Boeckverkoper op 't Rokkin, in M. Antonius.* 1710. Het werkje is opgedragen aan Jan Munter Cornelis, ‘Geheimschryver van de vermaerde koopstad Amsterdam’. De Uitgever (I. Trojel) zegt in die opdracht het volgende aangaande zijn

verhaal: ‘Deszelfs inhoud en schryfaart is niet wytlopig, maar kort bepaald, vervattende nogtans, met wel ter slaags komende spreekwyzen doorvlogten, alle de *Wonderlyke Gevallen* van den deugdryken en niet minder edelmoedigen Prins, Apollonius van Tyr. t' Is een verhaal, zo als ik my laat voorstaan, dat wel waardig is om doorbladerd te worden, en 't welk door deszelfs aangename en beknopte tusschenvallen, gantsch niet verdrietig, maar zeer genoegelyk zal voorkomen.’

Deze *Wonderlyke Gevallen* bevatten de geschiedenis van Apollonius, zoo als die ook in de *Historia* medegedeeld is. In den regel is in den loop van het verhaal weinig verandering gebracht. De schrijver der *Wonderlyke Gevallen* vond de geschiedenis niet avontuurlijk genoeg, en heeft daarom hier en daar zijnen held nog meer avonturen doen beleven (‘de tusschenvallen’). De vertelling, zooals die in de *Historia* is gegeven, is als 't ware zijne bron. Hij neemt echter zelden iets woordelijk over; hij gaat zijn eigen gang, en voegt, waar hij er kans toe ziet, in zijn verhaal moralisaties en betoogen in. De wijze van vertellen komt geheel overeen met die van de toen zeer verspreide volksromans of volksverhalen, b.v. met die in *Prins Kalloandro.*

In de ‘Voorreden’ zegt de bewerker dat hij zich van ‘eenige in 't Latyn vertaalde Overblyfzelen als een schriftelyke onderrigting bediend’ heeft, en noemt hij de uitgave van Marcus Welser.

Bij onderzoek is mij gebleken dat de bewerker dezer *Wonderlyke Gevallen* nergens toont de *Gesta Romanorurn* of het *Volksboek* te hebben gebruikt. Waar het verhaal in de *Historia* en in de *Gesta* verschilt, volgt hij steeds de *Historia.* Men vergelijke de *Wonderlyke Gevallen*, bl. 21, 60, 116 en 118 met den door mij uitgegeven tekst van het *Volksboek*, bl. 136, r. 9; bl. 148, r. 25 en bl. 182, r. 2.

Deze bewerking, die bij Trojel verscheen, komt weinig voor. Een exemplaar daarvan is in het bezit van Mr. A. van Wessem te Tiel, die mij op het bestaan van deze *Gevallen van Apollonius* opmerkzaam maakte.

X. *Bijdragen*, II, 10.

Voor het sub *a* medegedeelde vergelijke men nu *Bijdragen*, III, 118 vgg. Men lette daarop ook bij het lezen van Deel II, bl. 18.

XI. *Bijdragen*, II, 32 en 33.

Het hier vermelde is uitvoeriger behandeld in *Bijdragen*, III, 122-171, waar de brieven van Mr. Cornelis Cloeck aan Geeraerdt Brandt worden besproken.

XII. *Bijdragen*, II, 38.

Men verandere in regel 23 v. bov. frustra in frusta, en plaatse achter tibi in regel 25 een punt.

XIII. *Bijdragen*, II, 50, noot 1.

Ulricia is eene drukfout voor Utricia. - Eveneens verandere men in II, 29 het (uit van Lennep overgenomen) woord Goedenbergh in Goedesbergh.

XIV. *Bijdragen*, II, 58.

Martinius' *Triumphe der Opstandinge* was reeds vroeger, en wel in het Eerste Deel der *Verscheyde Nederduytsche Gedichten*, bekend geworden. Zie *Bijdragen*, I, 45.

XV. *Bijdragen*, II, 87, noot 2.

De vraag, die hier gedaan wordt, is beantwoord in *Bijdragen*, III, 40.

XVI. *Bijdragen*, II, 88, noot 1.

De Heer J.G. Frederiks te Amsterdam heeft mij medegedeeld dat Gaspar van Baerle ook nog eenen broeder Cornelis had. De mededeeling van Mr. P.S. Schuil, waarop ik wees, is dus onjuist.

XVII. *Bijdragen*, II, 159.

De schrijver van den brief is Engelbertus van Engelen Jr. Zie *Bijdragen*, III, 67.

XVIII. *Bijdragen*, II, 177.

Naar het uit het *Kort Udsigt* medegedeelde verslag verwijst Dr. K. Nyrop in zijn veelszins voortreffelijk werk *Den oldfranske Heltedigtning*, uitgegeven in 1883 te Kopenhagen bij C.A. Reitzel. Hoewel in het *Liter. Centralblatt*, 1881, S. 30 op mijne hier in de *Bijdragen* opgenomen mededeelingen over den Roman van Apollonius van Tyrus was gewezen, schijnt Nyrop ze niet te kennen, want hij verwijst alleen naar zijne aanwijzingen in het *Kort Udsigt*, als hij op bl. 205 van *Den oldfranske Heltedigtning* zegt: ‘Om Romanen om Kong Apollonius har jeg i *Kort Udsigt over del filol.-hist. Samfunds Virksomhed* 1878-80, S. 9-11 givet de nödvendige litteraerhistoriske Oplysninger.’

XIX. *Bijdragen*, II, 178.

In verband met het in *Bijdragen*, I, 185, 186 en II, 178 geschrevene deel ik thans mede dat aangaande ‘een goed jaargeld’ van Anna van der Noot geraadpleegd kan worden Schinkels *Bijdrage tot de kennis van het karakter van Constantijn Huygens*, bl. 84. - Over de verwarring en verwisseling van bruidegom en echtgenoot heeft de Heer J.G. Frederiks iets medegedeeld in den *Spectator*, 1884, No. 22, bl. 172.

XX. *Bijdragen*, III, 32-35.

Eerst na het afdrukken van dit gedeelte van het Derde Deel verscheen het werk van Dr. G. Kalff over *Het Lied in de Middeleeuwen.*

XXI. *Bijdragen*, III, 91, noot 4.

Over den briefschrijver vergelijke men *Bijdragen*, III, 170. Het onderzoek, dat toen naar aanleiding van Wagenaars bericht werd ingesteld, had eerst plaats, als bladzz. 91 vgg. reeds lang waren afgedrukt.

XXII. *Bijdragen*, III, 95, noot 2.

Men vergelijke tevens *Bijdragen*, III, 108-111, waar over den dood van Pessers echtgenoote Adriana van der Aa wordt gesproken.

Register op de drie deelen.

Register op de drie deelen.

A.

A. (A.K.), I, 62.
A. (D.), I, 47.
A. (S.), I, 50, 51.
Aa (Abraham Jacob van der), I, 5, 53, 186; II, 34, 50, 67, 75, 93; III, 31, 39, 40, 47, 92, 98, 153.
Aa (Adriana van der), III, 95, 108-111, 112.
Aa (De Heer van der), II, 123; III, 109, 111.
Aa (De Janssoons van der), III, 28.
Ackersdijk (Cornelius van), II, 164.
Aitzema (Lieuwe van), II, 115.
Alberic de Besançon, I, 104.
Amalia van Solms, II, 42, 48, 61-63.
Ambre (Jacob l'), II, 136.
Anslo (Reyer), I, 30, 43, 44; II, 37, 58, 70, 105.
Anthologia Latina, I, 81, 82.
Antonides van der Goes (Johannes), I, 74; II, 149-154, 179.
Apollo of Ghesangh der Musen, I, 13; II, 61.
Apollonius, Koning van Tyrus (De Roman van), I, 77-119, 187, 188; II, 174-178; III, 208, 209, 211.
Apollonius van Tyrus (Het Volksboek van), I, 109-182.
Apollos Harp, II, 54, 64, 66, 67, 183.
Apollo's Kermis-gift, III, 35.
Apollo's St. Nicolaas-gift, III, 35.
Arbela, I, 50, 51; II, 92.
Arentsz. (P.), II, 152.
Ariosto (Lodovico), II, 15.
Arminius (Elizabeth), II, 134.
Arminius (Jacobus), II, 115, 121; III, 73, 79.
Asch (Justinus van) *of* Assche, II, 126, 132, 133.
Asperen (De Heer van). Zie op Boetselaer.
Assendelft (Johan van), II, 120.
Astrea, I, 51.
Avaux (Jean Antoine de Mesmes, Comte d'), III, 166-171.

B.

B. (A.), II, 53, 67.
B. (C.L.), I, 2, 71.
B. (L.), I, 47, 48.
Baardt (Rieuwert Dircksz. van), I, 18.
Babyne, II, 133, 134.
Backer (Adriaen), III, 50, 51.
Baeck (Jacob), I, 40.
Baeck (Laurens Joosten), I, 41.
Baeck (Magdalena), III, 138, 139, 153, 154.
Bäckström (P.O.), I, 109.
Bährens (Dr. Emil), I, 84.
Baen (Jan van), III, 47, 48.
Baens (?), III, 158, 159.
Baerle (Adriana van), II, 100, 106, 181; III, 50, 150.
Baerle (Anna van), II, 64, 65, 92, 94, 100, 101, 108, 182.
Baerle (Antony van), II, 99, 105, 106; III, 42.
Baerle (Caspar van), I, 2, 3, 7, 20, 21, 25, 38-42, 44, 46, 48, 75; II, 1, 2, 10, 11, 18, 38-47, 49, 50, 51, 55, 61, 62, 63, 69, 70, 76-80, 82-85, 87, 88, 92, 101, 106, 116, 121, 126, 155, 170, 171, 178, 180, 182, 183; III, 41, 48-50, 62, 64, 70, 71, 86, 87, 89, 96, 98, 124, 151, 210.
Baerle (Mr. Caspar van) [de zoon van den dichter], II, 58; III, 41, 44, 45, 49, 50, 52, 151, 152.
Baerle (Cornelis van), II, 88; III, 210.
Baerle (Elisabeth van), I, 28; II, 41, 57, 182.
Baerle (Jozyna Barbera van), II, 105.
Baerle (Jozyne van), II, 87, 182; III, 40, 41, 86, 87, 89.
Baerle (Lambertus van), II, 88.
Baerle (Susanna van) [gehuwd met Constantijn Huygens], I, 20.
Baerle (Susanna van) [de zuster van den dichter], II, 88.
Baerle (Suzanne van) [gehuwd met Geeraerdt Brandt], I, 48-51, 72-75; II, 22, 29-32, 37, 64-67, 69, 71, 85-108, 165, 182; III, 40-42, 50, 58, 64, 75, 90, 91, 104, 108, 116, 124, 125, 127, 128, 138, 139, 143, 147, 152.
Bakhuizen van den Brink (Dr. Reinier Cornelis), I, 69.
Bakker (Jacob (?) A.), II, 182.
Balen (Matthys), I, 25.
Ban (Joan Albert), II, 48, 49.
Barbazan (Étienne), III, 8.

Barbon (Gilles), II, 52.
Barents (Willem), II, 180.
Barlaeus. Zie op Baerle (van).
Barry. Zie op Bary.
Bartas. Zie op Saluste.
Bartsch (Dr. Karl), I, 104; III, 26.
Bary (Hendrik) *of* Barry, III, 45, 50, 51.
Baserode (Klara ran), II, 107.
Basilius de Groote, III, 103.
Basson (Godfried), II, 61, 62.
Baudaert (Willem), II, 157.
Beaumont (Mr. Simon van), II, 46, 64.
Becks (David), II, 21.
Beekman (Martinus), I, 9, 186.
Beets (Dr. Nicolaas), II, 46, 181; III, 175-204.
Beijers (J.L.), I, 46, 47; II, 2; III; 190.
Bemebroeck (?), III, 158, 159.
Benningh (Johan Bodecheer), I, 44.
Bergh (Jan van den), III, 35.
Bergh (Mr. Laurent Philippe Charles van den), I, 110, 112.
Beuningen (Coenraed van), III, 155.
Beverwijck (Jan van) *of* Beverovicius, II, 115.
Bicker (Andries), I, 66, 67; II, 22, 23, 36, 55, 57.
Bicker (Cornelis), I, 66, 67.
Bicker (Geeraerdt), II, 29, 36, 37.
Bicker (Mevr. Katarine), II, 57.
Bie (Cornelis de), II, 57.
Biens (Cornelis Pietersz.), III, 15-18, 22.
Bikker. Zie op Bicker.
Birch-Hirschfeld (Dr. Adolf), II, 175.
Biskop. Zie op Bisschop.
Bisschop (Mr. Jan *of* Joan de) *of* Biskop, II, 87, 88; III, 39-52, 86, 114, 148, 150, 151, 210.
Bisschop (Margareta de), II, 33, 64, 65, 87, 91, 100; III, 40, 210.
Bisschop (Simon). Zie op Episcopius.
Bisterus (Henricus), III, 115.
Blaak. Zie op Blake (Robert).
Blaeu (Johan), I, 11; II, 50; III, 48, 49.
Blaeu (Willem Jansz.), I, 9; II, 41; III, 87.
Blake (Robert), II, 68.

Blancken (Abraham van), I, 34, 35; II, 144-148.
Bleyswyck Ez. (Dirk van), II, 114.
Bloemkrans van Verscheiden Gedichten, II, 34, 35, 37, 39, 66; III, 41, 100.
Blon (Michiel le), I, 43, 44.
Bochius (Olivarius) *of* Olivier de Bok, II, 114.
Boelen, III, 191.
Boetselaer (Filip Jacob van den), I, 9, 185, 186.
Boetselaer (Wessel van), II, 45.
Boetseler. Zie op Boetselaer.
Bok (Olivier de). Zie op Bochius.
Bokhoven (van). Zie op Walburg van Bokhoven.
Bolsnerd (B. Adams), I, 13.
Bontekoe (Dr. Cornelis), III, 54.
Boom (Henrik), III, 53.
Boom (Jan Hendriksz.), II, 155; III, 58, 59, 112, 113, 130, 136, 154.
Bor (Pieter Christiaensz.), I, 113-117; II, 39, 42, 44, 45, 123; III, 93, 94, 118
Bor (Pieter Janszoon), I, 114.
Boreel (Jacob), III, 154.
Borremans (Anthonie *of* Antonius), II, 31, 108, 180.
Borremans (Nicolaus), II, 31, 39, 107, 108, 180.
Bos (Lambert van den *of* van), II, 23.
Bosch (Mr. Jacob van den), III, 164.
Bosscha (Dr. Johannes), I, 9, 10, 185, 186.
Bouman (J.J.), II, 136(?); III, 21.
Bourbon (Henriette de), I, 27.
Boxhorn (Marcus Zuërius), II, 79.
Boyus (Mr. Cornelius), I, 44, 45; II, 115.
Brandt (Geeraerdt) [de horlogemaker], III, 115, 124.
Brandt (Geeraerdt), I, 18-20, 22-24, 27, 32, 39, 41-43, 46-53, 61-63, 65, 69, 71-75, 187; II, 4, 6-20, 22, 24, 26, 27, 29-39, 58, 59, 62, 64-71, 85-143, 153-166, 171, 172, 174, 178-180, 182, 183; III, 39-171, 210-212.
Brandt (Geeraerdt) [de zoon van den voorgaande], III, 51, 64, 90, 108.
Brandt (Johannes), I, 48, 52; II, 30-32, 75, 81, 86, 162-166; III, 64, 123, 133.
Brandt (Kaspar *of* Casparus), I, 19, 48, 52; II, 30-32, 165, 166; III, 48, 64, 90.
Brandt (Kornelia), III, 125, 139.

Brandwijk (De Heer van). Zie op Westerbaen (Jacob).
Braune (Dr. Wilhelm), III, 24.
Brederoo (Gerbrandt Adriaensen), II, 4, 5, 8, 9, 19.
Breen (Daniel de), II, 139, 140.
Bremer (Conradus), III, 40.
Brink (Dr. Jan ten), III, 178, 199.
Brosterhuysen (Joannes), I, 44; II, 2, 57, 59, 60, 79.
Brugman (Johannes), II, 114.
Brun (Anton le), I, 100.
Brune (Jan de), II, 3.
Brunet (Gustave), I, 86, 87, 95, 97-100, 109; III, 208.
Brunet (Jacques Charles), I, 86, 88, 99, 100, 103, 109; III, 208.
Bruno (Henrick), I, 45.
Bruno (te 's-Gravenhage), II, 91; III, 60.
Bruyn (Eva de), II, 88, 91, 92, 106, 107.
Bruyn (M. D. de), II, 47, 48, 181.
Buat (Henri de Fleury de Coulan, Heer van), III, 47, 149, 171.
Buchelius (Mr. Arnoldus), I, 42; II, 115.
Bull (Abraham Johannes de), III, 176.
Bülow (Karl Eduard von), I, 108, 109.
Burg (Dirk van der), II, 114.
Burgh (Albert *of* Albrecht Koenraeds), I, 28; II, 139.
Burgh (Mr. Coenraed), III, 123.
Burgh (Jacob van der), I, 11, 20, 40; II, 1, 2, 39-42, 55, 60, 115, 144, 170; III, 207.
Burghorn (Jacobus), I, 3.
Burgundius (Nicolaus), II, 112.
Burgvliet (Jacob), II, 59, 75, 171.

C.

Callimachus, II, 83.
Calom. Zie op Colom.
Calvijn (Johannes), III, 142.
Campbell (Dr. Marinus Frederik Andries Gerardus), I, 109, 111.
Camphuysen (Dirk Rafaëlsz.), II, 142; III. 91, 113, 146.
Cange (Charles Dufresne, Sieur Du) of Ducange, III, 9.
Cassander (George), III, 112.
Casteleijn (Matthijs de), III, 7, 10-14, 17, 18, 22.
Casteleijn (Vincent), II, 128.
Cats (Mr. Jacob), II, 46, 115, 145.

Chalmot (Jacques Alexandre de), III, 169.
Chaucer (Geoffrey), I, 92.
Christ (Dr. Wilhelm), I, 80.
Christina (Koningin), II, 21, 22.
Christof Bernart (Bisschop van Munster), II, 22.
Cicero (Marcus Tullius), II, 35, 55.
Cinq-Mars (De Markies de), I, 26.
Citters (Jhr. Mr. Jacob de Witte van), III, 19, 20.
Clemens (Antonius) *of* Anthony Clement, II, 133.
Cloeck (Antonia), III, 148.
Cloeck (Mr. Cornelis), II, 32, 33, 180; III, 83, 99, 119, 121-171, 210.
Cloeck (Jan Claeszoon), III, 123.
Cloeck (Henrik), II, 33.
Cloeck (Mr. Pieter), II, 33; III, 123.
Cloeck (Pieter Henrikszoon), II, 33.
Clusius (Carolus), II, 115.
Coligny (Louise de), II, 115, 121; III, 79.
Collier (John Payne), I, 95.
Colom (Jacob Aertsen) *of* Calom, I, 33, 39, 44; II, 143-145; III, 207.
Colterman (Gedeon), III, 129.
Commelijn (Izaak), I, 186.
Comoedia Muta, II, 127.
Condell (Henry), I, 91.
Conringius (Hermannus), II, 116.
Constantinus Cretensis, I, 88.
Coolius (Johannes), II, 78.
Coornhert (Dirck Volckertszoon), III, 94.
Cornelis (Meester), III, 117.
Cornelyn (Pieter), III, 94.
Corrozet (Gilles), I, 100.
Coster (Dr. Samuel), II, 4, 5, 9, 19, 20, 60, 61.
Coup (Willem de), I, 35.
Courcelles (de). Zie op Curcellaeus.
Crast (Prato a), II, 114.
Cretser (Gijsbert de), III, 170.
Cromwell (Olivier), I, 75; II, 68.
Cuijleman (Jacobus), III, 57-59, 94, 95, 130.
Cunaeus (Petrus), I, 20; II, 115.
Curcellaeus (Gideon) *of* de Courcelles, III, 51, 103, 104, 130, 148.
Curcellaeus (Stephanus) *of* Etienne de Courcelles, II, 86, 115; III, 57, 58.

D.

D., II, 68.
D. (C.), I, 38.
D. (E.), I, 48, 50, 51.
D. (Dr. O.), I, 42.
Daetselaer (Arien), II, 155.
Dante Alighieri, II, 16.
Dathenus (Petrus), III, 99, 100.
Decker (Jeremias de), I, 7, 32-38, 75; II, 2, 63, 68, 143-149; III, 207, 208.
Dedel (De Heer Auditeur), III, 49, 50.
Dedel (Jan), III, 51.
Delius (Dr. Nicolaus), I, 91, 92, 95, 96.
Deventer (Jacob Prouwning, genaemt), II, 155.
Diest Lorgion (Dr. Evert Jan), II, 118.
Dijck (Anthonie van), I, 5.
Dirksz. (Hendrik), III, 79.
Domselaer (Tobias van), I, 71.
Doornick (Gerrit Willemsz.), I, 3.
Doorninck (Mr. Jan Izaak van) II, 75, 77.
Doornkaat Koolman (J. ten), III, 25.
Dorislaus (Isaac), II, 115.
Dorp (Dorothea van), III, 191.
Doublet (George Rataller), II, 60, 62.
Douce (Francis), I, 109.
Duarte (Francisca), I, 40.
Dubartas. Zie op Saluste.
Ducange. Zie op Cange (du).
Dufresne. Zie op Cange (du).
Duijfhuijzen (Hubert), II, 116-119, 121-125, 127, 130-132, 135; III, 78, 79.
Duijfhuijzen [kleinzoon van Hubert Duijfhuijzen], II, 116, 127, 131; III, 78.
Duim (Izaak), III, 22.
Duisbergh (Jan van), I, 42.
Dümmler (Dr. Ernst), I, 84; II, 175.
Dunlop (John), I, 102, 109.
Dwinglo (Bernardus), II, 156, 157.
Dyserinck (Dr. Johannes), II, 138, 141.

E.

Ees (Arend), II, 132.
Eik (Joris Hubrechtz. van), III, 90.
Ellissen (Adolf), I, 88.
Elzevier (Abraham), I, 13; III, 61.
Elzevier (Bonaventura), III, 61.
Engelen (Engelbertus Aegidius van), III, 67.
Engelen Jr. (Engelbertus van), III, 63-76, 132, 133, 211.
Epimenides, II, 83.
Episcopius (Simon) *of* Bisschop, II, 115, 116, 158, 159; III, 113, 148.
Erasmus (Desiderius), II, 131.
Erp (Christina van), III, 120.
Erp (Geertruy van), III, 120.
Ettmüller (Dr. Ernst Moritz Ludwig), I, 89.
Evicius. Zie op Ewijck (van).
Ewijck (Jacobus van) *of* Evicius, II, 107; III, 84, 88-91.

F.

Fabritius (Christophorus) *of* Christoffel Smit, II, 114, 126.
Fagel (Mr. Gaspar), III, 168.
Fairfax (Thomas), I, 75; II, 68.
Fauriel (Claude Charles), I, 99.
Fermor (Henry), I, 96.
Flink (Govert), II, 58.
Fontein (Eugenius), II, 58.
Foppens (Johannes Franciscus), I, 20, 21.
Forestus (Janus) *of* Jan van Foreest, II, 115, 116.
Francius (Mr. Petrus), II, 164.
Frederik Hendrik (Stadhouder), I, 9, 10, 45, 62, 186; II, 40-42, 50, 51, 56, 61, 63; III, 60.
Frederik van de Palts (De Winterkoning), I, 14.
Frederiks (J.G.), I, 17, 185, 186; II, 178; III, 178, 184, 192, 199, 210, 211.
Fruin (Dr. Robert), III, 149.
Fyne (Paschier de), III, 81, 94, 132.

G.

Galen (Joan van), II, 28, 29, 64.
Galen (Bisschop Bernardus van), II, 110, 111.

Gebhard Truxes (Keurvorst van Keulen), II, 114, 121.
Geesteranus (Arnoldus), III, 79-82, 94, 101.
Geesteranus (Dirk *of* Theodorus), III, 65, 82-89.
Genée (Rudolf), III, 27.
Geraerds. Zie op Syl.
Gessel (Timan van) *of* Gesselius, III, 145.
Gesta Romanorum, I, 84, 85, 87, 88, 93, 95, 98, 108, 111, 113; II, 175, 178; III, 209.
Gesten of gheschienissen van Romen (Nederlandsche vertaling der Gesta), I, 109, 111-113, 115-117.
Geysbeek (Pieter Gerardus Witsen), II, 34; III, 18.
Gidel (Dr. Charles), I, 87.
Gla (Willem), II, 52.
Goddaeus (Coenradus), II, 75-77, 79-82.
Godeau (Antoine), III, 138, 139.
Godfried van Viterbo, I, 85-87, 108; II, 177.
Goedesbergh (Gerrit van), II, 29, 52; III, 210.
Goedthals (Predikant), I, 26, 27.
Gödeke (Dr. Karl), I, 108.
Gomarus (Franciscus), III, 117.
Gower (John), I, 92-95.
Graef (Andries de), III, 55.
Grässe (Dr. Johann Georg Theodor), I, 85, 86, 95, 97, 99, 100, 103, 108, 109, 112, 118.
Gramsbergen (Matthijs), III, 18-24, 26-28.
Graswinkel (Dirk), II, 57.
Gray (Johanna), II, 29.
Grimm (Jakob Ludwig), I, 106.
Groebe (Dirk), I, 8, 46, 56, 70.
Groot (Cornelis de), III, 121.
Groot (Hugo de), I, 1, 4, 7, 8, 16-20, 27, 75; II, 30, 154, 155, 158, 159; III, 66, 67.
Groot (Jan de), I, 16, 19.
Groot (Michiel de), III, 21.
Groot (Mr. Pieter de), I, 16, 19, 67, 68, 70; II, 11; III, 121, 122, 140, 146, 154, 171.
Groot (Willem de), I, 16, 17, 19.
Grundtvig (Svend), I, 97; II, 175-176.
Gruterus (Isaac), III, 62.
Gryphius (Andreas), III, 24-28.

H.

Haeghen (Ferdinand van der), III, 11.
Haes (Joan de), I, 43; II, 11, 26, 33, 37, 58, 67, 85-87, 91, 97, 104, 105, 108, 109, 163, 178; III, 40, 48, 52, 57, 60, 62, 65, 90, 98, 101, 118, 124-126, 136, 139.
Hagen (Godefridus van der), II, 133.
Hagen (Dr. Hermann), I, 83-85, 90-96, 99-101, 108; II, 175.
Hahn (Dr. Johann Georg von), I, 89; II, 177.
Hain (Ludwig), I, 109.
Hall (Josephus), III, 142.
Harrebomée (Pieter Jakob), III, 48.
Hartgers (Joost), I, 11; II, 12, 40; III, 59.
Hartig (Jan), II, 62.
Hartsoecker (Christiaen) *of* Hartzoeker, II, 142, 157, 162-166; III, 102, 142, 157.
Hartung (Dr. C.), I, 94.
Hasselaer (Gerrit), III, 147.
Hasselaer (Juffrou), III, 120, 131 (?).
Hasselaer (Nicolaes), III, 120.
Haupt (Dr. Moritz), I, 82-90, 96-98, 100, 105-108; II, 175; III, 1.
Heemskerck (Mr. Johan van), I, 24, 25, 57; II, 59, 60.
Heemskerk (Gerart *of* Gerart van), II, 33-35, 64, 65, 87, 93, 107; III, 40, 84.
Heemskerk (Jan *of* Jan van), II, 35.
Heemskerk (Tetje), II, 107.
Heemskerk (Willem *of* Willem van), II, 33-35, 114.
Heerman (Franciscus van), II, 181.
Hein (Pieter Pieterszoon), II, 67.
Heinrich vonder Neuenstadt, I, 105-108.
Heinsius (Daniel), II, 46; III, 71.
Hellemans (Eleonora), II, 78, 80; III, 118.
Heminge (John), I, 91.
Hendriksz. (Jan). Zie op Boom.
Hennekijn [Consul Hennekijn van Rotterdam], III, 52.
Hertogh (Michael de), III, 91, 92.
Hertoghe (Mr. Mattheus de?), III, 91-93, 156, 157, 170, 212.
Herstelden Apollos Harp, I, 70.
Herstelde Uitgelezene Gedichten, I, 68.

Hilman (Johannes), II, 34; III, 21, 28.
Hijde, III, 155.
Hoefnagel (Susanna) [gehuwd met Christiaen Huygens], III, 190, 191.
Hoeve (Anna Pieternella van der) *of* Houve, II, 93.
Hoeve (Johanna van der) *of* Houve [de dochter van Jonker Matthijs van der Houve], II, 93.
Hoeve (Johanna van der) *of* Houve (*ook* Hoeven *en* Houven) [de dochter van Robbert van der Hoeve], II, 29-32, 92-94, 98, 180; III, 119, 124, 125, 127, 128, 139, 141, 148, 151, 154.
Hoeve (Maria van der) *of* Houve (*ook* Hoeven *en* Houven), II, 92, 93; III, 120, 124, 134.
Hoeve (Jonker Matthijs van der) *of* Houve, II, 93.
Hoeve (Robbert van der) *of* Houve (*ook* Hoeven *en* Houven), II, 93, 98, 99. [Ook Robbert Verhoeven genoemd].
Hoeve (Wilhelmina van der) *of* Houve (*ook* Hoeven *en* Houven), II, 92, 94; III, 138, 153.
Hoeve (van der) *of* Houve (*ook* Hoeven *en* Houven) [de zoon van Robbert van der Hoeve], II, 93, 98; III, 119, 138, 148.
Hoeve (van der) [te Rotterdam], II, 116, 123.
Hoeven (van der). Zie op Hoeve (van der).
Hoffmann von Fallersleben (August Heinrich), III, 7, 32, 33.
Hofman (Jan), III, 93-95.
Hofmann (Dr. Konrad), I, 89, 101-104; II, 175.
Hogerbeets (Rombout), III, 67.
Hollantsche Parnas, I, 61, 71; II, 64.
Hollingerus (Henricus), II, 164.
Holthenus (Albertus), III, 102-112.
Holthenus (Elizabeth), III, 111, 112.
Holy. Zie op Muys van Holy.
Hommius (Festus), II, 157.
Honardus (Rochus) *of* van den Honert (van den Honaert), II, 115.
Hooft (Arnout Hellemans), II, 4, 10-12, 18, 19, 92, 93, 178; III, 118-122, 124, 134, 139, 140, 142-146, 151, 163, 210.
Hooft (Baertgen), II, 20, 21, 70, 71
Hooft (Christine), I, 30, 31; III, 123.
Hooft (Cornelia), I, 28, 187.
Hooft (Cornelis Pieterszoon), II, 11; III, 123-125.
Hooft (Eleonore), III, 121, 143.
Hooft (Geertruyd), I, 28, 187.
Hooft (Mr. Hendrick), I, 53, 54, 56; III, 55, 56, 162, 163.

Hooft (Juffrou H.), I, 28, 187.
Hooft (Jannetje Cornelisdochter), III, 123.
Hooft (Pieter Aernoutszoon), III, 143.
Hooft (Pieter Corneliszoon), I, 1, 4, 5, 7, 11-15, 20, 28, 41, 43, 46, 75; II, 1, 3-20, 30, 36, 41, 43, 45, 47, 49, 50, 55, 63, 69, 70, 75-84, 92, 99, 106, 112, 115, 117, 122, 170, 174, 181; III, 59, 60, 120, 123, 124, 144, 148, 180, 185, 187, 188, 202.
Hooft (Pieter Gerritszoon), I, 187.
Hoogers (Theophilus), II, 130.
Hoogstraten (Dr. David van), I, 35, 37; II, 59, 63, 110, 150, 152.
Hoogstraten (François van), II, 59.
Hoop Scheffer (Jakob Gijsbert de), III, 198.
Hoorn (Anna van), I, 118.
Hoorn (Nicolaas ten), II, 150.
Hop (Mr. Cornelis), III, 97, 115, 148, 154, 160.
Horatius (Quintus H. Flaccus), II, 15, 16, 55, 153; III, 51, 145.
Hout (Jan van) *of* Houte, II, 113; III, 94.
Houtebeen (Admiraal), *of* Kornelis Korneliszoon Jol, II, 68.
Houthaeck (Dirck Cornelisz.), III, 21.
Houthaeck (Tymon), II, 52, 133; III, 21.
Houve (van der). Zie op Hoeve (van der).
Houve (Mr. Apero van der), III, 119.
Houweningen (Elsje van), II, 155.
Houven (van der). Zie op Hoeve (van der).
Hubrecht (Mr. P.F.), III, 186.
Hulft (Joan), III, 156.
Hulft (Joan) [de zoon van den voorgaande], III, 155, 156.
Hulst (Gerard), II, 141.
Hus (Johannes) *of* Husz, II, 125.
Huydecoper (Mr. Joan), III, 163.
Huygens (Christiaen) [de vader van den dichter], III, 190, 191.
Huygens (Christiaen) [de zoon van den dichter], III, 49.
Huygens (Constantijn), I, 2, 4, 7, 9, 11, 13, 20, 25, 26, 27, 38, 41, 46, 57, 62, 75, 185, 186; II, 1, 2, 39-42, 46-50, 56, 60, 62, 63, 70, 78-80, 82, 115, 144, 145, 170, 171; III, 49, 50, 59-62, 170, 175-204.
Huyssen (Adriana), I, 25.

I.

I. (I.F.), I, 39.
Immerzeel (Johannes Jr.), I, 5; II, 100; III, 39, 45, 47, 50, 51.
Interimsdaalder, II, 129.

J.

J. (D.A.), I, 39.
Jacobus II (Koning van Engeland), III, 163.
Jager (Dr. Arie de), I, 17; II, 87.
Jansz. (Broer), III, 15.
Jansz. (Kornelis) [Het Haantjen], II, 63.
Janszoon (Cornelis), III, 119.
Joachimi (Albert), I, 25.
Joachimi (Martina), I, 24, 25.
Johan Maurits van Nassau, III, 49.
Johannes de Westfalia, I, 111.
Jol. Zie op Houtebeen.
Jonckbloet (Dr. Willem Joseph Andries), I, 15, 35, 36, 39, 43, 74; II, 12, 60, 61, 172, 174; III, 9, 10, 20, 27, 28, 94, 198.
Joncktijs (Daniel Abrahamsz.), I, 47.
Jorissen (Dr. Thomas Theodorus Hendrikus), I, 4, 13, 20; II, 39, 40, 47; III, 184, 189-192, 198.
Jourdain de Blaivies (De Roman van), I, 99-104; II, 175-177.
Julius (Dr. Nikolaus Heinrich), I, 97, 98.
Julius Valerius, I., 81.

K.

K. (J.), I, 33; III, 207.
K. (S.), II, 92, 182.
Kalff (Dr. Gerrit), III, 211.
Kampen (Cornelis van), I, 4, 5, 9.
Kampen (Nicolaas Godfried van), I, 68.
Kamphuizen. Zie op Camphuysen.
Kantelaar (Jacobus), I, 20; II, 60.
Karel I (Koning van Engeland), I, 25, 27, 29, 37, 43, 47, 52; II, 23, 24, 35, 146.
Karel II (Koning van Engeland), II, 23; III, 164, 168.
Keil (Dr. Heinrich), I, 82.
Keller (Dr. Adelbert), I, 84, 113; II, 178.
Kempenaer (Daniel de), I, 16.
Kerckhem (Johannes van), III, 35.
Ketel (De Heer van). Zie op Muys van Holy.
Ketel (Joriaen), II, 129, 130.
Kievit (Johan), III, 149.

Klinckhaemer, III, 70.
Klioos Kraam, I, 4, 41; II, 34, 178.
Kloek. Zie op Cloeck.
Koberstein (August), I, 104, 105, 113; III, 26.
Koch (Dr. John), I, 102-104.
Köhler (Johann David), II, 129.
Kok (Jacobus), I, 53; II, 8, 93.
Kollewijn (Dr. Roeland Anthonie), III, 26, 27.
Kolyn (Eliza), III, 50.
Koninck (Trijntje Gijsbertsdochter), III, 123.
Koning (Jacobus), II, 60.
Kontianos (Gabriel), I, 88, 89.
Koolman. Zie op Doornkaat Koolman.
Kops (Willem), III, 13.
Koster (Dr. Samuel). Zie op Coster.
Kramm (Christiaan), I, 6; II, 34; III, 39, 45, 47, 50, 51.
Kronenberg (Dr. Albertus Jacob), II, 150.

L.

Lacaena, I, 48, 49.
Lam (Petrus Cornelius 't), II, 163.
Lamprecht (Pfaffe), I, 104, 105.
Lamsvelt (Willem), I, 35.
Langendijk (Pieter), III, 25.
Langeraeck (Christophorus van), III, 58.
Lansbergen (Samuel Franszoon), III, 107, 108.
Lansbergen (Samuel) [de zoon van den voorgaande], III, 108.
Lapaume (J.), I, 87.
Lasmans (Margariet), II, 58.
Laud (William), II, 68.
Lavallaz (de), I, 100.
Leenaerts (J.), II, 87, 91; III, 40, 86.
Leendertz (Pieter Wz.), I, 5, 11-15; II, 4-20, 49, 181; III, 9, 175-204.
Leendertz (P.) [de zoon van den voorgaande], III, 175-204.
Leendertz (De Weduwe), III, 203.
Leeuw (Adriaen Bastiaensz.), III, 22-28.
Leeuw (David), I, 21, 28, 187.
Leeuwen (Diderik van Leiden van), III, 164, 169.
Leeuwen (Kornelis van), III, 41, 46, 86, 113.

Leeuwen (van) [de vader van Kornelis van Leeuwen], III, 85.
Leeuwen (van), II, 164.
Leicester (Robert Dudley, Graaf van), II, 113.
Lelivelt (Jan), III, 207.
Lennep (Mr. Jacob van), I, 9, 21, 28, 43, 55, 57-62, 65, 67, 69, 70, 73, 185, 186; II, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 44, 49, 54, 93, 141, 181; III, 138, 158, 210.
Lernutius (Janus), II, 88.
Lescaille (Erfgenamen van Jacob), III, 22.
Lescaille (Jacob), I, 11, 68, 71; II, 54, 57, 66; III, 22, 25.
Leuding (Johannes) *of* Loeding, Loedingius, Luiding, II, 66, 67, 70, 90, 93-97, 107, 108, 183; III, 115-117.
Leupenius (Petrus), II, 79.
Leurius (Joannes), III, 116.
Leyden (Jan van), II, 68.
Liebrecht (Dr. Felix), I, 109.
Liere (Willem van), III, 191.
Lievensz. (Jan) *of* Livius, II, 25.
Lillo (George), I, 96.
Limborch (Philippus van) *of* Limburgh, II, 133, 164; III, 50, 58, 88, 89, 112-114.
Linge (Anna de), I, 51, 52.
Lingelbach (Daniel), I, 117-119.
Livius (Titus), III, 68.
Livius. Zie op Lievensz.
Lodewijk XIV (Koning), III, 164, 168.
Lodewijk Philips (Koning), I, 99.
Loeding *of* Loedingius. Zie op Leuding.
Loeff (Dr. Gerrit Michiel Cornelis), II, 12, 109, 131, 154, 157, 159-161; III, 57, 71, 75, 112, 129, 130, 169, 170.
Lomannus (Wilhelmus), II, 163-166.
Loon (Mr. Gerard van), III, 55.
Luiding. Zie op Leuding.

M.

M. (J.V.), II, 1, 6, 68-70.
Maarle (de). Zie op Merula.
Maerlant (Jacob van), III, 179.
Maijken van Deventer, II, 123; III, 79.
Manuel Eugenicus, I, 89.

Marchand (Prosper), III, 13.
Maria de Medicis, II, 181.
Marius (Leonardus), II, 26-28.
Maronier (Hendrik), II, 59, 75, 171.
Maronier (Jan Hendrik), III, 122.
Marryat (Frederick), III, 19.
Martin (Dr. Ernst), I, 108; III, 1-6.
Martinius (Franciscus), I, 7, 30, 32, 45, 46; II, 2, 37, 38, 58, 59, 70, 75-84, 91, 171; III, 146, 208, 210.
Masaniello, II, 29.
Massmann (Hans Ferdinand), I, 105.
Matthes (Dr. Jan Carel), I, 43; II, 7, 11, 18, 69.
Matthisius (Assuerus), I, 22, 23; II, 37; III, 102-106.
Maurier (Aubéry du), III, 191.
Maurits (Stadhouder), I, 8, 16.
Mechelen (Margaretha van), I, 16, 17.
Medicis (de). Zie op Maria de Medicis.
Meekeren (Job van), II, 68, 69.
Meerman (Burgemeester te Leiden), III, 52.
Mees (Mr. Gregorius Adriaanszoon), I, 42; III, 41.
Meisnerus (Eusebius), II, 134.
Meijer (Dirk Christiaan Jr.), II, 170.
Melanchton, III, 142.
Menno Simons. Zie op Simons.
Méon (Dominique Martin), III, 8, 9, 14.
Mercator (Gerard), II, 114.
Merula (Angelus) *of* Engel de Merle, de Meerle *of* de Maarle, II, 116, 120, 125, 126, 135, 136; III, 79.
Merula (Paulus), II, 125, 157; III, 79, 136.
Meulman (Isaac), I, 63, 64, 67; II, 51, 54.
Meuris (Aert), I, 113; II, 45.
Meursius (Joannes), II, 139.
Meyer (Dr. Paul), II, 175.
Meyer (Dr. Wilhelm), I, 80, 81, 83, 84, 90, 108.
Minne-plicht en Kuysheyts-kamp, II, 46, 181.
Miraeus (Aubertus), III, 77.
Moller (Herman), I, 109.
Moltzer (Dr. Henri Ernest), III, 20.
Mommsen (Dr. Tycho), I, 82, 89, 91, 95.
Mone (Franz Joseph), III, 9, 14, 32.

Mont (Steven du), II, 113.
Montanus (Arnoldus), II, 29.
Montrose (De Graaf van), II, 23, 24, 29, 37.
Mostart (Daniel), I, 20; III, 207.
Muller (Frederik), I, 17, 64-67; II, 28, 54, 57, 147, 152.
Munter (Joan), III, 163.
Munter Cornelisz. (Jan), III, 208.
Musch (Cornelis), I, 64.
Muys van Holy (Hugo), I, 25.
Muys van Holy (Mr. Jakob), I, 24, 25.
Myle (Cornelis van der), I, 42; II, 115, 139.

N.

Naeranus (Izaak), III, 159.
Naeranus (Joannes) [boekhandelaar te Rotterdam], I, 28, 42, 45, 50; II, 30, 54, 148, 179; III, 98, 106.
Naeranus (Johannes) [predikant te Oudewetering], II, 164; III, 98-100, 124, 129, 130, 132.
Nassau (Lodewijk van), I, 186
Nassau (Willem van), I, 8, 9, 10, 185, 186; II, 178.
Neck (Pensionaris van), III, 140.
Nederduitse en Latynse Keurdigten, I, 67.
Neuenstadt. Zie op Heinrich vonder Neuenstadt.
Neyen (Jan), II, 117.
Neyen (Marten), II, 117.
Nidek (Mr. Matthaeus Brouërius van), I, 35, 36, 37; II, 63.
Niellius (Carolus), II, 37; III, 115-117.
Nienhoven (Geertruid), III, 95.
Nieuwe Verbeterde Lust-hof, I, 12, 13.
Nieuwkoop (De Heer van), III, 47.
Nil Volentibus Arduum, II, 150.
Noot (Anne van der), I, 9, 10, 185, 186; II, 178; III, 211.
Noot (Karel van der), I, 9.
Nyrop (Dr. Kristoffer), II, 174-177; III, 192, 211.

O.

Obreen (Frederik Daniel Otto), III, 39.
Offenburgh (Maria van), II, 93.
Ogel. Zie op Ogle.

Ogle (Jean) *of* Ogel, Ogly, II, 50.
Ogle (Utricia) *of* Ogel, Ogly, II, 49, 50, 66, 70; III, 210.
Ogly. Zie Ogle.
Olyf-krans der Vreede, II, 51, 52, 54.
Oordt (Mr. I.T.F. van) I.Fz., II, 118.
Oosterzon (J.), I, 28, 29.
Oosterzon (Juffrou K.), I, 29.
Ooszaan (Aart Dircksz.), II, 30.
Orlers (Jan), II, 120.
Os (Diedrick van), I, 21.
Oudaen (Frans), II, 134.
Oudaen (Joachim), I, 21, 74; II, 34, 109-154; III, 76-79, 94, 107.
Oudaen (Trijntje Fransen), II, 148, 149.
Oudemans (Anthonie Cornelis), III, 5.
Overbeke (Aernout van), I, 62.
Overbeke (Johannes van), II, 31, 107.
Overbeeck (Catarina van), II, 43, 44.
Overbeeck (Juffr.), II, 106.
Overbeecke (De Heeren), III, 49.
Ovidius (Publius O. Naso), II, 15, 61; III, 4, 7-9, 13-15, 17, 18, 31.
Oyens (Margaretha), III, 123.

P.

Paets (Mr. Adriaen), III, 98-102, 130, 154.
Paets (Burgemeester te Leiden), III, 52.
Paets (Juffr.), II, 92.
Paets (Maria), II, 35.
Paludanus (Dr. Bernardus), III, 77.
Panzer (Georg Wolfgang), I, 108.
Papenbroeck (Geeraert van), II, 81, 91, 109, 141, 143, 154; III, 60, 62, 113, 132, 154.
Paquot (Jean Noel), III, 137.
Peetersen (Henric), III, 10.
Pellegroms (Zuzanna), II, 58.
Perk (Marie Adrien), III, 177, 178, 193, 196, 199.
Perron (Jacques Davy du), II, 7.
Pers (Dirck Pietersz.), I, 12, 20; II, 138.
Persijn (Jan Willemse), II, 99.
Persijn (Reinier van) *of* Perzijn, II, 47.

Pertz (Dr. Georg Heinrich), I, 82.
Perzijn. Zie op Persijn.
Pesser (Mr. Johan), II, 157; III, 95-97, 107-111, 212.
Petiet (Juffr.), II, 107.
Petit (Mr. Jacob le), I, 38, 39.
Philippe (David), III, 45.
Philips (Dirk), II, 128.
Picot (Émile), III, 192.
Pietersz. Zie op Pers.
Piso (Willem), III, 143.
Pluimer (Joan), III, 28-32.
Plutarchus, III, 68.
Poelenburgh (Arnoldus), II, 98, III, 140.
Poirier (De Heer), II, 82-84.
Polsbroek (De Heer van), III, 121.
Polyander (Johannes), III, 116.
Pontanus (Isaacus), II, 134, 164, 165; III, 89, 97, 98, 132.
Pontanus (Johannes Isaak), II, 115.
Poppius (Eduardus), II, 114.
Potter (Dirk), III, 9, 10.
Praevostius (Bartholomeus), III, 50, 51, 57, 58, 81, 88, 116, 117.
Princesse Liet-boec, I, 13.
Prins (Adriaen), II, 117.
Prins (Anthonij Winkler), I, 112.
Prins (Eeuwit *of* Ewout), II, 117, 118, 124.
Prins Kalloandro (Marini's Roman van), III, 209.
Pseudo-Callisthenes, I, 81.
Puteanus (Erycius), III, 87.
Pyramus en Thisbe (De historie van), III, 1-35, 211.

R.

R. (M.), II, 182.
Raat (Johannes de), I, 68.
Rafaël Santi, III, 151.
Ravesteyn (Nikolaes van), II, 22, 28.
Reael (Laurens), I, 7-11, 39, 185, 186; II, 63.
Reael (Laurens Jacobszoon), III, 150.
Rembrandt van Rijn, I, 54.
Reuver. Zie op Roever.
Reygersbergh (Maria van), I, 16, 75; II, 154, 155; III, 67.

Richter (F.Th.), III, 27.
Riemann (Dr. Othon), III, 208.
Riemer (Clara de), I, 22.
Riese (Dr. Alexander), I, 80-84, 86-88, 90, 102, 104, 111, 187, 188; II, 175, 177.
Rieu (Dr. Willem Nikolaas du), II, 109.
Rieuwertsze (Jan), II, 30, 67, 152, 172; III, 93, 130.
Rijckewaert (Carolus), II, 156.
Rijckewaert (Doctor), III, 70.
Rijn (Agatha van) [gehuwd met Mr. Pieter de Groot], III, 121.
Rijngraeff (De Jonge [C.H.]), III, 158.
Rivet (Andreas), II, 114, 121.
Roemers(Anna Roemers Visscher), II, 40, 45, 46, 48, 64, 181; III, 180, 181.
Roever (Petrus de) *of* Reuver, II, 166.
Rogge (Dr. Hendrik Cornelis), I, 4, 17, 18; II, 54, 61, 68, 108, 109, 143, 162, 169, 173; III, 46, 57, 58, 80, 106, 115, 129, 155.
Rohde (Dr. Erwin), I, 80, 81, 84, 89, 105, 187, 188; II, 175; III, 7.
Rombouts (Johannes), II, 134.
Rouiere (Petrus de la), III, 137.
Ruarus (Martinus), II, 116.
Rulaeus. Zie op Ruyl.
Ruvigny (Henri, Marquis de?), III, 162.
Ruyl (Henricus) *of* Rulaeus, II, 161, 162; III, 71-76.
Ruyter (Michiel Adriaensz. de), III, 147, 150, 154.

S.

Sacema (Jos.), II, 115.
Saluste (Guillaume du), Seigneur du Bartas, II, 45, 46.
Sambix (Felix van), III, 11.
Sanchez (Tomas Antonio), I, 97.
Sande (Johan van der), II, 157.
Sandrart (Joachim), II, 47, 48.
Sapma (Dominicus), III, 133, 134.
Sauppe (Dr. Hermann), I, 84.
Sayon (Antony), II, 88.
Sayon (Barbara), II, 88.
Schaep (Dr. Gerard), III, 147.
Schellingh (Barent), II, 60.
Scheltema (Mr. Jacobus), I, 4, 8, 9, 24, 25, 39, 47, 56, 57; II, 34, 46-48, 59, 60, 63, 68, 69, 118.

Scheltema (Jacobus Nikolaas), II, 87, 95; III, 157.
Scheltus (Jacobus), III, 161.
Schinkel (Adrianus David), III, 170, 211.
Schinkel (Br. Hsz.), I, 19.
Schinkel (Harman), II, 114, 115.
Schioppius (Gaspar), III, 70, 71.
Schmidt (Valentin), I, 109.
Schonck (Daniel), II, 43, 44.
Schonck (Maria), II, 43, 44.
Schorel (Jan van) *of* Schoorl, II, 131.
Schotel (Dr. Gilles Dionysius Jacobus), III, 10, 14, 32, 35.
Sohotenus (Antonius), III, 107, 108.
Schouten (Wijntjen), I, 187.
Schrijver (Jan), II, 64.
Schrijver (Willem), III, 121.
Schrijver. Zie op Scriverius.
Schröder (Dr. Carl), I, 82, 86, 90, 104, 106-108, 112, 118, 119.
Schull (Mr. Peter Steven), I, 3, 41; II, 44, 50, 62, 88; III, 210.
Schwenter (Dr. Daniel), III, 27.
Scototarratius (Johannes Scotus) *of* Scotistarvetius, II, 115, 126, 133; III, 78.
Scriverius (Petrus) *of* Schrijver, II, 42, 61-64, 112.
Secundus (Janus), I, 7.
Segers (Daniel) *of* Seghers, II, 48, 49.
Seneca (Lucius Annaeus), I, 6, 7, 72.
Serrarius (Petrus), II, 126.
Shakespeare (William), I, 90-96; II, 175; III, 18-20, 24, 26, 27.
Shepherd (Samuel) *of* Sheppard, I, 96.
Sidney (Philipp), I, 93.
Siegenbeek (Matthijs), I, 20, 53, 54, 56; II, 40, 60.
Silvius. Zie op Sylvius.
Simons (Menno), II, 128.
Simrock (Karl Joseph), I, 109.
Six (Mr. Joan), I, 31, 32, 47, 50, 53-57, 71, 72; II, 2, 3, 21, 63, 64, 70; III, 55, 132.
Six (Pieter), I, 52, 53.
Six van Chandelier (Joannes), II, 49, 89.
Smit (Christoffel). Zie op Fabricius.
Smithof (Nikolaes), II, 150.
Sorgen (Catharina van) *of* Zorgen, II, 163; III, 112.

Sorgen (N. van) *of* Zorgen, II, 163.
Spanhemius (Fredericus) *of* Spanheim, II, 115.
Spex (Jakob), III, 52, 53.
Spiegel (Henrick Dircksz.), III, 147.
Spieghel (Hendrik Laurensz.), I, 15; II, 4, 6.
Spillebout (Lodewyck), I, 2, 72; II, 1, 20, 21, 169.
Staeckmans (Gerard), I, 28, 187; II, 115.
Stedum (Egbertus a), III, 116.
Stedums (Geertruid), III, 111, 112.
Steenhuysen (Juffr.), II, 48, 66.
Stegman (Joachim), II, 127.
Steinhöwel (Heinrich), I, 108, 112.
Stevin (Simon), I, 17.
Stoke (Melis), III, 26.
Strada (Famianus), II, 121.
Strafford (De Graaf van), II, 29, 37.
Straten (Jacob van der) [Jacobus Stratius, overleden te Leuven], I, 20, 21.
Straten (Jacob van der) [overleden te Hamburg], I, 20, 21, 40; II, 170.
Strobl (Dr. Joseph), I, 106-108.
Sweertius (Franciscus), III, 78.
Swelingh (Diedrick), II, 24-26.
Swelingh (Joan Pietersz.), II, 25, 26.
Swelingh (Pieter), II, 25, 26.
Swieten (van), II, 106.
Syl (Geeraerdt Pietersz. van), I, 2, 5, 6, 7, 32, 71-73; II, 21, 22, 100, 101.
Sylvius (Dr. Franciscus), I, 47, 51, 52; II, 172.
Symphosius, I, 81.

T.

T. (Juffr. H.), I, 53, 54.
Tacitus (Cornelius), II, 36, 55, 84; III, 159.
Taling (de), II, 113, 120; (III, 94).
Tapper (Ruard), III, 77, 78.
Tasso (Torquato), II, 56.
Teeling (Maximiliaan), I, 63, 64, 65.
Terentius Afer (Publius), III, 49, 144.
Tesselschade (Maria Tesselschade Visscher), I, 25, 40, 41; II, 1, 2, 40, 45-48, 50, 56, 57, 69, 70, 115, 181.
Teuffel (Dr. Wilhelm Sigm.), I, 80, 81, 84; II, 175.

Thijm (Josephus Albertus Alberdingk), I, 44, 59, 72, 186; II, 21, 33, 47, 140; III, 120, 121, 123, 143, 148.
Thol (Ottho en Pieter van), II, 90.
Thorpe (Benjamin), I, 90.
Thou (François Auguste de), I, 26.
Thou (Jacques Auguste de) *of* Thuanus, I, 26; III, 136, 137, 139.
Thuanus. Zie op Thou (de).
Ticknor (George), I, 97, 98.
Tideman (Dr. Joannes), II, 93, 98, 107, 108, 156, 157, 163-166; III, 40, 50, 51, 57, 58, 63, 65, 80, 82, 89, 102, 106, 108, 115, 116.
Tilenus (Daniel), II, 115, 121; III, 79.
Timmerman (Harman), II, 128, 129.
Timoneda (Juan de), I, 98.
Tollius (Johannes), II, 75.
Tombe (Johanna de la), II, 31.
Tongerloo (Anthony Janszoon), II, 51.
Tricht (te Gouda), III, 114.
Trigland (Jacobus), III, 73.
Trijntje Pietersdochter, II, 125.
Trojel (Isaac), III, 208, 209.
Tromp (Marten Harpertsz.), II, 28, 64; III, 47, 48, 149, 150.
Tronchin (Théodore), II, 134.
Twine (Lawrence), I, 95.

U.

Uhland (Johann Ludwig), III, 7.
Uittenbroeck (Dirck), III, 21.
Uitterdijk (Mr. Jurjen Nanninga), II, 75, 77.
Unger (J.H.W.), II, 173.
Uytenbogaert (Johannes), I, 18, 27, 28, 44, 45; II, 116, 122, 123, 156, 158; III, 65, 79, 80, 84.

V.

Valckenier (Dr. Gillis), III, 147, 163, 168, 169.
Valckenier (Pieter), III, 158, 159.
Valerius (Andreas), III, 77.
Vechters. Zie op Victorijn.
Veer (Pieter van der), II, 179, 180.
Velthuijsen (Lambertus van), III, 113.

Venantius Fortunatus, I, 82.
Verbeek (Philip), I, 35.
Verdam (Dr. Jakob), III, 1-6, 87.
Vergilius (Publius V. Maro), II, 55, 86, 151; III, 180.
Verhoeven. Zie op Hoeve (van der).
Verscheyde Nederduitsche Gedichten, I, 1-76, 185-187; II, 1-71, 169-174, 178-183; III, 207, 208, 210, 211.
Verwijs (Dr. Eelco), I, 43; II, 20; III, 1-6, 87, 179, 187.
Verwout (Arnoldus), III, 106.
Viaud (Théophile), III, 139.
Victorijn (Johan) *of* Vechters, II, 4, 5, 9, 19.
Viglius, Zie op Zwichemus.
Vilkinasaga, I, 105.
Vincentius Bellovacensis, I, 85.
Vinckel (Jacob), I, 117
Visscher (Anna Roemers). Zie op Roemers.
Visscher (Claes Jansz.), I, 13.
Visscher (Lodewijk Gerard), I, 89; III, 10, 35.
Visscher (Maria Tesselschade). Zie op Tesselschade.
Visscher (Nicolaas), III, 39.
Vissering (Gerbrand), II, 83.
Vlacq (Adriaen), III, 61.
Vlaming (Pieter), I, 15.
Vlooswyck (Cornelis van), I, 118.
Vlooswyck (Nicolaes van), III, 158.
Vloten (Dr. Johannes van), I, 9, 46, 59, 60, 186; II, 4, 5, 9, 10, 12, 21, 24, 26, 28, 29, 40, 42, 47, 50, 54, 75, 80, 170, 181; III, 20, 21, 59, 60, 159, 160, 165.
Vogelaer (Marcus de), III, 192.
Vogelaer (Susanne de), III, 192.
Vollenhove (Johannes), I, 56, 72; II, 26, 30, 174; III, 35, 52-56, 101.
Vollenhoven (Mr. Hendrik), I, 19.
Vondel (Joost van den), I, 2, 7, 9, 10, 20, 21, 43, 55, 57-66, 69, 70, 73-75, 185, 186; II, 1-5, 8, 9, 12, 19-30, 36, 37, 44, 46, 48, 52-56, 69-71, 77, 93, 137-142, 144, 153-155, 172-174, 178, 180; III, 7, 28, 92, 93, 159, 185.
Vondel (Joost van den) [de zoon van den dichter], II, 21, 140.
Vondel (Willem van den), II, 139.
Vooght (Cornelis de), I, 22.
Vooght (Kornelis de), III, 111, 112.

Vorsterman van Oyen (A.A.), II, 33; III, 120, 121, 123, 143, 148.
Vorstius (Dr. Conradus), III, 55.
Vorstius (Guernerus), II, 156; III, 108.
Vos (Jan), I, 28-32, 41, 53, 65-68, 71; II, 33, 36, 41, 54-58, 68, 87, 92, 105, 106, 140, 141, 173, 181, 182.
Vos (Maria), II, 92.
Vossius (Geeraert), I, 21, 28; II, 56, 57, 77, 79, 83, 84; III, 71.
Vossius (Isaäcus Gerardi fil.), II, 121.
Vreeburg (Henricus), II, 156.
Vries (Burgemeester de), II, 131; III, 78.
Vries (Mr. Jeronimo de), I, 4, 17, 18, 19, 34, 36, 38, 72; II, 143, 145. 170.
Vries (Dr. Matthias de), III, 5, 179.

W.

Waalpot (Drukker te Delft), II, 114.
Wackernagel (Dr. Wilhelm), I, 108.
Wagenaar (Jan), II, 38; III, 133, 147, 156, 159, 163, 165, 169, 170, 212.
Wagner (Wilhelm), I, 87, 88.
Walburg van Bokhoven (Joffrou), II, 105.
Walpot (Hendrik), III, 35.
Wassenaer (Jacob, Baron van), III, 100.
Wees (Abraham de), I, 19; II, 22, 28.
Weismann (Dr. Heinrich), I, 104, 105.
Welser (Marcus), I, 79, 86, 87, 89; III, 209.
Wendbejel. Zie op Wentbeil.
Wentbeil (Joannes Wilhelmus) *of* Wendbejel, II, 77-79.
Wentzen (Hillegonda) [gehuwd met Bombout Hogerbeets], III, 67.
Werf (Pieter Adriaensz. van der), II, 113, 120.
Wenbusch (Hans Passchers van), II, 39.
Wesel (Boemer van), I, 46, 57.
Wessem (Mr. A. van), III, 207, 209.
Westerbaen (Cornelis Willem), I, 16.
Westerbaen (Jacob), I, 27, 28, 34, 35, 44, 45, 52, 57-62, 74; II, 39-43, 45, 46, 47, 50-54, 56, 57, 63, 71, 115, 143, 148, 171, 172, 180-183; III, 49, 80, 81, 100, 130, 131, 207.
Wetstein (Hendrik), I, 15.
Wicquefort (Abraham van), III, 137, 154, 158, 160, 161, 171.
Wijnmalen (Dr. Theodoor Charles Lion), I, 17.
Wijnne (Dr. Johan Adam), III, 167.

Wilkins (George), I, 89-96.
Willem II (Stadhouder), I, 63, 67, 69; II, 36, 90, 91; III, 149, 157, 162, 164, 167-169.
Willem III (Stadhouder), III, 62, 74.
Willems (Jan Frans), III, 1-6, 8.
Wind (Mr. Samuel de), II, 42, 45.
With (Witte Cornelisz. de), III, 100.
Witt (Cornelis de), II, 136, 137, 153.
Witt (Johan de), II, 136, 137, 153; III, 97, 101, 102, 157, 166.
Wolf (Dr. Ferdinand), I, 86, 98, 99.
Wolf (Karel de), II, 106, 181; III, 50, 114, 150.
Worp (Dr. Jacob Adolf), I, 29, 31, 32, 65, 67-69; II, 54, 57, 141.
Wouw (van), II, 125.
Wybrands (Christiaan Nicolaas), II, 56.
Wyse (Joris de), II, 58.
Wytz (Jacob), II, 63.

X.

Xenophon van Ephesus, I, 80, 81.

Y.

Yemeniz (te Lyon), I, 99.

Z.

Zainer (Gintherus), I, 108.
Zeeusche Nachtegael, II, 46.
Zijl. Zie op Syl.
Zoet (Jan), I, 25; II, 173.
Zorg (Hendrik Martensz.) II, 117, 131, 132.
Zorgen. Zie op Sorgen.
Zweling. Zie op Swelingh.
Zwichemus (Viglius) *of* Wigle van Aytta van Zwichem, II, 114-116.